

Ajalooline Ajakiri

2001
3 (114)

KLEIO

SULEV VAHTRE: Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest • *IVAR LEIMUS*: Kes võitis Jüriöö? • *KRISTIN ILVES*: Laevad Henriku Liivimaa kroonikas • *HELENA SEPP*: Eesti ajalugu Soomes. II. • Doktoritöö humanitaarorientalistikast Tartu Ülikoolis.
• Aruanne Akadeemilise Ajalooseltsi 2001. aasta tegevusest.

Ajalooline Ajakiri 2001. 3 (114)

Tartu Ülikooli
ajaloo osakonna
ja Akadeemilise
Ajalooseltsi
ajakiri

Ajalookirjanduse
Sihtasutus
Kleio
2001

Kirjastaja: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio

Toimetuskolleegium: Jüri Ant, Olavi Arens (USA), Jaak Kangilaski, Anu-Mai Kõll (Stockholmi Ülikool), Jüri Kivimäe, Valter Lang, Aadu Must, Hain Rebas (Kieli Ülikool), Tiit Rosenberg, Elle Vunder

Toimetuse: Aadu Must (peatoimetaja), Anu Lepp

Resümeeade tõlge: Leili Kostabi

Küljendus ja illustatsioonid: Meelis Friedenthal

Trükk: AS Võru Täht

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Ajaloolises Ajakirjas ilmuvad artiklid on refereeritud ja indekseeritud väljaandes *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Alates 1953. aastast on *Historical Abstracts* olnud tunnustatud ajalooliste publikatsioonide refereerija maailmas, mille materjalid on saadaval nii CD-ROMil, interaktiivselt kui ka trükitud kujul.

Toimetuse aadress:

Ajalooline Ajakiri

Ajaloo osakond

Tartu Ülikool

Ülikooli 18

Tartu 50090

Eesti

Tel (07) 375 658

Faks (07) 375 345

e-mail: kleio@loss.ut.ee

<http://www.history.ee/kleio>

Pangakonto: Hansapank 767

a/a 221010397388

ISSN 1406–3859

©Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio. 2001

Sisukord

Artiklid

- SULEV VAHTRE*: Meie vanema historiograafia uurimiseisust ja ülesannetest 5–26
- KRISTIN ILVES*: Kas sakslaste laevad muistse vabadusvõitluse päevil olid alati koged? Henriku Liivimaa kroonika analüüs 27–38
- IVAR LEIMUS*: Kes võitis Jüriöö? 39–54
- HELENA SEPP*: Eesti ajalugu Soomes. II 55–108

Dissertatsioonid

- LEMBIT RAID*: *Auctorem opus laudat*. Martin Halliku doktoritöö humanitaarorientalistikast Tartu Ülikoolis 1802–1940 109–115

Retsensioonid ja tutvustused

- MART LAIDMETS*: Stiernhielmi kogumikust ja muust skandinavistika osakonnas toimuvast 116–119

Kroonika

- ENN KÜNG*: Akadeemilise Ajalooseltsi juhatuse aruanne 2000. aasta tegevusest 120–124

- Summaries* 125–132

Esikaanel: W. S. Stavenhageni gravüür Paide ordulinnusest, kus teadaolevalt 1343. aasta 4. mail lasi ordumeister Burchard von Dreileben hukata neli läbirääkimistele kutsutud eestlaste kuningat ja kolm sõjasulast. Jüriöö ülestõusu poliitiliste tagamaade kohta loe lähemalt Ivar Leimuse artiklist lk 39–54.

Kasutatud lühendid:

EAA – Ajalooarhiiv

ERA – Riigiarhiiv

LVVA – Läti Riiklik Ajalooarhiiv (Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs)

EAA. 995-1-235. L 42 – Sidekriipsuga eraldatud kolmeosalises arhiivi- viites näitab esimene arv fondi-, teine nimistu- ja kolmas säiliku numbrit. Fondi numbrid, mis sisaldavad sidekriipsu (nt R-409) on selguse huvides esitatud ilma sidekriipsuta.

Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest

Sulev Vahre

Liivimaa ajalugude avastamise lugu

Kui Tartu justiitsbürgermeister Friedrich Konrad Gadebusch avaldas 1772. aastal esimese ülevaateteose Liivimaa senisest ajalookirjutusest,¹ teadis ta Vana-Liivimaa ajast nimetada vaid Läti Henrikut ja Thomas Hornerit. Üldse loendas Gadebusch kuni oma ajani kokku 97 autorit. Kuid üle poole nendest olid välismaade kirjamehed, kes oma teostes olid puudutanud ka Liivimaad. 1824. aastal ilmunud Karl Eduard Napiersky täienduses Gadebuschi teosele² oli Vana-Liivimaalt tähtsaimana juurde tulnud Liivimaa ordu riimkroonika ja 16.–17. sajandist rida Riia autoreid.

Praegusajal võime Vana-Liivimaalt loendada umbes 20 ajalooteost, lisaks kümme-kond sellist, mille kunagisele olemasolule viitavad vaid kaudsed andmed. 12/13. sajandi vahetusest kuni 18. sajandi keskpaigani kokku ulatub aga siinmail kirjutatud ajalugude arv praegu teadaolevalt vähemasti 70-ni.

Eriti palju elevust ja leidmisrõõmu pakkus 19. sajandi keskpaik, eelkõige 1860.–70. aastad, mil avastati ridamisi mitmete maade arhiividest ning raamatukogudest seni teadmata uusi teoseid ja seniseid oluliselt täiendavaid tekste, mis on tänini jäänud balti historiograafia raudvarasse. Carl Schirren leidis Uppsala ülikooli raamatukogust ja editeeris 1861. aastal Liivimaa ordu võitlusi Venemaaga ja Vene olusid 15/16. sajandi vahetusel kirjeldava alamsaksakeelse *Ühe ilusa loo* (*Eynne schonne hysthorie*) praeguseni ainsa teadaoleva ära kirja.³ Teose autor oli tõenäoliselt ordumeister Wolter von Plettenbergi sekretär, hilisem Tartu piiskop Christian Bomhover.

¹ [Friedrich Konrad Gadebusch]. Abhandlung von Livländischen Geschichtsschreibern. Riga, 1772.

² Karl Eduard Napiersky. Fortgesetzte Abhandlung von livländischen Geschichtsschreibern. Mitau, 1824.

³ Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Bd VIII. Reval, 1861. S. 113–265. Separaat: Dorpat, 1861. Kirjutise originaal ilmus 1508. aastal Kölnis, kuid trüki-eksemplare pole teada.

1862. aastal avastas August Bielowski Varssavis Poola magnaatide Zamoyskite raamatukogus Läti Henriku kroonika tõenäoliselt 13/14. sajandi vahetusest pärineva ära kirja, mida hakati nimetama *Codex Zamoscianuseks* ja mis on kroonika tänini teadaolevast 16 ära kirjast vanim ning ainus pärgamentkäsikiri.

Danzigi (Gdansk) raearhiivi korrastamisel 1850. aastatel tuli seal ilmsiks Liivi ordumeistri kaplani Hermann Wartberge ladinakeelse, 1378. aastani ulatava ordukroonika samuti praeguseni ainus ära kiri, mille 1863. aastal üllitas teenekas Preisi ajaloo uurija Ernst Strehlke.⁴

1868. aastal informeeris Georg Berkholz teaduslikku avalikkust Uexküllide Vigala majoraatmõisa arhiivist leitud Riia toomherra ja Kuramaa toompraosti Augustin von Getheleni kirjast 17. jaanuarist 1543, millest selgub, et Gethelen on 1541.–42. aastal kirjutanud ja Vigalasse läkitanud töö Uexküllide suguvõsa põlvnemisest ning päritolust.⁵ Getheleni teos ise on jäänud leidmata, selle kaaskiri annab aga tunnistust asjaolust, et hiljemalt 16. sajandi esimesel poolel jõuti Vana-Liivimaal ka genealogia-alase tegevuseni.

1870. aastal töi Breemeni bibliotekaari J. G. Kohli õnnelik leid Breemeni Muuseumiseltsi raamatukogust teaduslikku käibesse ühekorraga koguni kaks üliväärtuslikku teost – Liivi ordu kirjutajana teeninud ordu *viimase suure historiograafi*⁶ Johannes Renneri 1582. aastani ulatava Liivimaa kroonika, milles on ulatuslikult refereeritud varem hoopis teadmata ordukaplan Bartholomäus Hoeneke riimkroonikat.⁷ Viimast hakati järgnevalt nimetama ka *Liivimaa nooremaks riimkroonikaks*. Selle teksti lähemale selgitamisele pühendas oma doktori-dissertatsiooni Tallinnast pärit Konstantin Höhlbaum, kuulsa Georg Waitzi õpilane Göttingenis, kes üllitas nooremal riimkroonikal rajaneva osa Renneri kroonikast ja koos Tartu ülikooli professor Richard Hausmanniga kogu Renneri kroonika Breemeni käsikirja.⁸ Höhlbaum

⁴ Hermanni de Wartberge *Chronicon Livoniae*. Hrsg. von Ernst Strehlke. // *Scriptores rerum Prussicarum*. Zweiter Band. Hrsg. von Theodor Hirsch, Max Toeppen und Ernst Strehlke. Leipzig, 1863. S. 9–116. Separaat: Leipzig, 1863. Saksakeelne tõlge: Die livländische Chronik Hermann's von Wartberge. Aus dem Lateinischen übersetzt von Ernst Strehlke. Berlin-Reval, 1864.

⁵ Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Esth- und Kurlands. Elfter Band. Riga, 1868. S. 521–525.

⁶ Vt: Я. Зутис. Очерки по историографии Латвии. Ч. 1 / Прибалтийско-немецкая историография. Рига, 1949. С. 20.

⁷ Vt: J. G. Kohl. Eine alte livländische von einem Bremer geschriebene Livländische Chronik. // *Weser Zeitung*. 13. III 1870; *Rigasche Zeitung*. 9. (21). III 1870. Nr. 55.

⁸ Konstantin Höhlbaum. Joh. Renner's livländische Historien und die jüngere livländische Reimchronik. Erster Theil. Göttingen, 1872; Die jüngere livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke 1315–1348 von K. Höhlbaum. Leipzig, 1872; Johann Renner's livländische Historien. Hrsg. von Richard Hausmann und Konstantin Höhlbaum. Göttingen, 1876.

viis täiesti uuele tasemele ka 1845. aastast teadaolevate Dünamünde (Daugavgrīva) ja Riia kloostriannaalide uurimise, selgitas nende võimaliku genealoogia ning avaldas uuesti ning editsioonitehniliselt korrektselt kõik arvesse tulevad tekstid.⁹ Kõigele lisaks leidis, editeeris ja kommenteeris Höhlbaum 1873. aastal Tallinna linnaarhiivis säilitatava *Cronica Daciana* ärakirja, lühikirjutise Taani kuningatest kuni Valdemar Atterdagini, mille põhitekst võib pärineda Taanist, on aga täiendatud Eestimaal.¹⁰

Kuramaa Provintsiaalmuuseumis Miitavis (Jelgava) leidis 1872. aastal ülemõpetaja Heinrich Diederichs Kuramaa piiskoppide loendikataloogi ühe ärakirja, millele järgnevalt aastail lisandus veel uusi ja millega seondult Diederichsi ning Hermann Hildebrandi uurimused viisid järelduseni, et 14. sajandi lõpul kirjutati Kuramaa piiskopkonna keskusel Piltenes vastukaaluks Liivi ordu poliitilistele ambitsioonidele piiskopkonna ajalugu *Libellus gestorum*.¹¹ Viimase algusosa ongi säilinud eelnevalt nimetatud piiskoppide kataloogi sissejuhatusena.

1873. aasta 6. detsembril võis Georg Berkholz Riias Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsi aastakoosolekul rohkem tähelepanu leidnud ettekandes¹² rahuloluga konstateerida, et viimastel aastatel on Liivimaa ajalooallikate varamu oluliselt täienenud ja et värsked leiud on rikastanud eelkõige 14. sajandi ajalugu. Berkholzi sõnul jätkus selgi sajandil sarnaselt eelnevaga vaimset hoogu oma tegusid saksakeelsetes värssides ja ladinakeelses proosas järele tulevate põlvete tarbeks kirja panna. Kroonikate poolt osutus nüüd kõige vaesemaks 15. sajand. Kuid nagu osutas Berkholz – ja see oligi tema ettekande põhisisõnum – tuleb ka 15. sajandi autoritele (tähtsaim neist 18. sajandi lõpul uurijate vaatevälja jõudnud Riia linna sekretäri ja raehärra Hermann Heleweghi *Punane raamat*) lisada veel Riia peapiiskopkonna ühe juhtfiguuri, toomhärra Theodoricus Nageli

⁹ **Konstantin Höhlbaum.** Beiträge zur Quellenkunde Alt-Livlands. // Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Band VII. Heft 3–4. Dorpat, 1873. S. 21–71 (Separaat: Dorpat, 1873); Idem. Die Annalen von Dünamünde. // Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde. Achter Band. Hannover, 1883. S. 612–615.

¹⁰ **Konstantin Höhlbaum.** Beiträge zur Quellenkunde Alt-Livlands. S. 72–75.

¹¹ Vt eriti: Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst und Veröffentlichungen des kurländischen Provinzial-Museums, aus dem Jahre 1881. Mitau, 1882. S. 34–35; Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Esth- und Kurlands. Dreizehnter Band. Riga, 1886. S. 245–252; **Hermann Hildebrand.** Die Arbeiten für das liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch im Jahre 1874/75. Riga, 1876. S. 7; Idem. Die Arbeiten ... im Jahre 1875/76. Riga, 1877. S. 109; Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. Band 8. Riga-Moskau, 1884. Nr. 440.

¹² Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1873. Riga, 1874. S. 69–80.

sajandi keskpaiku kirjutatud ladinakeelne Riia piiskoppide ja peapiiskoppide kroonika. Selle kunagine olemasolu selgub Gadebuschi ja Poola bibliotekaari Janotzky kirjavahetusest.

Vaevalt paarikümne aastaga olid teadmised balti vanemast ajalookirjutusest hüppeliselt täienenud. 1875. aastal leidis Hermann Hildebrand Kopenhaageni kuninglikus raamatukogus veel Riia raesekretäri Johann Schmiedti ülestähenduste (1558–62) originaalkäsikirja.¹³ Sellega aga suurte avastuste aeg ka lõppes.

Edaspidi ei ole 1870. aastatel väljakujunenud üldpilt enam kuigi võrd muutunud. Juurde on tulnud vaid mõned üksikud lühitekstid. 19. sajandi lõpukümnendite uudistest on märkimisväärseim Tallinna linnaarhiivis ilmsiks tulnud katkend raehärra ja bürgermeistri Johann Gellinckhuseni alamsaksakeelsest linnakroonikast 1454–1503.¹⁴

20. sajand jäi eelkäijaga võrreldes juba hoopis tühjaks. Sajandi suurimaks avastuseks oli Renneri Liivimaa kroonika kandvaima osa (1556–61) esialgse variandi originaalkäsikirja uurijatele teatavakssamine Lüübeki linnaraamatukogus 1934. aastal. Selle käsikirja saatuses oli pärast Saksamaa kapituleerumist Teises maailmasõjas Vene maale tooduna uuesti kaotsi minna. Õnneks oli Peter Karstedt enne sõda jõudnud käsikirja kopeerida ja 1953. aastal võis see trükkis ilmuda.¹⁵ Lüübeki käsikirja teaduslik väärtus on kaheldamatu, samas tuleb tõdeda, et tegemist ei olnud enam täiesti uudse teksti, vaid juba tuntud teksti täpsustava algvariandiga.

20. sajandil lisandunud allikaist mainigem veel Tallinna Oleviste pastori Halle Peteri (Peter von Halle) alamsaksakeelset päevaraamatut 1529–39, mille üllitas Otto Greiffenhagen 1925. aastal,¹⁶ ja Hans Quednau Königsbergi arhiivi materjalidel rajanevaid täiendusi reformatsiooniaegse Riia linnasündiku Johannes Lohmülleri ajalooalaste tööde kohta.¹⁷

¹³ Die Aufzeichnungen des rigaschen Rathsecretairs Johann Schmiedt zu Jahren 1558–1562. Bearbeitet von Alexander Bergengrün. Leipzig, 1892.

¹⁴ Eugen v. Nottbeck. Fragment einer Revaler Chronik. // Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Band IV. Reval, 1887–1894 (Heft 4, 1894). S. 450–488.

¹⁵ Johannes Renner. Livländische Historien 1556–1561. Hrsg. von Peter Karstedt. / Veröffentlichungen der Stadtbibliothek Lübeck. Neue Reihe, Band 2. Lübeck, 1953.

¹⁶ Das Tagebuch des Peter von Halle. Von O. Greiffenhagen. // Beiträge zur Kunde Estlands. Band XI. 1.–2. Heft. Reval, 1925. S. 1–17.

¹⁷ Hans Quednau. Livland im politischen Wollen Herzog Albrechts von Preussen. Ein Beitrag zur Geschichte des Herzogtums Preussen und des preussisch-livländischen Verhältnisses 1525–1540. // Deutschland und der Osten. Quellen und Forschungen zur Geschichte ihrer Beziehungen. Band 12. Leipzig, 1939. S. 166–180; Idem. Johannes Lohmüller, Stadtsyndicus von Riga, ein Träger deutscher Reformation in Nordosteuropa. // Archiv für Reformationsgeschichte 36 (1939). Heft 1/2. S. 51–67, 253–269.

Võib küsida, kas ja mida võiks juurde tuua 21. sajand? Kõike senist arvestades on vähe lootusi leida veel täiesti uusi kesk- ja varauusaegseid ajalooteseid. Päriskultuuri see siiski ei ole, eriti kui silmas pidada, et üks keskaegset Liivimaad otseselt puudutav varem täiesti teadmata allikas selgus alles hiljaaegu. Nimelt leidis Ameerika uurija Marvin L. Colker 1979. aastal Iirimaa Dublini Trinity College'i raamatukogus originaalkäsikirja 13. sajandi keskpaigast. *Descriptiones terrarum* on geograafiline kirjeldus, milles nimetatakse ka Kuramaad, Liivimaad, Eestit ja Virumaad, jutustatakse saksa kaupmeeste tulekust Väina jõe ja kohalike elanike, lihtsa ja relvitu rahva katsest jõesaarele ehitatud kivilinnust kõitega jõkke kiskuda.¹⁸ Anonüümne autor on juhtivalt osa võtnud jatvingide ristimisest, viibinud Leedu suurvürsti Mindaugase kroonimisel (u 1253), rõhutab Liivimaa (st Riia) peapiiskopkonna tähtsust, kuhu kuulub neli piiskopkonda Preisi- ja kolm Liivimaal.

Nii või teisiti jääb ikkagi üle konstateerida, et uute tekstide avastamise hiilgeajad on ammu möödas ja et nüüd ning edaspidi saab uurimistöö seisneda põhiliselt juba ülemöödunud sajandil kindlaks kujunenud allikmaterjali raames. Mis ometi ei tähenda, et möödas oleks võimalused meie vanemast ajalookirjutusest midagi uut leida. Olemasolevate tekstide edasine kriitiline analüüsimine, interpreteerimine, uudsete vaatenurkade ja seletuste otsimine on praktiliselt ammen-damatu tööpõld, mis jätkuvalt kutsub harimisele ja lubab sellega tegelejatele nii töö- kui ka avastamisrõõmu.

Kroonikate ajastu ajalookirjutuse žanrid

Kõneleme siinkohal balti ajalookirjutusest alates selle algusest 12/13. sajandi vahetusel kuni 18. sajandi keskpaigani. Selle enam kui poole-tuhande aastase aja jooksul, kui üldine areng viis keskajast uusaega, ei seisnud ajalookirjutuski mõistagi ühel ja samal tasemel. Suuresti muutus selle laad eriti alates 16. sajandist. Samas püsis aga ka olulisi ühisjooni, millele osutab juba kirjanduses kasutusel olev terminoloogia. Nimetame ühtviisi kroonikaks Läti Henrikü teost perioodi algu-

¹⁸ Inglisekeelne tõlge ja algtekst: **Marvin L. Colker**. *America Rediscovered in the Thirteenth Century?* // *Speculum*. Vol. LIV. No. 4. Oct. 1979. P. 712–726; vene keeles: **Л. С. Чекин**. “Описание земель”, анонимный географический трактат второй половины XIII в. // *Средние Века*. Выпуск 56. 1993. С. 206–225; ülevaade senistest uurimustest, põhjalikum sisuanalüüs, Ida-Baltikumi käsitleva osa tekst ja tõlge eesti keelde vt: **Marek Tamm**. Uus allikas Liivimaa ristiussustamisest. Ida-Baltikumi kirjeldus *Descriptiones terrarum*'is (u 1250). // *Keel ja Kirjandus*. 2001. 12. Lk 872–844.

sest, räägime vahepealsetest Wartberge, Russowi, Renneri, Hiärne jne kroonikaist, niisamuti Kelchi ja Wrangelli kroonikast vaadeldava aja lõpul. Üldiselt on aktsepteeritud kogu antud aega ajalookirjutuses lugeda kroonikakirjutuse (kronistika) ehk lihtsalt kroonikate ajaks. Viimaseks suureks kroonikaks, nii nagu autor seda ise nimetas ja nagu seda ka kirjanduses tehakse, jäi Kuressaare kooli rektori ja Riia lütseumi konrektori Johann Gottfried Arndti Liivimaa kroonika,¹⁹ laadilt lähedasem küll juba järgneva aja ajalugudele.

Aega kuni 18. sajandi keskpaigani on põhjendatud ja otstarbekas vaadelda esimese suurema etapina siinse historiograafia arenguloos. Nimetades seda kroonikate ajaks, peame siiski silmas pidama, et tegemist saab olla vaid kokkuleppelise, tingliku pealkirjaga, mis jätab varju tollaegse ajalookirjutuse ühe väga iseloomuliku joone – selle žanrilise mitmekesisuse.

Mitte kõik selleaegsed ajalooteemalised kirjutised ei olnud kroonikad. Samas peame tõdema, et kroonika mõiste on aegade jooksul muutunud ja päris ühest definitsiooni pole praeguseni kujunenud.²⁰ Keskajal tehti vahet kroonikate, annaalide, *historiate* ja nende mitmesuguste alaliikide vahel, eri autorite poolt siiski erinevalt. 13. sajandist peale tavatseti sageli lihtsalt kõiki jutustusi ajaloost nimetada kroonikateks. Uusima aja historiograafilises kirjanduses rõhutatakse jällegi eri žanre, ehk küll nende piirid ei tarvitse alati olla selged. Vahet on tehtud veel *surnud* ja *elavate* kroonikate (*dead chronicles*, *living chronicles*) vahel, mõeldes esimeste all kompilatsioone vanadest tekstidest, teiste all käsitlusi autori kaasajast.²¹

¹⁹ **Johann Gottfried Arndt**. Der Liefländischen Chronik Erster Theil ... Halle, 1747 (tegelikult Läti Henriku kroonika tõlge saksa keelde rohkete kommentaaridega); Idem. Der Liefländischen Chronik Andrer Theil ... Halle, 1753.

²⁰ Vt: Lexikon des Mittelalters. II. Stuttgart-Weimar 1999. S. 1964–1957 (K. Schnidt).

²¹ Keskaja ajalookirjutuse žanritest vt: **Herbert Grundmann**. Geschichtsschreibung im Mittelalter. Gattungen-Epochen-Eigenart. 4. Auflage. Göttingen, 1987 (esitükk 1957). S. 7–51 (eri žanriteks on loetud: rahvakeelne ajalooluule, rahvaajalood, maailmakroonikad, annaalid, elulood (biograafiad ja legendid), *gesta*d (ühes ametis üksteisele järgnenud inimeste tegevus), maa- ja linnakroonikad, ladinakeelne ajalooluule); **R. C. van Caenegem**, **F. L. Ganshof**. Introduction aux sources de l'histoire médiévale. Turnhout-Brepols, 1997 (esitükk hollandi keeles 1962, saksa keeles 1964, inglise keeles 1978) (kompendiumid, maailmakroonikad, natsionaal-, maade ja kohaliku kroonikad, kirikulood, germaani hõimude natsionaalajalood, annaalid ehk aastaraamatud, *gesta*d, genealoogiad, *historia*d, biograafiad, autobiograafiad, humanistlik ajalookirjutus, ristsõdade ja palverännakute jutustused, reisikirjeldused, pävaraamatud, memuaarid, hagiograafilised allikad); **Bernard Guenée**. Histoire et Culture historique dans l'Occident médiéval. Paris, 1980. P. 203–211 (algselt: Annales 1973. P. 997–1016); **Franz-Josef Schmale**. Funktion und Formen mittelalterlicher Geschichtsschreibung. Eine Einführung. Darmstadt, 1985. S. 105–123; vt ka: Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter. Hrsg. von Hans Patze. / Vorträge und Forschungen. Hrsg. von Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Band XXXI. Sigmaringen, 1987.

Kroonika mõiste määratlemisel on lähtunud oma vaatlusala konkreetsest materjalist. Balti ajalookirjutust silmas pidades võiksime kroonikaks lugeda eelkõige niisugust seostatud jutustust, refereeringut ajaloolistest sündmustest, reeglina nende toimumise kronoloogilises järjekorras, mis algab hiljemalt sakslaste tulekuga Väina jõe 12. sajandil ja ulatub autori kaasajani. Püüdmata siinkohal anda täielikku loetelu, olgu selliste täispikkade kroonikadena nimetatud Liivimaa vanem riimkroonika ja selle sisuline jätk noorem riimkroonika 13. ja 14. sajandist; Hermann Wartberge (jäab kroonika ja annaali vahemaike) 14. sajandist; Theodoricus Nagel 15. sajandist; Johann Lohmüller, Balthasar Russow, Johannes Renner, Heinrich von Tiesenhausen, Moritz Brandis (jäi pooleli) 16. sajandist ja 17. sajandi algult; Franz Nyenstede, Dionysius Fabricius, Jürgen Helms, Thomas Hiärne, Gustav von Lode – David Werner, Christian Kelch, Johann von Blomberg, Otto Fabian von Wrangell, tinglikult ka Johann Gottfried Arndt 17. ja 18. sajandist. Kindlasti räägime ka edaspidi Läti Henriku kroonikast, kuigi täpsemalt võttes võiks selle tippteose pigem arvata ristosõjajutustuste hulka.

Ainult või peamiselt autori kaasaega käsitlevad Christian Bomhoweri, Tilmann Bredenbachi – Philipp Olmeni, Bartholomäus Grefenthali, Laurentius Mülleri, Salomon Henningi *elavad* kroonikad 15. ja 16. sajandil.

Küllalt arvuka kroonikate alaliigi moodustavad linnakroonikad, mis ka enamuses piirduvad autori seisukohalt lähiajalooaga. Valdavalt pärinevad linnakroonikad Riist: Hermann Helewegh 15. sajandist, Michael Zaupe, Viecken, Bodecker, Melchior Fuchs, Erdmann Tolgsdorf 17. sajandist, Tallinnat esindab Johann Gellinckhusen 15. sajandil. Sageli on neis teateid ka kaugematest sündmustest. Ülistuskõne Tartu linnast ja ajaloost pidas rootsiaegses Tartu ülikoolis Johan Risingh, esimene raamat Tartu ajaloost Arvid Mollerilt jõudis trükki aastal 1755.

Kroonikatele lähedast annaalide ehk aastaraamatute (rangelt aastatega dateeritud sündmuste ülestähendused) žanri esindavad Vana-Liivimaal Dünamünde ja Riia annaalid, oletada võib veel mõningaid. Annalistlikule laadile läheneb ka Hermann Wartberge kroonika.

Riia piiskopikroonika ja Liivimaa ordu väike ordumeistritekroonika on juba üsna tüüpilised *gesta*'d ehk siis teosed, mis loendavad üksteisele järgnenud valitsejad (ametiisikud) ja lühidalt nende ajal toimunud märkimisväärsemad sündmused. Samasse kategooriasse kuuluvad *Cronica Daciana*, *Libellus gestorum*, vast ka Thomas Horneri ordukroonika, mida siiski veel õigem oleks nimetada kompendiumiks (lühiesituseks), nii nagu seda autor ise on teinudki.

Üsna rohkesti on 15. sajandist peale kirjutatud lühemate linna-kroonikate sarnaseid päevaraamatuid, peamiselt Riias (Heinrich Vorste, Johann Schöning, Silvester Tegetmeyer, Jürgen ja Kaspar Padel, Johannes Schmiedt, Johann Reckmann, siia võib arvata ka Riia Suure Gildi oldermannide peetud jooksvate sündmuste ülestähendused), ka Tallinnas (Halle Peter). Tartust pärinevad Johann Heinrich Grotjani ülestähendused Jaani kirikuraamatus ja Johann Remmini päevaraamat 18. sajandi algusest.

Esindatud on ka genealoogiad: lisaks Augustin von Gethelenile kirjutas Üxküllide suguvõsa ajaloo Moritz Brandis, Heinrich von Tiesenhausen aga oma suguvõsa ajaloo.

On veel mitmeid teisigi žanreid: Augustinus Eucaedius kirjutas luulevormis Riia piiskoppide ja peapiiskoppide ajaloo, Timann Brakel samuti riimides Liivimaa oludest enne Liivi sõda ja laastamisest sõja ajal, Paul Einhorn lätlaste ajaloolis-etnograafilise kirjelduse, mille Eesti analoog on Johann Forseliuse töö. Adrian Virginiuse sulest pärineb tema autobiograafia.

Siinkohal ei ole siiski eesmärgiks lähemalt analüüsida ja liigitada eri žanreid, vaid ainult tähelepanu juhtida nende olemasolule, mida toonase ajalookirjutuse vaatlusel ja hindamisel ei või arvestamata jätta. Kui räägime balti ajalookirjutuse kroonikate ajajärgust, siis peame seda tegema ikkagi reservatsiooniga, et kroonikad olid kuni 18. sajandi keskpaigani küll ajalooteoste peamine ja kandev liik, kuid nende kõrval viljeldi ka mitmesuguseid teisi žanreid, mis üldpilti tunduvalt mitmekesisavad ja mida ka üksikteoste käsitlemisel on tarvilik silmas pidada.

Ülevaated balti vanemast historiograafiast

Ülevaateid vanemast balti historiograafiast on napilt. Gadebuschi käsitus Liivimaa ajalookirjutajatest ja selle jätk Napiersky poolt olid esimesed sel alal ja jäid väga pikaks ajaks ka viimasteks, jõudes uute leidude, editsioonide ja uurimuste taustal juba 19. sajandi teisel poolel täiesti vananeda. Lühikesi historiograafilisi vaatlusi pakkusid mõned Balti ajaloo üldkäsitlused, piirdudes seejuures põhiliselt teoste allikalise väärtuse hindamisega.²²

²² Vt nt: **Alexander von Richter**. Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. Theil I. I Band. Riga, 1857. S. 1–13; **L. Arbusow**. Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Vierte Auflage. Riga, 1918. S. 81–85, 193–199, 273–279.

Põhjalikuma süstemaatilise käsitluse balti ajalookirjutusest kuni 18. sajandi keskpaigani (kuni Arndtini *incl.*) andis Leonid Arbusow jun. oma Läti ülikoolis 1920.–30. aastatel loetud Läti historiograafia kursuses, mis paberile jõudis vaid masinakirjalise, veel mitte lõpliku tekstina.²³

Arbusow oli neil aegadel tunnustatuim antud temaatika tundja, eriti Läti Henriku kroonika käsikirjade uurimisel, millega ta viis Henriku teksti analüüsi uuele tasemele. Arbusowi Läti ülikooli toimetistes ilmunud eriuurimus Henriku kroonika käsikirjalisest traditsioonist on laiema kandepinnaga selles mõttes, et tehes kindlaks kokku 17 autorit Hermann Wartbergest kuni Hermann von Brevernini, kes aegade jooksul on Henriku kroonikat allikana kasutanud, on Arbusow andnud nendele teostele ka mitmeid uusi andmeid sisaldava iseloomustuse.²⁴ Parima kokkuvõtliku ülevaate Baltikumi esiajaloo kirjalikest allikatest andis Arbusow 1939. aastal, artikli ajaliste raamide tõttu piirdus see Liivimaa autorite osas Läti Henriku ja vanema riimkroonikaga.²⁵

Läti ajaloolane Jānis Zutis (kuni 1946 Venemaal) on oma 1949. aastal ilmunud venekeelses raamatus baltisaksa historiograafiast vanemat aega kuni Arndti ja Gadebuschini käsitletud kahes esimeses peatükis *Liivimaa ristisõdijate ideoloogia ja Humanistlikud traditsioonid ja rooma õiguse retseptioon Liivimaa pärisorjuslaste teenistuses (XVI–XVIII saj.)*.²⁶ Marksistlikku fraseoloogiasse rüütatud ja hinnangutes ühekülgne ülevaade on faktilise materjali poolest asjatundlik ja leidnud rohket kasutamist käsiraamatu ning õppevahendina.

Zutise raamatu ilmumise aegu kirjutas tunduvalt põhjalikuma, seni üldse kõige mahukama käsitluse balti vanemast ajalookirjutusest Lemmit Mark, 1930. aastate lõpupoolel teadlasteed alustanud ajaloolane, kellele nõukogude okupatsioonivõimud erialast töökohta ei võimaldanud. Marki käsitsi kirjutatud puhtandkäsikiri Eesti vanemast historiograafiast (VII+389 lk) jäi pikaks ajaks avalikkusele teadmatuks, jõudis aga perekonna soovil ja raamatukogu töötaja Elsa Kudu vahendusel koos teiste Marki väärtuslike käsikirjadega siiski Tartu Ülikooli

²³ L. Arbusovs. Latvijas historiografija. Latvijas universitatē 1928/29. m.g. lasītas lekcijas. Masinakirjaline käsikiri Riias Läti Rahvusraamatukogus: Latvijas Nacionāla bibliotēka. Lettonica. B 901.

²⁴ Leonid Arbusow. Die handschriftliche Überlieferung des "Chronicon Livoniae" Heinrichs von Lettland. // Latvijas Universitātes Raksti. Acta Universitatis Latviensis. XV. Rīgā, 1926. 189.–341. lpp, eriti 285.–334. lpp; XVI. Rīgā, 1927. 125.–202. lpp.

²⁵ Leonid Arbusow. Die mittelalterliche Schriftüberlieferung als Quelle für die Frühgeschichte der ostbaltischen Völker. // Baltische Lande. Hrsg. von Albert Brackmann und Carl Engel. 1. Band. Ostbaltische Frühzeit. Hrsg. von Carl Engel. Leipzig, 1939. S. 167–203, 496.

²⁶ Я. Зутис. Очерки по историографии Латвии. С. 6–61.

Raamatukokku ning on seal 1982. aastast peale uurijatele kättesaadav.²⁷ Uurimismetoodiliselt kuulub Marki teos veel esimese iseseisvusaaja rahvuslikku ajaloo teadusesse, olles viimaseks sõnaks antud teemaatikas.

Marki töö on jagatud kaheks osaks, millest esimene kannab pealkirja *Keskaeg* ja teine *Humanistlike pärimuste ajastu*. Esimeses osas on peatükid *Varasema keskaja kroonikad* (Läti Henrik, vanem liivi riimikroonika, Dünamünde annaalid, Wartberge) ja *Hilise keskaja kroonikad* (Nagel, Helewegh-Witte, Eynne Schonne *hysthorie*, väike ordu-meistrikroonika, Riia piiskopikroonika, Horner), teises osas *Humanistlik suund* (Eucaedius, Bredenbach), *Üldise maaajaloo käsitlejad Vene-Liivi sõja ja sellele järgneval ajastul* (Russow, Strubysz, Tiesenhausen, Renner, Henning, Grefenthal, Brandis), *Üldise maa-ajaloo käsitlejad Poola-Rootsi sõdade ajastul* (Nyenstedt, Fabricius), *Üldise maa-ajaloo käsitlejad Rootsi ja Põhjasõja ajastul* (Helms, Hjärne, Lode-Werner, Ceumern, Kelch, Hartnack, Blomberg, *Neueröffnetes Liefländisches Theatrum*, Wrangell), *Lokaalajalooline suund* (Schmiedt, Reckmann, Suure Gildi oldermannid, Tolgsdorff, Zaupe, Viecken, Bodecker, Fuchs, Brevern, Grotjan), *Olukirjelduslik suund* (Menecius, Brakel, Müller, Engelke, Einhorn, Boecler), *Õpetatud maneerlik suund* (Menius, Scott, Hermelin, Specht jt). Vaatlus toimub laiemale üldajaloolisel taustal Euroopa üldisemate vaimsete suundumuste raames. Tutvustatud on Preisi (Düsbürg, Jeroschin, Wigand, kõrgmeistrikroonikad jt), Saksa (Krantz, Chytraeus jt) ja paljude teiste maade Balti ajaloo seotud teoseid, viidatud on ka Vene kroonikaile.

Käesoleva artikli autor on lühema ülevaate balti kroonikaist 13.–18. sajandil andnud kahes kirjutises, millest üks Eesti kirjandusajaloo peatükina püüab vaadelda kroonikaid kui kirjandusteoseid ja tõstab esile nende teateid eestlastest ning eesti keelest,²⁸ teine tutvustab kroonikaid kui ajalooallikaid Poola lugejatele.²⁹

Paul Johanseni monograafia Balthasar Russowist, mis jõudis trükki Heinz von zur Mühleni poolt täiendatuna ja toimetatuna alles kolm aastakümnet pärast autori surma,³⁰ sisaldab rohkesti uusi andmeid ja

²⁷ [Lemmit Mark]. Eesti vanema historiograafia ajalugu. I–II. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (fond 75, säilik 10).

²⁸ Sulev Vahtre. Balti kroonikad ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel. // Eesti kirjanduse ajalugu. I köide. Toim. A.Vinkel. Tallinn, 1965. Lk 91–104.

²⁹ Sulev Vahtre. Kroniki baltyckie (inflanckie) XIII–XVIII w. jako zrodla historyczne (Stan badan). // Zapiski Historyczne. Tom XXXIV. Rok 1969. Zeszyt 4. S. 73–89.

³⁰ Paul Johansen. Balthasar Russow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlass ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. / Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Band 14. Köln-Weimar-Wien, 1996.

vaatekohti pakkuvaid iseloomustusi pea 40-le Liivimaa ja välismaisele autorile, keda Russow on allikana kasutanud või kes on kasutanud Russowi kroonikat.

Suursündmuseks balti historiograafia uurimisloos oli Georg von Rauchi toimetatud ja vastava temaatika parimate tundjate kirjutatud *Baltisaksa historiograafia ajaloo* ilmumine 1986. aastal. Selle kõrgetasemelise teose esimeses osas *Keskaegsest kronistikast kuni valgustusaja ajalookirjutuseni* käsitleb keskaegset kronistikat Norbert Angermann, 16. sajandi kronistikat Arved von Taube, Poola-Rootsi aja ajalookirjutust (kuni Wrangellini) Gottfried Etzold ja valgustusajastu ajalookirjutust (18. sajandi II pool alates Arndtiga) Hubertus Neuschäffer.³¹

Üldkäsitluste hulka ei kuulu, kuid on laiema kandepinnaga Lutz Spelge artikkel Venemaa-kujutusest Liivimaa 17. sajandi kroonikates. Selles on antud üldisemad iseloomustused kõigile vaatluse alla võetud autoritele Bomhowerist Wrangellini.³²

Nimetada jääb veel, et Läti Ülikoolis luges Läti ajaloo allikate kursust Teodors Zeids, kelle loengud on õppevahendina ajalooüliõpilastele ilmunud 1992. aastal.³³ Selles on käsitlemist leidnud mõistagi ka vanem ajalookirjutus, kusjuures vastavalt loengukursuse eesmärgile on seda vaadeldud ja hinnatud kui ajalooallikat.

Hinnangud kesk- ja varauusaja pärandile

Seniste ülevaateteoste vaatlusest ilmneb, et kaugelt kõige põhjalikum ja õigupoolest ka ainus spetsiaalne monograafiline käsitlus pärineb Lemmit Marki sulest, mis aga kahjuks pole trükki jõudnud ja mille kasutamise võimalused on seetõttu piiratud. Poolesaja aastaga on Marki teos jõudnud ka omajagu vananeda, rea autorite kohta on ilmunud uusi editsioone ja uurimusi, mis siiski ei peaks välistama Marki tööd vajalikult kommenteerituna trükkis avaldamast.

Praktiliselt tõuseb praegu esikohale Angermanni-Taube-Etzoldi käsitlus baltisaksa historiograafia ajaloost, mis on informatsiooni hulgalt Marki omast tunduvalt tagasihoidlikum, ajaliselt hiljem valminuna aga mitme aastakümne võrra värskem.

³¹ Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. von Georg von Rauch. / Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. 20. Köln-Wien, 1986.

³² Lutz Spelge. Das Russlandbild der livländischen Chroniken des 17. Jahrhunderts. // Deutschland-Livland-Russland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg. Hrsg. von Norbert Angermann. Lüneburg, 1988. S. 175–204.

³³ T. Zeids. Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti līdz 1800. gadam. Rīga, 1992.

Millised on nende kahe käsitluse üldisemad hinnangud balti vanemale ajalookirjutusele?

Keskaja osas on Mark üsnagi kriitiline, leides, et selleaegne ajalookirjutus ei ole kuigi rikkalik ja kui välja arvata Läti Henriku kroonika, siis ka mitte eriti silmapaistev oma saavutuste poolest.³⁴ Henriku kroonika kuulus tõepoolest kõrgesse klassi mitte ainult kohaliku mõõdupuuga mõõtes. Mida kaugemale aga Henrikust, seda kõhetumaks kohalik provintsialistlik historiograafia muutus. Marki arvates ei kerkinud kultuuri alal ja nii ka ajalookirjutuses esile sügavamaid vaimseid taotlusi, mis tulenes sellest, et ülemuskihid pärinesid võõrsilt, tulid siia nagu koloniaalalale taotlema võimu ja majanduslikku kasu, mitte ehitama kultuuri ja vaimuelu keskaegseski mõttes. Mark möönab, et võis olla teoseid, mida meie ei tunne, kuid suuri töid on siiski raske oletada, sest neist oleks ikka jälgi jäänud.

Aega 16. sajandi teisest poolest kuni 18. sajandi esimese pooleni on Mark iseloomustanud kui humanistlike pärimuste ajastut, samas rõhutades, et nii üldise kui Eesti historiograafia ajaloos oli see väga mitmepalgeline ajajärk ja seetõttu raskesti viidav ühise nimetaja alla.³⁵ Võrreldes Lääne-Euroopaga näeb Mark niihästi rööpjooni kui erinevusi. Suurimad mõjutused pärinesid Saksamaalt, kus vähem kui teistel maadel suudeti vabaneda keskaegsest laadist ja kriitika jäi madalale tasemele kui kuskil mujal. Küll aga paisus ajalookirjandus Baltimail nagu teisteski maades tunduvalt ja avas uusi perspektiive ning huvisuundasid. Suur enamus meie ajaloolaste töödest jäi käsikirja ja seda suurema mõju saavutasid need vähesed, mis trükki pääsesid, eriti Russow, nii et seda perioodi võiks nimetada kasvõi *Russowi-ajastuks*. Aktiivsust ajalookirjutuse tööpõllul põhjustasid omakorda pöördelised poliitilised sündmused. Toodangu mahuliselt küllalt suurest ulatusest ja mitmekesistumisest (Arndt räägib kroonikakirjutamise epideemiast 17. sajandil) hoolimata jäi see kvaliteedilt madalaks. Ka kõige silmapaistvamate autorite nagu Russowi, Hiärne ja Kelchi tööde kaugemat minevikku käsitlevad osad kordavad varasemate vigu ja on sisuliselt väärtusetud. Vaatlust lõpetades leiab Mark, et ajalookirjutuses avaldus selge tardumuse tendents kuni 18. sajandi keskpaiku Baltimaile jõudis uus uurimistöö meetod, mis asetask peamise rõhu materjalide kogumisele ja korrastamisele ning uute ajaloomaterjalide välja selgitamisele ning avaldamisele.

³⁴ L. Mark. Eesti vanema historiograafia ajalugu. Lk 139–147.

³⁵ Samas. Lk 347–365.

Angermann hindab balti keskaegset kronistikat Markist tunduvalt positiivsemalt ja tõstab kõigepealt esile selle tähendust ajalooallikana.³⁶ Kroonikute pakutud detailne ja üliväärtuslik informatsioon annab tunnistust nende tahtest ajalooteadmisi edasi kanda. Kõige esimene, vanim ja ka kõige väärtuslikum oli Läti Henriku kroonika. Angermann toonitab, et keskaegse Liivimaa historiograafiline pärimus on ebauhtlane, sest mitte kõigist ajalõikudest ega kultuurikeskustest ei ole teada tähtsamaid kroonikaid, aga ka mitmekesine, sest esindatud on erinevad poliitilise jõud.

16. sajandi kronistikat on Taube analüüsinud poliitilisest aspektist vaadatuna, lugedes põhiliseks autorite suhtumist Venemaasse ja venelastesse.³⁷ Kroonikate põhimotiiv oli Taube sõnul põlisvaenlaste moskoviitide julmast sõjapidamisviisist tulenev eksistentsiaalne oht ja sellest pääsemine uute kaitsevõimude võidu tulemusena. Muutused ajalookirjutuse meetodikas on Taube vaatepiirist jäänud täiesti välja, sõnagagi pole mainitud humanistlikku ajalookäsitust.

17. sajandi ajalookirjutust on Etzold hinnanud kui ebakriitilist ja teaduseelset, mida küll veel tänapäeval võib edukalt kasutada, kui neid teoseid võtta allikana: need on subsidiaarsed sündmuste, primaarsed ajaloopildi tarbeks.³⁸ Spelge arvates oli 17. sajand ajalookirjutuses üleminekufaas, võrreldes 16. sajandi teise poolega kitsapiirilise ja vähem lähtuv kaasaegsest perspektiivist, koguti sarnaselt 18. sajandi autoritega rohkem allikmaterjali ja kasutati seda mõningase kriitikaga.³⁹

Balti ajalookirjutuse algusaegade uurimisloost

Balti ajalookirjutuse teadusliku uurimise alguseks võib lugeda Läti Henriku kroonika esmakordset trükis avaldamist Hannoveri biblioteekaari Johann Daniel Gruberi poolt 1740. aastal.⁴⁰ Sellest peale on rohkem kui kahe ja poole aastasaja jooksul antud temaatikaga tegelenud ajaloolaste ja kirjandusloolaste paljude põlvkondade andekad esindajad ning saadud tulemusi on raske ülehinnata. Esmajärjekorras on te-

³⁶ Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. S. 3, 20.

³⁷ Samas. Vt eriti Lk 21–22, 24, 40–41.

³⁸ Samas. Lk. 62.

³⁹ L. Spelge. Das Russlandbild der livländischen Chroniken. S. 183–184.

⁴⁰ Origines Livoniae sacrae et civilis seu Chronicon Livonicum vetus, continens res gestas trium primorum episcoporum ... Ioan. Daniel Gruber. Francofurti et Lipsiae, 1740.

gemist olnud baltisaksa ja Saksa ajaloolastega, oma kaaluka panuse on andnud Eesti, Läti, Leedu ja mitme teise maa uurijad.

Kõigist teistest kõige enam on vaatluse all olnud latgalite preestri Henriku teos, mis on trükkis ilmunud kolmel korral ainult ladina keeles (Gruber 1740, Wilhelm Arndt 1874, Arbusow-Bauer 1955), edasi ladina tekst koos saksakeelse tõlkega (Hansen 1853 (separaat 1857), Bauer 1959), venekeelne tõlge ja ladina tekst (Anninski 1938), ladina tekst eestikeelse tõlkega (Kleis-Tarvel 1982), ladina tekst läti keelse tõlkega (Feldhüns-Mugurēvičs 1993), ainult saksakeelses tõlkes (J. G. Arndt 1747, Pabst 1867), vene keeles (Tšetsihin-Vetrinski 1876, Anninski 1938), eesti keeles (Jung 1881–1883, Mägiste 1962, Kleis-Tarvel 1993), läti keeles (Siliņš 1883, Krīpens 1937), inglise keeles (Brundage 1961), leedu keeles (Jurginis 1991).⁴¹ Üllitiste arv on sedavõrd suur, et tekib raskusi nende koguarvu määratlemisega. Mõni editsioon on ilmunud muutmatul kujul uustrükis, mõni on väljavõte eelnenud täielikumast. Jättes arvestamata niisugused eelnevaid kordavad väljaanded, saame ikkagi kokku tervelt 17 iseseisvat editsiooni.

Kui püüda loendada 19. sajandi keskpaigast alates kõiki neid, kes oma uurimustes kogu Henriku kroonika või mõne üksikküsimuse ulatuses on pakkunud arvestatavalt uut, saame veelgi pikema loendi: Paul Jordan (Eduard Pabstile toetult) (1858), Hermann Hildebrand (1865, 1867), Carl Schirren (1865), Georg Berkholtz (1874), Friedrich von Keussler (1905, 1914), Robert Holtzmann (1922), Hans Oldekop (1922, 1923), Juhan Luiga (1922–23, 1926), Arno Rafael Cederberg (1923), Arvi Korhonen (1926), Leonid Arbusow jun. (1926–27, 1931, 1939, 1950, 1951), Vilis Biļķins (1928, 1931, 1958, 1962, 1975), Heinrich Laakmann (1933), Jüri Uluots (1935–36, 1937), Arvids Švābe (1938, 1940), Jānis Zutis (1949), Lemmit Mark (1950), Paul Johansen (1953), Reinhard Wittram (1954), Manfred Hellmann (1954), Benno Z. Åbers (1958), Gisela Gnegel-Waitschies (1958), Erich Donnert (1959), Jüri Selirand (1971), James A. Brundage (1972), V. B. Viliabahov (1973), Dieter Berg (1981), Peter Auksi (1975), Enn Tarvel (1987), Jaan Undusk (1990), Marek Tamm (1996). Teenekaim selles loetelus, mis ei pruugi ka veel olla ammendav, on kahtlemata Leonid Arbusow jun., aga ka tema õpilane Vilis Biļķins.

Editsioonide, tõlgete ja eriuurimuste arvult edestab Henrik kaugetl kõiki teisi kaaslasi, mis on ka igati mõistetav. Tegemist on ju üli-väärtusliku allikaga, pealtnägija ja kaasaelaja jutustusega Liivimaa va-

⁴¹ Täielikumad ilmumisandmed tekstiüllitiste, samuti järgnevalt loendatud eriuurimuste kohta vt: Die deutsche Literatur im Mittelalter. Verfasserlexicon. 2. Auflage. Band 3. Berlin-New York, 1981. S. 776–778 (D. Berg); vrd ka: Sulev Vahtre. Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227. Tallinn: Olion, 1990. Lk 7–19.

nema ajaloo tähtsaimast murrangust – maa kristianiseerimisest. Praegu ei kujutaks me enam hästi ette toonase ristosõja käsitlemist Henriku kroonikat kasutamata.

Ometi on seda pikka aega tehtud. Kui pidada silmas Henriku osa balti ajalookirjutuse üldisemas arengukäigus, siis võime tõdeda, et kõigepealt Vana-Liivimaal kuni 16. sajandi keskpaigani oli Henriku tundmine küllaltki tagasihoidlik. Kindlasti jäi tema tuntus maha Liivimaa ordu nn vanemast riimkroonikast. 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil Henriku osakaal suurenes, kuid ka siis jäi tema teos veel enamikule autoritele teadmatuks. Russowi kroonikas on vaid paar Henrikult pärinevat väheolulist teadet, valdavalt rajaneb tema kroonika algusosa ordukroonikail. Renner ei tundnud Henriku tööd üldse, küll leidis ta ordu riimkroonika. Teadmata oli Henriku kroonika veel 17/18. sajandi vahetusel ka Kelchile.

Esikohale tõusis Henriku teos ikkagi alles pärast Gruberi editsiooni ja sellest peale hakkas kristianiseerimisajastu asetuma sellisesse raamistikku, nagu seda tänapäeval tunneme. Kõik see tähendab, et paljude sajandite jooksul olid teadmised meie vanemast ajaloost faktilise materjali osas hoopis hõredamad ja oluliselt teistsugused kui nad seda on praegu.

Mõistagi pole praegunegi uurimisesis lõplik ja vaevalt seda kunagi olla saabki. Ikka ja jälle kerkib esile uusi vaatenurki ja tõlgendusi. Senises uurimistöös on käsitletud ja hinnatud Henriku kroonikat mitmeti, rohkem siiski sellelt seisukohalt, kui palju ta pakub faktilist informatsiooni, teiste sõnadega, milline on tema tähendus ajalooallikana. Suhteliselt vähem on jälgitud historiograafilist aspekti, seda, milline oli autori maailmavaade ja ajaloomõistmine.

Kroonika kontseptuaalse aluse juhatab autor ise ilmselgelt kätte juba esimeste sõnadega, alustades jutustust providentsialismi põhimõistega *Divina providentia* – Jumala (jumalik) ettehooldus, ettemääratus. Kristliku providentsialismi idee läbib Henriku teost algusest lõpuni. Selle tagapõhjaks on kirikuisa Augustinuse õpetus kahest riigist, Jumala ja maapealsest riigist, kuigi Augustinuse *De civitate Dei* d Henrik nähtavasti ise lugenud ei ole.

Henriku kroonikat kui providentsialismi esindajat on spetsiaalselt käsitletud 1931. aastal Vilis Bilķins, tema uurimus⁴² on olnud Zutise Henriku-käsitluse aluseks, üldiselt siiski vähe tuntud. Enn Tarvel on Henriku kroonika ideestikku analüüsid arvamusel, et Augustinuse kahe riigi kontseptsioonist pole Henrikul jälgegi ja et tema misjonikroonika oli märksa lihtsam ja konkreetsem, ilma augustiinliku

⁴² V. Bilķins. Indriķa Livonijas chronika. Vidus laiku gara gaismā. Rīga, 1931.

teoloogilis-teoreetilise seletuseta.⁴³ Mõttevahetuseks igatahes näib siin veel rohkesti ainet olevat.

Arvata võib, et Läti Henriku kroonika polnud siinmail esimene ajalooteos. Juhan Luiga,⁴⁴ Jüri Uluotsa,⁴⁵ Leonid Arbusowi⁴⁶ ja Albert Baueri⁴⁷ Henriku ja vanema riimkroonika tekstist tulenevad oletused on küll lahkuminevad, kuid lubavad siiski teha järelduse, et ajaloo-sündmusi, tõenäoliselt annalistlikus vormis, hakati Liivimaal kirja panema juba piiskoppide Meinhardi ja Bertholdi aegu ning Alberti ametiaja algul, kas siis piiskoppide endi, Toreida Theoderichi või kellegi teise nende lähikondlase poolt.

Kaalukaid argumente on toodud selle kasuks, et oma ajalookirjutus oli olemas Mõõgavendade ordu, lisaks osutavad mitmed kohad vanemas riimkroonikas edasistele omaette kirjatöödele üksik-sündmustest.⁴⁸

Vanema riimkroonika allikate seas oletas Friedrich Wachtsmuth Tartu piiskopkonna annaale kuni 1245. aastani ja 1260–79, Liivimaa ordu annaale 1245–60.⁴⁹ Annaalide kirjutamine Dünamünde munkade poolt on väljaspool kahtlust, lisada tuleb aga Konstantin Höhlbaumi arvamus, et meile teadaolevad ärakirjad on vaid fragmendid suurest ja kronoloogiliselt usaldusväärsest annalistlikust teosest, mida alustati Dünamündes arvatavasti 1260. aastatel. Selle vanem ning ühtlasi põhiosa ulatus 1298. aastani ja kirjutamist jätkati Dünamündes ning Riias 14. sajandi esimesel poolel (vt viide 9).

⁴³ **Enn Tarvel.** Henrik ja tema aeg. // Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik. III. Tallinn, 1987. Lk 7–32, eriti lk 12–13 ja viide 16.

⁴⁴ **Juhan Luiga.** Läti Henriku kroonika kriitika. L. H. kroonika esimese osa kriitika. Teodoriku kroonika. // Eesti Kirjandus. 1926. 10. Lk 481–515.

⁴⁵ **Jüri Uluots.** Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil. // Õigus 1935. 2. Lk 80–83; Idem. Die Verträge der Esten mit den Fremden im XIII Jahrhundert. Tartu, 1937. Lk 13–16.

⁴⁶ **Leonid Arbusow.** Die mittelalterliche Schriftüberlieferung. S. 179–180; Idem. Das entlehnte Sprachgut in Heinrichs Chronicon Livoniae. Ein Beitrag zur Sprache mittelalterlicher Chronistik. // Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters. 8. 1950. S. 145.

⁴⁷ Heinrichs Livländische Chronik. Zweite Auflage. Bearbeitet von Leonid Arbusow (†) und Albert Bauer. Hannover, 1955. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi.* Band XXXI. S. XVI–XVII; Heinrich von Lettland. Livländische Chronik. Neu übersetzt von Albert Bauer. Darmstadt, 1959. *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe.* Hrsg. von Rudolf Buchner. Band XXIV. S. XXIV–XXV.

⁴⁸ **Lutz Mackensen.** Zur deutschen Literaturgeschichte Alt-Livlands. // Baltische Lande. 1. Band. S. 393–414; Idem. Zur deutschen Literatur Altlivlands. // Ostdeutsche Beiträge aus dem Göttinger Arbeitskreis. Band XVIII. S. 21–58; **Leonid Arbusow.** Die mittelalterliche Schriftüberlieferung, S. 187–189.

⁴⁹ **Friedrich Wachtsmuth.** Ueber die Quellen und den Verfasser der ältern livländischen Reimchronik. Mitau, 1878, eriti S. 20–23. Tartu piiskoppide esinemine tekstis ei tarvitse siiski tähendada Tartust pärinevat allikat.

Niiviisi kujuneb pilt balti ajalookirjutuse esimesest sajandist tava-pärasest oluliselt tüsedamaks ja mitmekesisemaks. Ajaloollikana saavad andmeid pakkuda muidugi ainult teadaolevad tekstid ja sellelt seisukohalt tuleb piirduda Henriku ja vanema riimkroonikaga ning Dünamünde annaalide nappide notiitsidega.

Ajalookirjutuse ajalugu taastada püüdes on aga põhjust rääkida rohkematest teostest. Arvestades oletatavaid tekste asetub balti ajalookirjutus loomulikumalt üleuroopalisse konteksti, kus olid 13.–14. sajandini tooniandvaks just nimelt annaalid.

Kroonika mõõdu annab kindlasti välja vanem riimkroonika, mis algab lühida, aga ikkagi omamoodi maailma-ajaloolise ülevaatega maailma loomisest peale ja ristiusu võidukäiku jälgides jõuab Liivimaa sündmuste juurde. Läti Henriku kroonika on jutustus autori kaasajast ja kui kasutada liigitust *surunud* ja *elavateks* kroonikateks, siis muidugi viimane, õigemini aga Lääne-Euroopas viljeldud ristosõjajutustus. Kas ja kuidas Henrik ise oma töö pealkirjastas, seda ei tea me autograafi puudumise tõttu oelda, ära kirjade tekstis igatahes tituleerib ta selle ühel korral (XXIX, 9) mitte kroonikaks, vaid tagasihoidlikuks, alandlikuks kirjatükiks (*humilis scriptura*).

Vajame uusi allikakriitilise editsioone

Teistest balti ajalookirjutajatest kannatab trükiväljaannete, tõlgete ja uurimuste arvult võrdluse Läti Henriku kirjatööga välja vaid Balthasar Russowi alamsaksakeelne *Liivimaa provintsi kroonika*. Võime siinkohal piirduda viitega suhteliselt värskete Paul Johanseni ja Heinz von zur Mühlени monograafiale (vt viide 30), mis pakub ülevaate ka Russowi kroonika uurimisloost. Eriti on põhjust esile tõsta Johanseni-Mühlени eeskujundvalt detailset ja meetoodiliselt uudset esitust Russowi teose allikatest ja retseptioonist, iga historiograafilise uurimuse ühest sõlmprobleemist, millest selgub vaadeldava autori ainetundmine ja tema loomingu koht ajalookirjutuse ajaloos. Omaette küsimus on Johanseni intrigeeriv oletus Russowi eesti päritolust, mis on leidnud nii pooldajaid, kahtlejaid kui ka vastuvaidlejaid.

Unustada ei või aga Johanseni seatud tähtsaimat ülesannet Russowi loomingu edasise uurimise tarbeks: kroonika uut tekstikriitilist editsiooni, milles oleks võrdlevalt esitatud kõik kolm algset trükki. Niisuguse üllitise eeltööna nägigi Johansen oma monograafiat. Hoolsa tekstiüllitise eeskujuna olid Johanseni silma ees Renneri kroonika trükiväljaanded: Breemeni käsikiri Höhlbaumi ja Hausmanni poolt 1876. aastast ning Karstedti editeeritud Lüübeki käsikiri 1953. aastast.

Need mõlemad editsioonid on kahtlemata kõrgest klassist. Olgu siiski siinkohal tähendatud, et mõnevõrra küsitavaks tuleb pidada käsikirja mõne koostisosa, eriti illustratsioonide väljajätmist Hausmanni-Höhlbaumi üllitises. Vajadus Russowi kroonika tekstikriitilise väljaande järgi on aga selge ja jääb uurimisülesandena püsima.

Tegelikult vajame kaasaegseid uusi tekstikriitilisi editsioone veel paljudest, kui mitte enamikust meie vanematest ajaloo teostest, mis viimati nägid trükivalgust rohkem kui sada aastat tagasi.

Vaevalt saab lugeda normaalses teaduslikus käibes olevaks Poola kuninga sekretäri ja Kuramaa hertsogi nõuniku Laurentius Mülleri *Põhjamaade ajalugu*, milles hästi informeeritud autor annab poliitilise ajaloo kõrval üsna ulatusliku mittesaksa talupoegade kirjelduse, esimese sellelaadilise etnograafilise ülevaate üldse, sest Mülleri teose teadaolevalt vähemalt kaheksa trüki (1585–1607) üksikuid eksemplare võib leida vaid vähestes raamatukogudes. Kindlasti ei rahulda enam ammu teadusnõudeid Hermann Heleweghi, Christian Bomhoweri, Tilmann Bredenbachi-Philipp Olmeni, Bartholomäus Grefenthali, ei ka Franz Nyenstede, Dionysius Fabriciuse, Thomas Hiärne, Christian Kelchi *Continuation* i ja veel mõnegi teise teoste kunagised editsioonid. Kui aga lisada seni üldse mitte või ainult osaliselt trükki jõudnud ajalood, mis säilinud algkäsikirjade või ära kirjadena (Heinrich Vorste, Johann Schöning, Heinrich von Tiesenhausen, Gustav von Lode-David Werner jt, ka Jürgen Helms), osutub vajadus uute tekstikriitiliste väljaannete järele veelgi suuremaks. Mõistagi tuleb seda võtta kui väga pikaajalist ülesannet, mida aga jätkuvalt tuleb silme ees hoida, sest oleneb ju autoritektide kättesaadavusest nende tõlkimise (omakorda suur tegevussfäär laiema publiku tarbeks) ja sisulise analüüsi edukus.

Balti ajalookirjutus üle-euroopalises kontekstis

Balti ajalookirjutus, mis kulges kooskõlas üldise Euroopa ajalookirjutusega, rajanes otseselt Lääne-Euroopa, täpsemalt, Saksamaa eeskujudel, kust pärines ja oli hariduse saanud enamus autoreid. Ajalugu kirja panema hakati siinmail 1200. aasta paiku, kui Euroopa ajalookirjutuses hakkasid ilmema olulised uued tendentsid. Seni ainuvalitsevad teotsentrilise, jumalakeskse ajalookäsituse kõrvale, mida viljelesid ladina keeles kirjutavad katoliku vaimulikud, tekkisid ilmalikud noodid ja rahvakeel, autoritena rüütlid ja linnakodanikud. 15. sajandil Itaalias alguse saanud humanistlik ajalookirjutus levis 16. sajandil Saksamaa kaudu ka Baltimaale ja jäi siin ilmeandjaks 18. sajandini, siiski segatuna keskajast pärinevate mõjustustega. Katoliku vaimu-

likke asendasid tooniandvalt luterlikud pastorid, kellele vastukaalu pakkusid aadlikud, ajalookirjutusse lülitusid varauusaegsete riikide ametnikud ja ülikooli õpetlased.

Kui otsida oma sisemisi arenguliine balti ajalookirjutuses, siis *oma* oli ainek, sündmused ja tegelased, valdavalt oli see saksa ülemuskihtide ajalugu. Autorid esindasid oma keskkonna ja grupeeringu huve, ajalugu oli arvestatav vahend poliitilises võitluses ja tegevuses nii Vana-Liivimaal kui ka Poola ja Rootsi ajal. Nentida võib tuntavat järjepidevust Liivi ordu ajalookirjutuses, vähemal määral ka Riia piiskoplikus leeris, samuti pikaajalist ajaloohuvi Riia kodanikkonnas. Üldse oligi just Riia ajalookirjutuse keskusena pea kogu vaadeldava aja jooksul esikohal.⁵⁰ Tallinna tõstis esile Balthasar Russow, kes oli suureks autoriteediks temale järgnenud autoritele, ka toonase suurima ajaloolase diskussiooni põhjustaja.

Taalised protsessid pakuvad tänuväärset ainet edasisteks uurimistöödeks ja tõstatavad uudseid probleeme (nt küsimus siinse ajalookirjutuse funktsioonidest). Siinkohal tahaks siiski veelkordselt rõhutada, et kui *oma* oli materjal, millest kirjutati, siis selle, kuidas ajalugu mõisteti ja kirjutati, määrasid rohkem väljastpoolt pärinevad eeskujud.

Välismaiste autorite rida, kelle töid siinse ajalookirjutajad kasutasid või kes Baltimaadest kirjutasid ja siin valminud teostest andmeid hankisid, algab antiikajast Herodotosest ja Ptolemaiosest peale, lisaks Saksa- ja Preisimaale on balti historiograafia tihedamalt seotud veel Skandinaavia ja Poolaga, kokkupuuteid on olnud Itaalia ja Prantsusmaaga. Tegemist on sajakonna autoriga, kelle konkreetsed seosed balti ametivendadega kujutavad endast laialdast uurimistemat, mille käsitlemisel suuremaid saavutusi on seni Arbusowil ja Johansenil, parimaks üldülevaateks sellestki probleemistikust on aga ikkagi Marki käsikirjaline töö. Süvendatumad käsitlused alles ootavad tegijat ka selles liinis.

⁵⁰ Riia osakaal tõuse veelgi, kui arvestame ka Riia kodaniku, arvatavasti suurkaupmehe Jürgen (Georg) Helmsi Liivi- ja Kuramaa kroonikat, mis Zutise ja Etzoldi ülevaadetes on jäetud nimetamata. Helmsi kroonikast on säilinud vaid mõned ebatäielikud ärakirjad, parim neist Läti Akadeemilises Raamatukogus asuv Johann Christoph Brotze 150-leheküljeline kokkuvõte-konspekt (Käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond, Livonica 1), millest selgub, et algselt on kroonikas olnud 1273 lehekülge, see oli täispikk kroonika Liivimaa leidmisest kuni aastani 1643 (või 1645). Võibolla oli see üldse kõige mahukam kogu balti kesk- ja varauusaegses ajalookirjutuses, juba selletõttu ei või Helmsi rohkesti fantastikat, lõpuosas aga ka väärtuslikke faktilisi andmeid sisaldavat tööd ajalookirjutuse ajaloost välja jätta.

Uurimistöö viimasel aastakümnel

Milline on uurimisseis praegu? Kui lasta silmad üle viimasel aastakümnel tehtust, siis ilmneb mõnevõrra üllatuslikult, et eriti intensiivselt on selle teemaga tegeldud Ameerika Ühendriikides, kus üldse Baltimaade ajaloo uurimise nimekamaks eestvedajaks on Monmouthi (Illinois) kolledži professor William Urban. Lisaks juba varem ilmunud Läti Henriku (1961), vanema riimkroonika (1977, 1978) ja Russowi kroonika (1988) tõlgetele on 1990. aastatel inglise keeles trükki jõudnud ka Salomon Henningi kroonika ning Johannes Renneri Liivimaa ajaloo Lüübecki käsikirja kommenteeritud väljaanded.⁵¹

Saksamaal on Martin Linde Müncheni ülikoolist ilmutanud monograafilise uurimuse Timann Brakeli *Kristlikust kõnelusest*, selgitamaks autori maailmapilti ja ajaloomõistmist.⁵² Käsitluse keskpunktis on Brakeli võrdlus Russowiga. Russowi kroonika Venemaa-kujutuse kohta on uudseid vaatekohti pakkunud Karsten Brüggemann.⁵³ 2001. aastal on ilmunud Ulrich Mülleri dissertatsioon Johann Lohmüllerist ja tema Liivimaa kroonikast *Wahrhaftig histori*.⁵⁴ Liivimaa vanemat riimkroonikat on käsitlenud Hartmut Kugler,⁵⁵ sama kroonika struktuuri, žanri ja eesmärkide kohta on Inglismaal uudseid arvamusi esitanud Alan V. Murray.⁵⁶

⁵¹ Salomon Henning's Chronicle of Courland and Livonia. Translated, with introduction and notes by Jerry Smith, J. Ward Jones and William Urban. Editor Valdis Zeps. Dubuque-Iowa, 1992; Johannes Renner's Livonian History 1556–1561. Translated by Jerry Smith and William Urban with J. Ward Jones. / Baltic Studies. Volume 1. Lewiston, 1997.

⁵² Martin Linde. Das *Christlich Gespräch* des Tilman [Timann] Brakel. Untersuchungen zum Weltbild und Geschichtsverständnis eines livländischen Predigers des 16. Jahrhunderts. München, 1998. Osteuropa-Institut München. Mitteilungen Nr. 26.

⁵³ Karsten Brüggemann. Russen in Livland: Überlegungen zum Russlandbild Balthasar Rüssows anhand seiner *Chronica der Prouintz Lyfflandt* (1584). // Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag. Hrsg. von Ortwin Pelc und Gertrud Pickhan. Lüneburg, 1996. S. 249–268.

⁵⁴ Ulrich Müller. Johann Lohmüller und seine livländische Chronik "Wahrhaftig Histori". Biographie des Autors, Interpretation und Edition des Werkes. Schriften der Baltischen Historischen Kommission. Bd. 10. Lüneburg, 2001

⁵⁵ Hartmut Kugler. Über die Livländische Reimchronik. Text, Gedächtnis und Topographie. // Jahrbuch der Brüder-Grimm-Gesellschaft. Band 2. 1992. S. 85–104; Idem. Die "Livländische Reimchronik" des 13. Jahrhunderts. // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A. 1993. Nr. 9. S. 22–30.

⁵⁶ Alan V. Murray. The Structure Genre and Intended Audience of the Livonian Rhymed Chronicle. // Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500. Edited by Alan V. Murray. Aldershot, 2001. P. 235–251.

Hermann Heleweghi isiku ja tema *Punaseks raamatuks* nimetatud kroonika on värskest uurimisest alla võtnud Thomas Brück,⁵⁷ kellele Lätis sekundeerib Agris Dzenis.⁵⁸

Lätis on uuesti ilmunud nii Henriku⁵⁹ kui ka vanem riimkroonika,⁶⁰ viimase kohta on veel eriuurimusi Kaspars Kļaviņšis sulest.⁶¹

Leedu keelde on tõlkinud Henriku ja Hermann Wartberge kroonika Juozas Jurginis.⁶²

Eestis on lisaks Henriku kroonika uuele väljaandele⁶³ lugeja lauale jõudnud Renneri Liivimaa ajaloo 1556–61 eestikeelne tõlge⁶⁴ ja jääb soovida Ivar Leimusele jõudu Kelchi kroonika tõlkimise lõpuleviimisel. Samuti ootame Jaan Unti Dionysius Fabriciuse kroonika eestinduse ilmumist. Kahjuks on seni käsikirja jäänud Erik Krossi heatasemeline Liivimaa vanema riimkroonika tõlge⁶⁵ ja Katri Raigi palju uudset sisaldav magistritöö Franz Nyenstede Liivimaa ajaloost.⁶⁶ Vanema riimkroonika eestikeelset väljaannet (koos originaaltekstiga) on trükki suunamas Priit Raudkivi.

Siinkirjutaja on avaldanud artikli Preisi ordukrooniku Marburgi Wigandi teosest Jüriöö ülestõusu sündmustiku allikana, jäädes varasemale seisukohale, et Wigand Hoeneke riimkroonikat pole kasutanud, ning ühe punktina ulatuslikumast uurimisprogrammist

⁵⁷ **Thomas Brück.** Hermann Helewegh – Ratssekretär und Ratsherr in Riga im Spannungsfeld zwischen Stadt und Stadtherren im 15. Jahrhundert. // Akteure und Gegner der Hanse. Hansische Studien 9. Weimar, 1998. S. 146–151; Idem. Livländische Geschichte des 15. Jahrhunderts und die städtische Chronistik: Hermann Helewegh und seine Chronik der Kirchholmer Verhandlungen. // Baltische Briefe. Nr 7/8. Juli/August 1999. S. 6–7.

⁵⁸ **A. Dzenis.** Pirmā Rīgas pilsētas hronika. // Latvijas arhīvi. 2/1998. 40.–41. lpp.

⁵⁹ Indriķa hronika. A. Feldhūna tulkojums. Ē. Mugurēviča priekšvārds un komentāri. Rīga: Zinātne, 1993.

⁶⁰ Atskaņu hronika. Valža Bisenieka atdzejojums no vidusaugšvācu valsdas. Ēvalda Mugurēviča priekšvārds. Ēvalda Mugurēviča, Kaspara Kļaviņa komentāri. Rīga: Zinātne, 1998.

⁶¹ **K. Kļaviņš.** Vāku ordeņa mentalitāte un ideoloģija Atskaņu hronikas izgaismojumā. // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. 1993. 1. 30.–39. lpp; Idem. Vāku ordeņa ideoloģija un mentalitāte 13. un 14. gs. Livonijas vēstrisko notikumi kontekstā. Rīga, 1995.

⁶² **Henrikas Latvis.** Hermanas Wartbergē. Livonijos kronikos. Vilnius: Mokslas, 1991.

⁶³ Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Richard Kleis. Teaduslikult toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn: Olion, 1993.

⁶⁴ **Johann Renner.** Liivimaa ajalugu 1556–1561. Keskalamaksa keelest Ivar Leimus. Värsid ladina keelest Enn Tarvel. Tallinn, 1995.

⁶⁵ **Erik Kross.** Liivimaa vanem riimkroonika. Diplomitöö. Juhendaja Sulev Vahtre. Tartu, 1991. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna raamatukogus.

⁶⁶ **Katri Raik.** Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. Historiograafiline ja allikakriitiline analüüs. Magistritöö. Juhendaja Sulev Vahtre. Tartu, 1999. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.

käsitluse Tilmann Bredenbachi-Philipp Olmeni Liivimaa sõdade ajaloost.⁶⁷ Tartu Ülikooli ajaloo osakonna Eesti ajaloo seminaris juhendatud tööd Moritz Brandise ja Otto Fabian von Wrangelli kroonikatest lubavad aga loota uute noorte uurijate esilekerkimist.

Kokkuvõttes võime konstateerida praegusajal tagasihoidliku populaarsusega temaatika jätkuvat viljelemist mitmel maal, seda ka Euroopast väljaspoolgi ja praegusaja maailmakeeles. Uurimisareaali laiendamine soodustab ka uurimisproblemaatika avardumist.

Käesolev artikkel on ilmunud sihtfinantseeritava uurimisteema TFLAJ 0532 "Eesti ajaloo historiograafia" raames.

---

⁶⁷ Sulev Vahtre. Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas: Tekstikriitiline arutus. // Akadeemia. 1998. 12. Lk 2477–2502; Idem. Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 1/2 (112/113). Lk 15–24.

Kas sakslaste laevad muistse vabadusvõitluse päevil olid alati koged?

Henriku Liivimaa kroonika analüüs

Kristin Ilves

Sissejuhatus

12. sajandi teisel poolel ilmus Läänemerele üha sagedamini uus laevatüüp – koge. Seda kasutasid esmajoones saksa kaupmehed, kes ühinesid 13. sajandi lõpul Hansa Liitu. Algselt oli tegu Põhja-Saksa, Madalmaade ja Liivimaa linnade liiduga, millega hiljem ühines ka Põhja- ja Lääne-Euroopa linnu. Hansa liikmete majandustegevus oli sõltuv laevandusest. Koge tüüpi laev on Saksa suurlaevade ajaloo alguse ning hansalinnade arengu sümbol. Koge ja Hansa ajalugu loetakse lahutamatult omavahel seotuks.

Laevatüübi ja kaupmeeste artelli ajaloo tihe seostamine kogus eriti hoogu pärast Paul Heinsiuse varajase hansa-aja laevandusele pühendatud raamatu ilmumist 1956. aastal.¹ Tema järeldused kogest põhinesid hansalinnade pitsateil olevatel laevakujutistel, mis vastasid kirjallikest allikatest tuntud andmetele kogedest. Heinsius pidas antud laevatüüpi revolutsiooniliseks. Sellise kontseptsiooniga läksid eelkõige kaasa Saksamaa uurijad. Werner Timm näiteks nimetab koget *uueks suureks saksa laevatüübiks*.²

Kuni 1962. aastani oli laevatüüp koge tuntud vaid linnapitsatitelt ning teistelt piltidelt, kuid 1962. aasta oktoobris leiti Weseri jõest Bremeni lähedalt keskaegne koge, mis aitas täita augu senini avastatud 9.–11. sajandi viikingilaevade ja 1628. aasta Rootsi pinass-tüüpi³ sõjalaeva *Wasa* vahel. 12.–15. sajandini oli koge enim kasutatav laevatüüp, mis kurseeris kala-, õlle-, vilja-, riide- ning relvalaadungitega Lääne-, Põhja- ja isegi Vahemerel.⁴

¹ Paul Heinsius. *Das Schiff der hansischen Frühzeit*. Weimar, 1956.

² Werner Timm. *Vom Koggen zum Fünfmaster*. *Schiffsdarstellungen aus zehn Jahrhunderten nordeuropäischer Segelschiffahrt*. Dresden, 1961. S. 6.

³ Pinass – pikipurjestusega ja peegelahtriga 2–3 mastiga rannasõidupurjekas 16.–17. sajandil.

⁴ Wolf-Dieter Hoheisel. A full-scale replica of the Hanse cog of 1380. / *Crossroads in Ancient Shipbuilding*. Proceedings of the Sixth International Symposium on Boat and Ship Archaeology Roskilde 1991. 1994. P. 257.

1979. aastal, kui Bremeni koge kõrval oli leitud veel hulk pisut kehvemini säilinud laevavrakke, tõestas Taani uurija Crumlin-Pedersen, et koge polnud sugugi revolutsiooniline, vaid evolutsiooniline laevatüüp. See pärines friisi alustest, mis olid mõeldud sõiduks Waddenzeel ja selliste sõidukitega olevat friislased Läänemerd sõitnud juba alates 9. sajandi algusest.⁵ Hoolimata sellest jätkus koge seostamine Hansa Liiduga, enamasti saksa teadlaste töödes,⁶ harvemini mujal.⁷ Populaarsemates ülevaadetes armastatakse veel tänase päevani rääkida kogest kui Hansa ja sakslaste laevast.⁸

Lisaks kogele kui kaubaveolaevale, mängis see laevatüüp olulist rolli Baltimaade ristiusustamisega seotud sündmustes. Kogedel saabusid siia ristosõdijate väed, toodi kohale relvad jm varustus. Seega oli kogel Eesti vallutamisel ülemerevedudes täita peasa.

Henriku kroonika kui Läänemere meresõiduajaloo allikas

Keskaegsete laevade temaatikat käsitledes on uurijale alati tähtsal kohal omaaegsed kirjalikud allikad, mis lisavad mitmekesise laevade ikonograafia (kujutised müntidel, pitsatitel, joonised krohvil, ornamendid käsikirjades jne) ning arheoloogiliste laevaleidude kõrval teiseladset ja väärtuslikku informatsiooni. Väga oluliseks allikaks on meresõiduajaloo ja eriti laevade uurimise seisukohalt ka Läti Henriku kroonika.

Kroonik Henriku sulest pärinevad esimesed kirjeldused kogedega peetud merelahingutest ja nendes läbiviidud manöövritest. Nii omab see muistset vabadusvõitlust käsitlev allikas ka olulist tähtsust allveearheoloogiale. Tegelikult nimetas kroonik kogesid (*cogones*) otsesõnu vaid ühes merelahingus, sest teistes märkis ta üksnes sakslaste laevu

⁵ Ole Crumlin-Pedersen. Danish cog-finds. / Medieval Ships and Harbours in Northern Europe. BAR International Series 66. Greenwich, Oxford, 1979. P. 17.

⁶ Nt: Detlev Ellmers. Kogge, Kahn und Kunststoffboot. 10 000 Jahre Boote in Deutschland. Bremerhaven, 1976; Detlev Ellmers. The cog of Bremen and related boats. / Medieval Ships and Harbours in Northern Europe. BAR International Series 66. Greenwich, Oxford, 1979. P. 1–15; Dieter Zimmerling. Die Hanse Handelsmacht im Zeichen der Kogge. Düsseldorf-Wien, 1979; Klaus-Peter Kiedel, Uwe Schnell. Die Hanse-Kogge von 1380. Bremerhaven, 1982.

⁷ Nt: Mieczysław Prosnak. Bałtycki okret wojenny późnego średnowiecza. // Materiały zachodniopomorskie. TOM XXXII. Szczecin, 1986. S. 380.

⁸ Nt Adamson ja Valdmaa on kirjutanud õpikus Eesti ajalugu gümnaasiumile järgnevalt: Sakslased polnud tollal veel meresõitjad ja lähenesid vastavate oskuste puududes laevaehituse küsimustele uudselt: saledate, vilgaste ja merekindlate, kuid väikeste viikingilaevade asemel võtsid nad kasutusele aeglased ja kohmakad, kuid väga mahukad koged (Andres Adamson, Sulev Valdmaa. Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn, 1999. Lk 28).

Koge kui laevatüüp

Täiesti selget ja üheselt mõistetavat koge definitsiooni on kirjandusest raske leida. Lühimalt väljendatud seisukoha järgi oli koge 12.–15. sajandi laev Põhja-Euroopas, mis kujutas endast üleminekutüüpi pikalt ja saledalt viikingilaevalt ümara kerega kaubalaevale.⁹ Esimene teade kogest pärineb 948. aastast Muidenist Amsterdami lähedalt. Algselt oli kogel vaid varustuslaeva funktsioon. Friisi kogel olid sirgel kiilul klinkerplangutusega¹⁰ kere, sirged täävid¹¹ ja kõrged pardad. Kui Taani kuningas Valdemar IV Atterdag ründas 1361. aastal Visby't ja ähvardas nii kogu Balti mere kaubandust, otsustas Hansapäev alustada sõda Taani vastu ning koged muudeti sõjalaevadeks. Kaitsemeeskonnas tarvis ehitati vööri ja ahtri kohale plankudest rajatised, mida nimetatakse kastellideks.¹² Suur laius ja lame põhjaosa andsid laevale hea algpüstivuse. Kogel oli üks mast, selle külge kinnitati nelinurkne

Joonis 1. 13. sajandi koge kujutis Fide kiriku krohvil ja selle rekonstruktsioon. See laevakujutis informeerib meid esimesena ahtrirooli kasutuselevõtust Läänemerele [http://hem.passagen.se/anfreas/Bilder/kogg3.jpg]. 12.01.2002.

⁹ Mereleksikon. Tallinn, 1996. Lk 167.

¹⁰ Klinkerplangutus – plangud paiknevad serv serva peal.

¹¹ Tääv – kiilu tugevdatud jätk laeva otstes.

¹² Edward von der Porten. The Hanseatic League. // National Geographic. 186:4. 1994. P 75.

(*naves*). Peaküsimus ongi selles, kas sakslaste laevade all mõtles kroonik alati ja ilmtingimata kogesid või omasid ristsõdijad siin ka mõnda teist tüüpi laevu?

Senised uurijad pole Läti Henriku kroonikas sisalduvat informatsiooni veel ammendavalt käsitlenud. Ometi kulus suur osa krooniku elust sõjas eestlaste vastu ning käsitledes konkreetseid sündmusi, lahinguid või muud tegevust, mis oli seotud ka mere ning seal sõitvate alustega, saab krooniku andmeid üldjoontes usaldada ning just 13. sajandi algul Läänemerel sõitnud sakslaste laevade kohta järeltunde tegemisel ja hinnangute andmisel aluseks võtta.

Kroonika kirjutanud Henrik oli Põhja-Saksamaalt pärit ning 1205. aastal misjonärina liivlaste maale sõitnud. Tema kirjatöö sisaldavat, krooniku enda kirjutatu järgi, ainult seda, mis ta oma silmaga oli näinud või nägijatelt ja juuresolejatelt kuulda saanud. Nii ei saa autorile ette heita teadmatust spetsiifilistes valdkondades nagu sõjariistade terminoloogias või siis veesõidukite klassifikatsioonis. Henrik nimetas kokku üheksat tüüpi veesõidukeid:

- laev (*navi* ja *archa*);
- väiksem laev (*minor navi*);
- laevuke (*navicula*);
- paat (*cumba* ja *navicula*);
- röövlaev (*piraticus*);
- koge (*coggo*);
- vene (*liburna*);
- parv (*struēs*);
- lootsik (*cumba*).

Neist röövlaevu nimetas kroonik alati vaid seoses kohalike rahvastega ning kogesid üksnes vallutajatega. Venesid kohtab mõlema vaenutseva poole juures, aga harva. Enim esineb veesõidukitest laeva nimetust ja seda nii ristsõdijate, kaupmeeste, aga ka eestlaste, lätlaste, leedulaste, venelaste ning taanlaste sõiduvahendina. Sõna *laev* esineb üldmõistena, aga kas paganate laevade all mõtles kroonik vaid röövlaevu ja vallutajate laevu võrdsustas ta alati üksnes kogedega?

Jätan siinjuures kõrvale paganate röövlaevade ning teiste laevade, aga ka muude veesõidukite vahelised võrdlused, mis on täiesti omaette uurimisteema ja keskendun eelkõige ristsõdijate alustele. Järgneva analüüsi paremaks mõistmiseks vaatlen kõigepealt põgusalt koge kui laevatüübi ehitust.

raapuri.¹³ Kogel võeti esmakordselt kasutusele ahtritäävile kinnitatud roolileht. Nende kiirus oli 4–6 sõlme ja esines üsna mitu kogede suurusklassi.¹⁴

Laeva ehituslikke üksikasju silmas pidades on koge juures välja toodud sellele iseloomulikud põhitunnused:

- kere külgede välimine plangutus klinkertehnikas;
- sirged vöör- ja ahtertäävid;
- plankkiil;
- tagasipööratud naelte kasutamine osaliselt kattuvate plankude ühendamisel;
- sambla kasutamine tihtimisel;¹⁵
- puitliistude ning raudklambrite kasutamine plangusaamade tihtimisel;
- kaldseose kasutamine kerelaudade ühendamisel;
- kaarte kasutamine vöör- ja ahtertäävi ühendamisel kiiluga;
- tugevad põiktalad, tavaliselt laeva külgedest esileulatuvad;
- põhjaplangutuse otste sobitamine vöör- ja ahtertäävi valtsi soontesse;
- karveelplangutusega¹⁶ põhi.¹⁷

Koged Henriku Liivimaa kroonikas

Kogesid nimetab kroonik kokku seitsmes episoodis (vt tabel 1).

Kroonikas on mitu korda juttu sellest, kuidas kogesid nähes loobuti isegi arvulises ülekaalus olles neid ründamast. Ühes episoodis kõneleb kroonik Riia linna piiramisest 1210. aastal. Ristisõdijad, tahtes Saksamaale tagasi minna, sõitsid oma kahe kogega alla Daugavgrīvasse (*Dünamiinde*). Pärast seal veedetud ööd toimus lahing, aga kuival maal, sest kuralased laevu ei rünnanud. Järgnevas kirjelduses kasutas Henrik koge sünonüümina *laeva*.¹⁸

¹³ Raapuri – põiki laeva, keskosaga masti esiküljel paiknevale raale (puidust latt) kinnitatud nelinurkne puri.

¹⁴ Mereleksikon. Lk 167.

¹⁵ Tihtima ehk trüvima – laeva tekki ja välisplangutust veetihedaks tegema.

¹⁶ Karveelplangutus – plangud paiknevad tihedalt serv serva vastu, moodustades sileda välispinna.

¹⁷ Vello Mäss. A medieval ship from Pärnu river. // Eesti TA Toimetised. Humanitaarja sotsiaalteadused. 41:4. 1992. P. 297.

¹⁸ Henriku Liivimaa kroonika (=LH). Tõlkinud Richard Kleis. Toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn, 1982. XIV: 5.

Tabel 1. Kogede mainimine Henriku Liivimaa kroonikas.

Aasta	Seonduv sündmus	Kogede arv	Viide
1206	Preester Daniel tuleb Ojamaalt täislastis kogedega nälgivasse linna	2	LH X: 9
1210	Lahing kuralaste 8 röövlaeva ja ristisõdijate kogedelt lastud väiksemate laevade vahel	mitu	LH XIV: 1
1210	Ristisõdijad kogedega Daugavgrīvas, kus paganad laevu ei ründa. Võitlus käib kuival maal	2	LH XIV: 5
1215	Saarlased piiravad Riia aga nähes kogesid põgenevad arvulisele ülekaalule vaatamata	2	LH XIX: 2
1215	Lahing Saaremaa uues sadamas eestlaste ühendväe ja kogedel olijate vahel	9	LH XIX: 5
1216	Sakslased ostavad koge ja kindlustavad selle Väina suudmes	1	LH XIX: 11
1221	Saarlased piiravad koos teiste eestlastega Tallinat, kuid kogesid nähes põgenevad	4	LH XXIV: 7

Samamoodi kasutas Henrik termineid *koge* ja *laev* segamini teiseki episoodis, mille tegevus toimus 1215. aastal. Siis mõjutas lahingukulgu otsustavalt kahe koge ilmumine merel saarlaste seljataha – paganad põgenesid oma röövlaevade ning venedega.¹⁹

1221. aastal põgenesid saarlased taanlaste valduses oleva Tallinna piiramiselt nähes nelja koge saabumist.²⁰ Koge suhteliselt kehvad manööverdamisomadused teinuks tegelikult ristisõdijatele jälitamise mõttetuks. Nimelt ei suutnud selline alus liikuda tuule suhtes terava-

¹⁹ LH. XIX: 2. Selle kirjelduse juures jääb kummaliseks kroonikat kommenteerinud Enn Tarveli märkus sõna *koge* juures, et keskajal tarvitati terminit *liburna* (vene) koge tähenduses paralleelselt sõnaga *coggo*. Sellest justkui järelduks, et ka saarlastel oli kogesid hulgi, kuidas muidu saanuks nad tulla suure laevaväega Daugavgrīvasse, tuues endaga kaasa röövlaevu ja venesid ja täita need kividega ning lasta jõe suudmes mere põhja. Lisaks tõusid mõned saarlased oma venedel üles Riia juurde. Ilmselgelt ei kehti antud kommentaar selles kontekstis eestlaste laevade kohta.

²⁰ LH. XXIV: 7.

järve ümbruses. Koge oli seega nagu ujuv kindlus, mille vallutamist peeti samavõrd raskeks kui maal asuva linnuse vallutamist. Üks kuulsaimate kogede spetsialiste Paul Heinsius arvab, et konkreetsel juhul olevat esmakordselt kirjanduses, s.o Läti Henriku kroonikas, mainitud topeltplangutust.³⁰ See jääb aga paraku julgete hüpoteeside valdkonda, sest paikapanevaid tõestusi ladinakeelses tekstis tegelikult pole. Kroonikast lähtuv pilt viitab sellele, et koge oli merel midagi nii võimsat, et kohalikud rahvad ei julgenud selle vastu lahingussegi astuda. Teadaolevalt vaid 1215. aastal, kui ristsõdijate üheksa koge olid terve

Joonis 2. 14. sajandi lõpu koge rekonstruktsioon. Ahtris ja vööris on tekiga kastellid ning pardal ka väiksem paat [<http://hem.passagen.se/anfreas/Bilder/kogg1.jpg>]. 12.01.2002.

päeva kestnud tugeva tormi tõttu aetud uude sadamasse Saaremaal, julges tohutu eestlaste vägi sakslasi rünnata, tehes seda raevukalt nii maalt kui merelt, aga sellegipoolest saatis eestlasi ebaõnn, erinevate manöövrite ning jumala abil ehk tuule suuna äkilise muutuse tõttu, sakslased pääsesid.³¹

Kõige rohkem on Henrik oma kroonikas kirjeldanud erinevaid aktsioone (sh ka kokkupõrkeid) alustega, mille puhul ta kasutab terminit *laev*. Kõneldes kogedest kasutab 13. sajandi kroonik paralleel-

³⁰ Heinsiuse kiri 5. maist 1986.

³¹ LH. XIX: 5.

ma nurga all kui 85 kraadi; lisaks polnud pautimine²¹ kogeale tavaliselt jõukohane, teisele halsile²² sai ta minna vaid pöördega allatuult.²³

Iga kord ei jõudnud paganad aga kogesid nähes oma laevadel põgeneda. Kroonik kirjeldas 1210. aastal asetleidnud kuralaste lahingut Ojamaa väina juures järgmiselt. Kaheksat röövlaeva märganud ristosõdijad väljusid kogedest, asusid väiksemaile laevadele (tõenäoliselt kogedel olevatele paatidele) ning ründasid paganaid. Ometi kaotasid ristosõdijad selle lahingu, sest kuna *nad olid väiksemail laevadel, ei suutnud nad enda kohal seisvaid vaenlasi kõrgelt kätte saada*. Pääsesid vaid need, kes pöördusid tagasi kogede juurde.²⁴

Viimati käsitletud episood lükkab ümber kirjanduses varem esitatud väite, nagu oleks olukord merelahingu ajal alati siis, kui kogelt lasti alla paadid sõdalastega, viikingilaevade kahjuks muutunud.²⁵ Viikingilaevade pikkus ulatus 10–30 meetrini ja neisse võis mahtuda isegi üle 100 sõjamehe.²⁶ Suurima seni leitud Bremeni koge pikkus oli 23,5 m ja laius 6,20 m, aga see dateeritakse alles 14. sajandi lõppu.²⁷ Kui suured said sel juhul olla kogedel olevad väiksemad paadid? Mitte üle 10 meetri, aga tõenäoliselt veelgi lühemad. Kui võtame paganate laevade või röövlaevade määratlemisel abiks nii Henriku Liivimaa kroonika andmed kui ka viikingilaevade proportsioonid, siis võib arvata, et nende pikkuseks võis olla 20–23 meetrit.²⁸ Nii ei muutunud olukord kogelt väiksemate laevade allalaskmisel alati sugugi paganate kahjuks, isegi kui ristosõdijate käsutuses olid odade ja vibude vastu palju võimsamad ammud.

Koge oli võimas ja suursugune ning kõigi teiste keskaegsete alustega võrreldes üsnagi eraldiseisev laevatüüp. Seda julgeti rünnata vaid väga suure jõudude ülekaalu korral, kuid sageli isegi mitte siis. Näiteks kirjeldas kroonik 1216. aastal koostatud eestlaste suurt rünnaku-plaani, mille kohaselt taheti rünnata Läti alasid nii maalt kui merelt.²⁹ Kuulnud eestlaste plaanist ostsid orduvennad koge ja *kindlustasid selle ümberringi nagu linnuse, panid sellele viiskümmend meest ambude ja sõjariistadega ja seadsid ta Väina jõe suhu valvama sissepääsu sadamasse*. Kuulnud sellest, ei rünnanud saarlased Riijat, vaid rüüstasid hoopis Asti

²¹ Pautimine – ühelt halsilt teisele minek pöördega vastutuult.

²² Hals – laeva kurss tuule suhtes.

²³ Vello Mäss. Muistsed laevad, iidset paadid. Tallinn, 1996. Lk 86.

²⁴ LH. XIV: 1.

²⁵ V. Mäss. Muistsed laevad, iidset paadid. Lk 86.

²⁶ Alfred Dudsus, Ernest Henriot, Friedrich Krumrey. Das Grosse Buch der Schiffstypen. 2., bearbeitete Auflage. Berlin, 1987. S. 260.

²⁷ Samas. Lk 163.

²⁸ V. Mäss. Muistsed laevad, iidset paadid. Lk 77.

²⁹ LH. XIX: 11.

selt sünonüümina terminit *laev* (mis on ka iseenesest mõistetav). Kas see tähendab, et kõneldes sakslaste laevadest mõtles ta nende all auto- maatselt kogesid?

Laevad, mis võisid olla koged

Henrik ei olnud laevandusspetsialist ja tõenäoliselt eelistas ta just see- tõttu kroonikat kirjutades kasutada eelkõige terminit *laev*. Kuid kroo- nikat analüüsid selgus, et nii mõnigi kord võib lähtuvalt sündmus- tiku või tegevuspaiga kirjeldustest leida vihjeid ka esinevate laevade tüübi kohta.

Kuigi mereliiklus Riia ja Saksamaa vahel oli üsna tihe, leiame kroo- nikast vaid ühe värvika kirjelduse ristsõdijate tagasipöördumisest Saksamaale. See pärineb 1204. aastast.³² Riist sõideti välja ühe laeva- ga. Eestimaa kandis ründasid eestlased neid kümne röövlaeva ja ka- heteistkümne muu laevaga. Hoolimata sellisest ülekaalust (22:1) eest- lased kaotasid. Üks röövlaev purustati, teine haarati ristsõdijate laevalt raudkonksuga enda valdusesse ja ülejäänud eestlased taan- dusid. Pärast eelkirjeldatud lahingut, oma edasisel teekonnal võttis see Saksamaale sõitev laev, hoolimata vähesest toidumoonast, peale viiskümmend merehädalist kristlast. Näljasurmast päästis neid teel möödunud suur kaupmeeste laev. Lisaks sattusid nad oma reisiril veel raskesse tormi ning ei saanud Taani rannikul randuda tohutu suure jää tõttu, nii jäeti laev jäässe.

Esimene asjaolu, mis viitab siin kirjelduses kõige selgemalt koge- le, on antud reisi eesmärk – ristsõdijate tagasipöördumine Saksamaale. Selline reis tähendas üsna suurte vahemaade ületamist Läänemere- l, pealegi vahetult enne talve tulekut. Ülemerevedudeks valitaks kind- lasti stabiilne ja turvaline purjelaev nagu koge seda oli, eriti talve eel, sügistormide ajal. Erinevad katsed koge rekonstruktsiooniga näita- vad, et isegi karmide ilmadega ei tule koge tekile vett. Laeva stabiil- sus kasvab külgakaltega, kreeni suurim nurk on täispurjes 15 meetrit sekundis tuule puhul 20 kraadi. Tugeva külgtuulega aga on koge triiv kiire. Kaldale paiskumise oht on seotud laeva piiratud lähi-pöorete võimalustega. Aluse roolimisomadused on piisavad ja purje pöörami- ne ei tekita probleeme.³³ Kõik see seletab ka eelkirjeldatud ristsõdi-

³² LH. VIII: 2–3.

³³ Uwe Baykowski. The Kieler Hanse-cog – a replica of the Bremen cog. / Crossroads in Ancient Shipbuilding. Proceedings of the Sixth International Symposium on Boat and Ship Archaeology Roskilde 1991. 1994. P. 263.

jate koge pääsemist raskes tormis. Ka aluse mahutavus viitab koge tüüpi laevale – pardal olid Saksamaale tagasipöörduvad ristsõdijad, kuid lisaks võeti peale veel viiskümmend merehädalist. Loomulikult tõendab kõige ilmekamalt väidet, et antud laevaks oli koge, selle vastu eestlaste arvulises ülekaalus peetud ja seejuures võidetud lahing. Ilmselgelt olid eestlaste laevad võimetud võitlema kõrgete parrastega koge vastu. Ka teine episoodis esinenud sakslaste alus – suur kaupmeeste laev – oli tõenäoliselt koge.

Koged olid tõenäoliselt ka kroonikas kirjeldatud laevad, mis seisid Väina jõe suudmes, merel, ning mille juurest käidi aeg-ajalt varustust toomas.³⁴ Samamoodi võisid koge tüüpi alused olla Henriku poolt nimetatud sakslaste laevad, mida merel nähes kohalikud rahvad lõpetasid rünnaku ja põgenesid.³⁵

Sakslaste laevad, mis polnud koged

Käsitledes sakslaste laevu ja nendega toimuvat ning otsides nii vastust küsimusele, kas tegu oli kogedega või mitte, jätan kõrvale variandid, mille puhul on põhjendatavad mõlemad valikud. Näiteks kui ristsõdijad sõitsid Saksamaale või Saksamaalt ning reisi pole pikemalt krooniku poolt kirjeldatud ja terminina on kasutusel *laev*,³⁶ siis ei pruugi see automaatselt tähendada, et laeva all mõtles Henrik koge tüüpi alust. Samuti ei saa ju tõestada, et iga kaupmeeste laev oli koge.³⁷ Seetõttu keskendun eelkõige kokkupõrgetele erinevate veesõidukite vahel.

Aastal 1200 saatis piiskop Albert käskjalad Holmist kahe alusega Daugavgrīvasse laevade juurde tarviliku järele. Tagasi sõideti sama teed mööda, kuid ülalpool Rumbula karestikku tungisid liivlased nende kahele laevale kallale. Üks laev taandus ja pääses. Teine võeti kinni. Siis piirasid liivlased sisse Holmis peatunud piiskopi. Piiskopi jaoks päästis olukorra vaid ühe friislaste laeva ilmumine. Friislased laastasid maad nii, et liivlased löid kartma ja uuendasid rahu.³⁸ Selles episoodis võis kroonik kogedena mõelda Väina suudmes paiknevat laevu, mille juurde piiskop käskjalad saatis, sest koge oli eelkõige suur-laev, mis istus sügavalt vees ning liikumine karestikulisel jõel oli täiesti mõeldamatu, isegi siis kui puudus last. Nii ei saanud käskjalgade

³⁴ Nt: LH. IV: 3.

³⁵ LH. X: 12.

³⁶ Nt: LH. I: 11; LH. II: 3 jv.

³⁷ LH. I: 2; II: 8 jv.

³⁸ LH. IV: 3.

kaks laeva mitte mingil juhul olla koged. Just jõe iseloomu tõttu ei olnud ka friislaste laev selles kontekstis koge, kuigi antud laevatüübi kodumaaks on Friisimaa.

Samal, 1200. aastal kõneles Henrik Semgalite sadama sulgemisest, et hoogustuks Riia linna areng. Kaupmeestel keelati kauplemise ots-
tarbel Semgalliasse sõita. Sellelt põhjalt kasvas kokkupõrge saksa kaupmeeste endi vahel – ühed sõitsid oma laevaga Väinat mööda alla ning teised ajasid neid taga ja tungisid ka kallale.³⁹

Laevanduse arengu mootoriks oli keskajal üha suurenev kasumi-
taotlus. Linnade kasvav roll tingis vajaduse laadungiruumide ning sellega ka suuremate laevade järele. Koge oli suur laev ja merel sõitev laev. Oma suuruse tõttu sai koge liikuda vaid sügavatel ja laiadel jõgedel. Kärestikulise iseloomuga Lielupe selleks kindlasti ei sobinud.

Ühena arvukatest merelahingutest võiks käsitleda 1203. aastal aset-
leidnud episoodi, kus n-ö Rootsi vetes toimus ristsõidijate kokkupõrge eestlastega.⁴⁰ Vägevasti varustatud ristsõidijad seadsid kiiresti korda laevad ning ründasid röövretkelt tulnud eestlasi, kes sõitsid läbi Visby sadama. Selle lahingu kirjelduses on sarnasusi juba eelpool kirjeldatud, 1210. aastal peetud võitlusega kuralaste kaheksa röövlaeva ja ristsõidijate kogedelt lastud väiksemate laevade vahel. Ka siin käsitletavas episoodis nihutasid eestlased kaheksa röövlaeva pisut teistest eemale lootes ristsõidijad vahekohas kinni suruda ja nii nende laevad ära võtta. Kui kuralastel see võte õnnestus, siis eestlastel mitte – lahing kaotati.

Kui ristsõidijate käsutuses oleksid olnud koged, polnuks eestlastel mõtet üritada neid oma laevade vahele lõksu ajada. Suur koge oli oma kõrgete parraste ning vööri- ja ahtrikastellide tõttu madalate viikingilaevade tüüpi aluste pardalt vallutamatu. Nii võib oletada, et tõenäoliselt kasutasid ristsõidijad siin neid samu väiksemaid laevu, mis lasti alla kogedelt, sest nähes eestlasi sõitmas läbi Visby sadama, kus kindlasti seisis ka kogesid *seavad kiiresti korda laevad* (ehk lasevad kogedelt alla paadid), millega nad jälitasid ja ründasid eestlasi. Lahing võideti vast eelkõige tänu vägevale relvastusele, mida kroonik isegi rõhutab. Miks ei kasutatud kogesid? Sest koge manööverdamisomadused on merel, nagu juba varem mainitud, küllaltki tagasihoidlikud ja kiiruse poolest jäi ta viikingilaeva tüüpi alustele alla.

Ühes kroonikas kirjeldatud 1215. aastal aset leidnud episoodis soovis tsistertslaste ordu preester Frederic sõita Alt-Zellest laevaga alla Riiga.⁴¹ Jõesusus tulid talle vastu saarlased, kes ründasid, võitsid ja

³⁹ LH. IV: 7.

⁴⁰ LH. VII: 2.

⁴¹ LH. XVIII: 8. Tegelikult oleks õige öelda *üles Riiga*, samas ajab kroonik terminitena mitmel korral segi sõitmise üles- või allavoolu.

viisid saadud vangid oma röövlaevadega minema. Siin on kiire alla jäämine, arvestades kõike varem kirjutatud, vast kindlaim tõend, et antud aluse puhul polnud tegu kogega.

Kokkuvõte

Henrik eelistas ilmselgelt läbi terve oma kirjatöö terminit *laev (navi)*, sest nii ei saanud ta ju mitte mingil moel eksida. Analüüsisides üksikasjalikult kroonika teateid selgus, et nii mõnelgi puhul oli laeva nime-tamisel tegemist kogega, aga mõnikord oli see ka täiesti välistatud. Nii võib kroonika põhjal sakslaste poolt kasutatud laevadeks pidada:

- kogesid;
- väiksemaid laevu ehk kogedelt lastud paate;
- erinevaid laevu, mis polnud koged ega ka neilt alla lastud paadid ja mis said sõita kas meredel ja/või jõgedel ning need võisid olla kas kauba- ja/või sõjalaevad;
- laevatuüpi, mille puhul Henrik kasutab terminit *vene (liburna)* ja mille olemus 13. sajandi kontekstis on veel ebaselge.

Nii võib kokkuvõtvalt märkida, et kroonik Henrik ei mõelnud oma Liivimaa kroonikas sakslaste laevade all ilmtingimata ja alati kogesid. Kuid tõestuse leiab mõlemale võrdusele *laev = koge*; *laev ≠ koge*. Kuivõrd Henrik polnud kursis tolleaegse merendusterminoloogiaga, rääkimata sellest, et ta oleks seda osanud ladina keeles edasi anda, eelistab ta oma kroonikas terminit *laev (navi)*. Sest ka kogede seas esines piirkonniti üsna mitmeid erinevusi, neist kõige silmatorkavamad masti paiknemine ja kastellide olemasolu, lisaks erinesid koged ju ka suuruselt. Sellegipoolest suutis Henrik liigitada veesõidukid kogu ni üheksasse erinevasse kategooriasse, mis teeb tema kroonikast väga olulise allika keskaegsete laevade, nii vallutajate kui ka kohalike rahvaste aluste uurimise koha pealt.

Kes võitis Jüriöö?

Ivar Leimus

Jüriöö ülestõus on Eesti ajaloo tähthetki. Mustakarvaline küll, kuid siiski viimane kord enne sajandeid väldanud pausi, mil eestlane mängis ajaloo näitelaval üht peaosat. Seetõttu pole imestada, et kunstnikud, kirjanikud ja teatritegijad on Jüriööst ammutanud inspiratsiooni juba aastakümneid. Tuletatagu meelde kasvõi 1943. aastal N Liidu tagalas valminud arvukaid puu- ja linoollõikeid, kalligraafilisi trükiseid ja saksavaenulikke värse, sõjaeelseid ning -järgseid rahvusromantilisi romaane, nõukogudeaegseid alltekstiga näitemänge. Selle kõrval äratub hämmeldust, kui kitsas õieti on olnud Jüriööd uurinud teadlastering. Pole muidugi välistatud, et siin on oma osa aukartusel, mida enesekriitiline ajaloolane võib tunda nii oluliste sündmuste ees. Põhjaliku historiograafia vastavatest käsitlustest annab professor Sulev Vahtre, kes on kahtlemata kõige süvenenumalt ja tagajärjekamalt Jüriöö temaatikaga tegelenud Eesti teadlane.¹ Tema raamatuist leiab huviline ühtlasi ammendava ülevaate asjassepüütuvaist allikaist, millele tänapäeval märkimisväärselt lisa leida näib peaaegu võimatu.² Seetõttu ei hakka käesolevate ridade autor kuritarvitama trükipinda ning lugeja kannatust üle kordamaks seda, mis on kord juba ja hästi kirja pandud. Lisada võiks siinkohal ehk vaid Kopenhaageni keskajaloo professori Niels Skym-Nielsen'i ettekande

¹ Sulev Vahtre. Jüriöö. Tallinn; Eesti Raamat, 1980. Lk 7 jj; Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). [Koostanud ja kommenteerinud Sulev Vahtre]. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

² Siiski avaldati *Preussisches Urkundenbuchis* (Bd. 3. Nachträge. 1961. Nr 767–769) kolm regesti seni tundmatutest ja Jüriöö sündmusi käsitlevatest kirjadest paavst Clemens VI-le. Regestid säilivad Taani Riigiarhiivis Kopenhaagenis ja pärinevad Saksa Ordu ülemprokuratuuri inventarist Roomas aastast 1502. Erilist huvi pakub neist esimene, mis refereerib Saare-Lääne piiskop Hermann'i, Tallinna piiskop Olavi ning Eestimaa Rüütelkonna kirju Liivimaa neofüütide äralangemisest paganlusse ning kõikide kristlaste tapmisest. Kõik kolm kirja öeldakse olevat *Actum anno Christi MCCCXLII in profesto sancti Georgii martitis*, st 22. aprillist 1343 ehk päev enne ülestõusu ametlikku algust! Miks nii, selle üle võib hetkel vaid spekuloida, mis aga pole käesoleva kirjatüki ülesanne.

1981. aastal Jyväskylä peetud Põhjamaade ajaloolaste päevadel (*Finsk-svenske og tysk-danske interesser omkring bonderejsningen i Estland 1343*), mis aga kahjuks on jäänud trükis avaldamata.³ 1983. aastal käsitles Jüriööd oma pikema artikli raames Enn Tarvel.⁴ Jüriöö sündmustele, peamiselt aga selle allikatele on pühendanud väikesemahulise monograafia ka Rootsi teadlane Svante Jakobsson.⁵

Selle kirjatüki mõte on muus. Nimelt lähenes 1920. aastail sündinud Eesti noor ajalooteadus oma kodumaa minevikule rõhutatult rahvuskeskselt. Selline suhtumine oli ajalooliselt tingitud ning sel olid suured plussid – märksa enam pöörati tähelepanu lihtrahva olukorrale, nende huvidele, elulaadile, tõsteti esile Liivimaa ajaloo n-ö rahvuslik-dualistlik iseloom, süvendatult uuriti agraarküsimusi jne. Kuid siin peitusid ka oma miinused. Suhtumises Liivimaa möödaniiku teise, ja seejuures tegelikult ju määravasse osapoolde, peamiselt saksakeelsesesse ülikkonda, kippusid prevaleerima pigem emotsioonid kui kaine analüüs. Ja et kõik, mis toimus *ülalpool*, oli üks vaenulik *sakste värk*, siis lakati sageli ka huvi tundmast toimunu laiema konteksti üle ning piirduti selle vaatlusega vaid n-ö ugrimugri mätta otsast. Niisugune ajalookäsitlus elab edasi praegugi, nii kooliõpikutes kui ühiskondlikus teadvuses. See loob müüte, mille eesmärk võib küll olla pedagoogilis-patriootlikult põhjendatud, kuid mis ammu enam ei vasta tänapäeva teaduse ja ühiskonna muutunud arusaamadele.

Need pretensioonikad algussõnad pole mingil juhul mõeldud senitehtud uurimistöö mahategemiseks, vaid selleks, et osutada vajadusele vaadelda juba ammu tuntud asju ehk pisut teise nurga alt. Küsitagu kõigepealt, mida siis tahtsid ülestõusnud, mida taotles vastuhakk? Selleks vaadeldagem eesti diplomaatia tegevust ülestõusu eel ja selle ajal. Nagu jutustab Saksa ordu kroonikakirjutaja Marburgi Wigand, läkitanud eestlased veel enne relvade haaramist saatkonna Taani kuninga juurde. Kaevanud tolele vasallide ülekohtu ja vägivalla üle ning palunud nende vastu kaitset.⁶ Samas kroonikas leidub vihjeid, mis lubavad oletada, et enne vastu hakkamist olid eestlaste esindajad palunud abi vasallide rõhumise vastu ka ordumeistrilt.⁷ Edasi, nagu vestab Liivimaa noorem riimkroonika Johann Renneri suu läbi, pöörduti Rootsi krooni esindaja Turu foogti, Soome asehalduri poole, kellele

³ Autor avaldab siirast tänu dr Vello Helgile andmete eest.

⁴ **Enn Tarvel.** Zur Problematik der Bauernaufstände in Estland im Kontexte der Christianisierung und Koloniesirung des Ostseegebietes. Hrsg. von Z. H. Novak. Torun, 1983. S. 115–124.

⁵ **Svante Jakobsson.** Esternas uppror 1343. Uppsala, 1989. Autor tänab Aivar Põldveed tähelepanu juhtimise eest S. Jakobssoni töödele.

⁶ Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika. Lk 130–131.

⁷ Samas. Lk 132–133.

vastutasuks sõjalise abi eest pakuti ei rohkem ega vähem, kui Tallinna linna ja iseendid alamaks, st ülemvalitsust Taani-Eestis.⁸ Õigupoolest sama – maa vallutamist sõjalise abi korral – lubasid Pihkvasse läkitatud saadikud ka venelastele (või tegelikult leedulastele, sest Pihkvat valitses tol ajal Leedu suurvürsti Keistutise vend Algirdas).⁹ Ja et ring täis saaks, siis meenutagem kurikuulsaid Paide läbirääkimisi, kus eestlaste kuningad soovisid endile ainsaks isandaks ja kaitsjaks taas ordumeistrit.¹⁰ Niisiis paluti kaitset peaaegu kõikidelt Eestimaad ümbritsenud võimudelt.

Muidugi saab sellist järjekindlustust seletada mitmeti (nagu seda ajaloolased ongi teinud) küll strateegiliste küll taktikaliste kaalutlustega. Kuid teisalt oli ju eestlaste poliitika äärmiselt järjekindel – reeglina otsiti tugevat kätt ning kaitset feodaalide omavoli vastu. Paistab, et tegelikult puudus Eestimaal tollal kindel keskvoim, mis oleks suutnud reguleerida katkemiseni pingule tõmbunud suhteid. Meenutagem: kuulus ju Põhja-Eesti valdavalt Taani kroonile. Miks siis pöördusid eestlased korduvalt abipalvega ordu poole, miks pakuti maad kord Rootsi, kord Pihkva võimumeestele. Mis õigusega kutsus ordumeister eestlaste juhid, ometi ju Taani kuninga alamad, Paide ordulinusesse? Mõelgem sellelegi, et ülestõus oma algusjärgus toimus peaaegu eranditult Taanile kuuluva hertsogkonna territooriumil. Mis oli ordul üleüldse sinna asja? Kes volitas ordumeistrit seal korda majja lööma? Kas võibki kõnelda Taani võimust Eestis enne Jüriöö ülestõusu või oli siin tegemist hoopis võimuvaakumiga?

Seda mõistmaks mõni sõna Taani tollasest ajaloost.¹¹ Nimelt toimus selles riigis 1320. aastatel äärmine lagunemine. Rahahädas kuningas Kristoffer II pantis ühe valduse teise järel, seda peamiselt Holsteini krahvidele, aga mitte ainult. Sobivaks laenu katteks oli kaugel asetsev Eestimaa hertsogkond, mida lubati kord ühele, kord teisele. Üks esimesi Eestimaa peigmehi oli aadlimees Knut Porse. See Rootsi riiginõunik oli oma karjääri alguses toetanud Kristoffer II troonilesaamist, hiljem aga osalenud tolle kukutamisel 1326. aastal. Uueks Taani kuningaks määrati tookord 12-aastane hertsog Valdemar (III), tegelikuks valitsejaks riigis sai aga viimase onu (ema vend) Holsteini krahv

⁸ Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika. Lk 78–79.

⁹ Samas. Lk 86–87.

¹⁰ Samas. Lk 80–81.

¹¹ Selle kohta leiab asjahuviline materjali paljudest üldkäsitlustest. Väga faktirikas ja ikka veel kasutatav on näiteks: F. C. **Dahlmann**. Geschichte von Dänemark. I Bd. Hamburg, 1840. S. 442 ff. Ajaloaliste isikute kohta vt ka: Svenskt Biografiskt Lexikon. Stockholm, 1918 (seni ilmunud 30 köidet). Nende suhete kohta Eestimaaga on seni põhjalikum ülevaade: Fr. G. **Bunge**. Das Herzogtum Estland unter den Königen von Dänemark. Gotha, 1877. S. 60 ff.

Gerhard. Knut Porse teeneid hinnati riiginõuniku ning Hallandi ja Samsö hertsogi tiitliga. Aeg oli küps seisusekohaseks abieluks ning järgmisel aastal võttis Knut Porse naiseks kõrgest soost Ingeborgi, Norra kuninga tütre ja Rootsi hertsog Erik Magnussoni (+1318) lese. Nende abielust sündis kaks poega, Håkon ja Knut, kes surid 1350. Kuid Ingeborg tõi kaasvaraks veel ühe poja esimesest abielust, Magnus Eriksoni (s 1316), kellest hiljem sai Rootsi ja Norra kuningas (kuulutati kuningaks juba 1319, täisealiseks siiski alles 1331, krooniti 1336).

Miks on need suguvõsasuhed nii olulised? Aga sellepärast, et kolm aastat hiljem leppis Knut Porse uuesti võimule tulnud Kristoffer II-ga ära ja sai 11. novembril 1329 oma teenete (töenäoliselt küll taas mingi suurema rahasumma eest)¹² lääniks Eestimaa hertsogkonna. Knut ise suri järgmisel, 1330. aastal, jättes maha energilise lese ning kolm pärimisõigusega poega. Sellest poleks ju olnud lugu, kui asjad Taani riigis oleksid kulgenud rahulikult. Kuid 1331. aastal toimus Gottorpi lähedal Kristoffer II ja Holsteini hertsog Gerhardi vahel lahing, milles kuningas sai järjekordselt lüüa. Järgmise aasta jaanuaris sõlmitud Kieli rahuga omandas Gerhard kogu Põhja-Jüütimaa ja Füünid, nominaalselt küll pandiks, kuid tingimusel, et tagastab need vaid korraga väljamakstud 100 000 hõbemarga vastu. Hõbemarga all mõeldi Kölni kaalumarka (umbes 233–234 grammi puhast hõbedat). Niisiis oli tegemist enam kui kahekümne hõbedatonniga. Hiljem (1340) vahetas Gerhard need alad formaalselt vastastikuse pantimisega hertsog Valdemari valduste vastu, mistõttu viimasest sai Schwerini hertsog.

1332. aastal suri ka veel ainult nominaalselt kuninga nime kandnud, oma valdused täielikult minetanud ning palju alandusi läbi elanud Kristoffer II. Siitpeale lakkas kuningavõim Taanis aastateks ja Holsteini hertsog Gerhard haaras valitsusohjad täielikult enda kätte. Rahapuudus riigis sellest muidugi ei kahanenud ning samal aastal pantis Gerhard koos oma venna Johanni ja hertsog Valdemariga Skåne 70 000 hõbemarga eest Rootsi kuningas Magnus Erikssonile, millest 34 000 maksti kohe ka välja. Samal ajal kujutas Magnus, kes Knut Porse pärijatest kindlasti oli poliitiliselt kaalukaim, nüüd ka Eestimaa suhtes juriidiliselt täiesti õiguspärast nõudlejat.

Aga see polnud kaugeltki kõik. Nimelt juba 1323. aastal kihlati Kristoffer II tütar Margareta Brandenburi hertsogi Ludwigi, Saksa keiser Ludwigi pojaga. Pulmad peeti järgmisel aastal. See oli väga kõrgest klassist abielu ja pidi loodetavasti täitma riigikassa Saksamaa

¹² Niels Skyum-Nielsen. Estonia under Danish rule. / Danish Medieval History, New Currents. Copenhagen, 1981. P. 128.

rikkustega. Läks aga vastupidi. Kõigepealt tuli Ludwigile välja maksta lubatud kaasvara – 12 000 marka ehk 2,8 tonni hõbedat. Et seda summat Taani kuninga kukrus polnud, oli ette teada. Seetõttu panditi Ludwigile veimevaka katteks rida Eestimaa asuvaid, allikais täpsemalt määratlemata mõisaid, mis oli markkrahvi jaoks muidugi väike lohus. Kui nüüd Kristoffer II teise ilma läks, kahanesid Ludwigi lootused kaasavarale hoopis olematuks. Asjaolu, mis kindlasti pidi ärritama tema isa, Saksa keisrit. Kuid Kristoffergi ei surnud pärijateta. Peale kaasavaratu tütre Margareta ja tolle kahe õe jäi temast maha ka kaks poega (troonipärija Erik oli samuti surnud 1332. aastal), kellest vanem, Taani junkur Otto kandis ühtlasi Eestimaa hertsogi tiitlit. On väidetud, et iseloomult oli Otto isasse. Nõnda andiski ta 1333. aastal oma noorema venna Valdemari (mitte segi ajada hertsog Valdemariga!) nõusolekul Ludwigile kaasvara asemel kogu Eestimaa, loobudes ühtlasi siin igasugustest õigustest. Vaatamata sellele võttis Valdemar, saanud 1338. aastal täisealiseks, enesele Taani kuningriigi ning Eestimaa hertsogkonna pärija tiitli.

Niisiis oli 1330. aastate lõpuks Eestimaale terve rida õigusjärgseid pretendente: keegi Knut Porse pärijatest, eeskätt muidugi Rootsi kuningas Magnus, aga samuti Brandenburgi markkrahv Ludwig, vangis istuv junkur Otto ning eelkõige muidugi Kristoffer II noorim poeg Valdemar.

Siinkohal mõni sõna printsii senisest käekäigust. Valdemari täpne sünniaeg on teadmata, kuid arvatavasti tuli ta ilmale 1317. aasta paiku. Nõnda olid vennad veel poisikesed, kui nende vahepeal troonilt tagandatud isa Kristoffer II suundus 1326. aastal Saksamaale. Valdemar nagu Ottogi kasvas üles keisrikojas. Ka hiljem, pärast 1332. aastat, suundusid vennad abi otsima Saksamaale. Seejuures langes Otto 1334. aastal Gerhardi kätte vangipõlve, millest vabanes alles aastate pärast. Valdemar aga siirdus taas keisri juurde ja sirgus rüütliks Ludwigi õukonnas. Seetõttu tohib vist oletada, et kasvatusel tulemusel oli keiser Ludwigil Valdemarile suur mõju. 1340. aastal tapsid taanlased Randersi lossis vihatud Gerhardi ning järgnevatel nädalatel algasid markkrahv Ludwigi vahendusel läbirääkimised kuningriigi jaluleseadmiseks. Mais 1340 lepitigi Lüübekis kokku Taani taastamises Kristoffer II soo jaoks. Otto, kes oli enne seda loobunud kõikidest nõuetest troonile, vabastati vangipõlvest. Kuningaks sai Valdemar.

Uues ametis oli tema esmaseks ülesandeks vahepeal panti pandud riigi väljalunastamine. Seda eesmärki teenis juba Valdemari samal suvel toimunud abielu Schleswigi hertsogi Valdemari õe Heilwigiga, mis tõi riigikassasse 24 000 hõbemarka. Täpsemalt öeldes ei tulnud väärismetalli sisse pennigi, kuid see summa lahutati tollest 100 000

margast, mis omal ajal oli kehtestatud Jüütimaa ja Füünide pandilunaks. Nõnda jäi Valdemar hertsog Valdemarile Füünide eest võlgu veel 41 000 ning Jüütimaa eest 35 000 hõbemarka. Järgnevalt korrastati võlasuhted Gerhardi pärijatega nõnda, et noile tuli Füünide eest tasuda veel 14 000 ja Jüütimaa eest 42 000 hõbemarka. Raha selleks võeti riigi äärealade arvelt.

1341. aastal vormistati juba üheksa aasta eest toimunud Skåne ja selle naaberalade pantimine Rootsi kuningale müügiks. 18. novembril 1343 tunnistas Valdemar kogu Skåne, Hallandi, Blekinge, Listeri ja Veni müüduks Magnus Erikssonile 49 000 hõbemarga eest. Ka sellest hõbedahunnikust nägi Valdemar vähe: 34 000 marka oli Magnus tasunud Valdemari asemel juba Holsteini krahv Johannile (ilmselt Skåne eest 1332. aastal) ja 7000 marka andnud välja Kopenhaageni linna eest. Sularahas sai Valdemar kätte kõigest 8000 marka. Muidugi ei katnud need summad kaugeltki kogu võlga. Ent alles oli veel krooni kaugeim ja raskeimini valitsetav lüli – Eestimaa, mille juriidiline seotus Taaniga oli aga muutunud üpris ebakindlaks.

Tulgemgi nüüd tagasi Eestimaa sündmuste juurde. Segaduste suurenemisega Taanis aktiveerus siin märgatavalt ordu. Pärast kuninga surma 1332. aasta sügisel loobus Tallinna asehaldur *capetaneus* Marquard Breide ordu kasuks kroonile kuulunud Tallinna ja Narva kindlustest ning sõlmis orduga ühtlasi vastastikuse mittekallaletungi lepingu.¹³ Taanist ei järgnenud oma kõrge ametniku äraandlikule tegevusele veidral kombel mingit protesti. Üks kahest, kas seal ei teatud, mis Eestimaal toimub, või taluti seda mingil põhjusel rahulikult. Ette rutates – sama käitumisjoont näeme Taani keskvoimu (niipalju kui seda oli) ordu-poliitikas ka edaspidi. Seevastu viis Marquard Breide säherdune teguviis suurde ärevusse vasallid. Võimalik, et nad kartsid sattuda Taani kauge ja lõdva valitsuse alt rangelt tsentraliseeritud ja naabruses asuva ordu võimusse. Kuid mõnevõrra hilisemate allikate najal ei saa välistada ka seda, et Taanist veel enam sümpatiseeris neile Rootsi, mille noor kuningas Magnus oli äsja omandanud Skåne ja näidanud ennast tõsiseltvõetava poliitikuna. Igatahes puhkes asevalitseja ja vasallide vahel riid, mille kõrgmeister lepitas Lüübeki rae vahendusel alles 1334. aastal, lubades Breidel ühtlasi taotleda hüvitust mõnelt vasallilt ning lubades vastasel korral mitte takistada Breidet vasalle ründamast.¹⁴ Niisiis olid suhted Eestimaal paari aastaga muutunud üpriski tuliseks ja vasallide rahutus pidi asjade säherduse käigu

¹³ Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten (=LUB). II. 763; Fr. G. Bunge. Das Herzogtum Estland. S. 62.

¹⁴ LUB. II. 760–762; Fr. G. Bunge. Das Herzogtum Estland. S. 62–64.

puhul aina kasvama. Säilinud ürikud küll ei reeda, kuidas lõppes Marquard Breide afäär, kuid igatahes näib, et ka vasallid ei jäänud istuma, käed rüpes, vaid hakkasid otsima abi mujalt. Mõned allikad lubavad järeltada, et vastavaid läbirääkimisi peeti 1336. aastal Rootsi kuningas Magnus Erikssoniga.¹⁵ Rootsi poole vaatas teisigi Liivimaa võimumehi. Samal aastal viibis Magnus Erikssoni kroonimisel Stockholmis Tartu piiskop Engelbert, ordu vihane vaenlane.¹⁶ Väärrib tähelepanu, et tema eelkäija piiskop Nikolaus oli omakorda nonde hulgas, kes vajutasid pitseri Taani kuninga Kristofferi kuningaks valimise ürikule 1320. aastal.¹⁷ Tähdendas see suunamuutust Tartu poliitikas? Rootsi poole pöördumine ei johtunud mitte ainult selle geograafilisest lähedusest. Mäletatavasti evis Magnus Knut Porse pärijana Eestimaa suhtes õigustatud nõudmisi. Kahjuks pole teda, milleni kõnelused viisid, kuid ilmselt jäi olukord Eestimaa ümber ebaselgeks ka edaspidi.

Olukorras, kus poja kaasavara ähvardas libiseda rootslastele, astus mängu Saksa keiser. 1339. aastal tegi ta Saksa ordu kõrgemeistrile ülesandeks hõivata Eestimaa, hoida seda ära kistamast Taani riigi küljest ja anda Taani kuninga Valdemari kätte, sest need alad olid lubatud kaasavaraks markkrahv Ludwigile.¹⁸ Et samasisulise kirja sai ka Liivimaa ordumeister,¹⁹ tuli järelikult see ülesanne täita kohapealsetel ordujõududel. Keisri käsku võib tõlgendada kaheti. Esiteks surveabinõuna Taanile, kindlustamaks oma poja kaasavara. Ordu oleks sel juhul toiminud võla sissenõudmise kontorina. Kuid meenutagem, Valdemar sai kuningaks tegelikult ju alles järgmisel aastal, kuid oli veetnud aastaid keisri õukonnas. Kas ei tule kuningatiitli kasutamises näha hoopis keisri soosingut Taani noore troonipärija suhtes? Omaette küsimus on ka see, kelle käest tuli Eestimaa Valdemari jaoks hõivata? Esiteks kuulus see talle niikuinii. Teiseks, kui kahtlustada ordu vastavaid ambitsioone, siis ei saanud too ju vallutada Eestit iseenda käest iseenda jaoks. Reaalseim oht võis niisiis ähvardada Rootsi, ehkki ka Magnus Eriksoni sekkumisest siinsetesse sündmustesse me tol ajal ei kuule. Ilmselt oli hetkel tõepoolest tegemist võimuvõimuga, olukorraga, kus võimalusi (ja õigusi) oli paljudel ja kus

¹⁵ LUB. II. 769, 772, 776; **Fr. G. Bunge**. Das Herzogtum Estland. S. 64–65; **Svante Jakobsson**. Osilia-Maritima 1227–1346. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 112. Uppsala, 1980, S. 58, 61–62.

¹⁶ **M. Nordberg**. I kung Magnus tid. Norden under Magnus Eriksson 1317–1374. Norstedts Förlag, 1995. S. 94; vt ka: Eesti ajalugu. II. Eesti keskajeg. Toimetanud Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1937. Lk 48–49.

¹⁷ **F. C. Dahlmann**. Geschichte von Dänemark. S. 455; **N. Skyum-Nielsen**. Estonia under Danish rule. P. 126.

¹⁸ LUB. II. 786; **Fr. G. Bunge**. Das Herzogtum Estland. S. 65–66.

¹⁹ **Svante Jakobsson**. Osilia-Maritima 1227–1346. S. 51.

keiser otsustas toimida esimesena. Kelle huvides tegelikult, seda näeme kohe.

Valdemar käitus nagu kohane noorele protežeeritavale vasallile. 19. märtsil 1340 kordas ta sõna-sõnalt oma venna Otto 1333. aasta kinnitust, anda Eestimaa Ludwigile kaasavaraks.²⁰ Ja nädal hiljem avas keiser viimaks kaardid. 26. märtsil 1340 andis ta oma õnnistuse puhuks, kui Brandenburgi Ludwig või selle volimehed loovutaksid Eestimaa ordule.²¹ Valminud oli keerukas kolme-neljakäiguline kombinatsioon ordu–Valdemar–Ludwig–ordu. Mis oli niisuguse diplomaatilise viguri eesmärk? Nähtavasti puudus Brandenburgi Ludwigil vähimigi huvi Eestimaa vastu. Kuid tal oli sellele tõsiseltvõetavaid õigusi, mille asemel ta oleks küll eelistanud hõbedat. Seevastu oli ordu juba kaua ihaldanud uusi valdusi Liivimaal. Kuid tal polnud selleks mingeid õigusi. Ja oli muidugi Eestimaa hertsog Valdemar, kel oli vaja raha nii riigi kokkuostmiseks kui vana kaasavaravõla tasumiseks. Ning veel. Kõigi nimetatud osapooltega olid keisril head suhted, kellelegi neist polnud tal põhjust liiga teha. Müügiplaanides ei mainita kordagi ainult Rootsi kuningas Magnus Erikssoni. Ent tema oli juba saanud Skåne, temale kuulusid nii Turu kui Viiburi. Oleks nendele lisandunud Eestimaa, muutunuks Läänemeri suures osas Rootsi siseremeks. Seda ei saanud naabervõimud lasta sündida. Niisiis tuli kombinatsiooni teostamiseks leida tee, mis oleks rahuldanud igaüht peale Rootsi.

See polnudki nii lihtne. Esialgu näib Valdemar olevat mõtelnud vaid veimevakavõla kustutamisele. Jaanuaris 1341 tegi ta oma Eestimaa asevalitsejale Conrad Preenile ülesandeks anda Eestimaa esimesel nõudmisel üle Ludwigile.²² Ilmselt ei meeldinud see kavatsus ei keisrile ega markkrahvile ning 24. veebruaril valmis dokument, mille kohaselt Brandenburgi Ludwig müüs Eesti 6000 marga eest ordule.²³ Nähtavasti aga tõrkus ordu maksmast ja nii võeti ürikusse säte, mis ordu asemel kohustas raha tasuma Valdemari. Nii oleks ordu saanud Eestimaa ning Ludwig vähemalt mingi osa kaasavarast. Kuid see oli absurdne nõue, mis tähendanuks Valdemarile nii raha kui hertsogkonna kaotust ja sellega ei saanud ta muidugi mõista nõustuda. Liiasi ei võlgnenud Taani pool ordule ju midagi. Seetõttu valmis 21. mail 1341 uue üriku kavand, millega Valdemar tahtis müüa Eestimaa 13 000 hõbemarga eest Saksa ordule.²⁴ Tehingu mõte on ilmne, kui

²⁰ LUB. II. 790.

²¹ LUB. II. 791; Fr. G. Bunge. Das Herzogtum Estland. S. 66–67.

²² LUB. II. 798; Fr. G. Bunge. Das Herzogtum Estland. S. 67.

²³ LUB. II. Reg. 944.

²⁴ LUB. II. 805; Fr. G. Bunge. Das Herzogtum Estland. S. 67.

meenutada, et Ludwigile lubatud kaasavara ulatus 12 000 margani. Kuid see äri jäi tookord katki ja ürik vaid paberile.

Allikad ei reeda Valdemari meelemuutuse põhjust. Ent ülalpool nägime, et samal aastal üritas Valdemar hankida raha riigikassasse Skåne müügist Rootsi Magnusele. Nägime ka, et tookord hõbedat veel ei laekunud ning too leping astus jõusse alles 1343. aasta sügisel. Ehk oli ordu ilmutanud liigset huvi Eestimaa vastu ja viinud Valdemari seeläbi mõttele kauba hinda tõsta? Igatahes lükati Eestimaa müük edasi ja Tallinna jäid endiselt resideerima Taani asevalitseja ning Lundi peapiiskopile alluv piiskop. Me ei tea, kuidas oleks edasine kauplemine Eestimaa ümber kujunenud rahulikus olukorras. Kuid nagu teada, alustasid vaevatud talupojad 1343. aastal ülestõusu, mille ordu veriselt maha surus. Liivi ordu kätte läksid kõik tähtsamad Taani linnused Eestimaa hertsogkonnas – Tallinn ja Rakvere 1343. ning Narva 1345. aastal. Niisiis oli ordu tänu eestlaste ülestõusule, õigemini selle mahasurumisele, legaalselt saavutanud võtmepositsioonid kogu Taani-Eestimaal. Teisisõnu olid tal peos kõvad trumbid müügitingimuste üle vaidlemiseks ja Valdemarile surve avaldamiseks. Seetõttu on arvatud, et Jüriöö vastuhakku võisid orduvõimud salakavalalt tagant õhutada. Sest tõepoolest, Taani võimu vägivaldne kukutamine Eestis poleks ordu jaoks ju sõjaliselt kujutanud mingit probleemi. Ta ei saanud seda aga teha, rikkumata suhteid keisriga, keda teatavate reservatsioonidega võiks ju nimetada lausa Valdemari kasuisaks. Ja kes liiati oli Saksa ordu ülemisand. Seetõttu võis ordu valida Eestimaa hõivamiseks kavala kõvertee ja tuua kastanid tulest välja eestlaste kätega.

Kuid ordu tegutsemisviisi taga võis peituda ka hoopis teistlaadi põhjus. Mingem ajas veel sajandi võrra tagasi. Teatavasti sõlmiti paavsti legaati Modena Wilhelmi vahendusel 1238. aastal Stensbys Taani kuninga Valdemar II ja Saksa ordu Liivi haru meistri vahel leping, millega ordu loobus oma valdustest Põhja-Eestis ning tagastas need taanlastele.²⁵ Täpsemalt öeldes määrasid paavst ja kardinalide konsiilium (*Cum per dominum apostolicum, per consilium omnium cardinalium [...] adiudicata fuisset*) Viru-, Järva-, Harjumaa ja Rävalla koos Tallinna linnaga Taani kuningale. Seejuures on kogu leping sõnastatud pigem Rooma otsuse kui ordumeistri ja kuninga kokkuleppena. Alles tagapool annab ja jätab Valdemar Järvamaa oma hingeõnnistuse eest igaveseks ordule. Kuid seda tingimusel, et ordu ei tohi

---

²⁵ LUB. I. 160.

sinna ehitada ühtki kindlust ilma Taani loata.²⁶ Kas ei tähenda see, et Järvamaal säilis vastavalt paavsti otsusele (mida Valdemari annetuse juurde ei saanud tühistada) formaalselt Taani kuninga ülimuslikkus? Ühtlasi jäi Järvamaa kiriklikult Tallinna diötsese. Kuid just Taani kuningas oli see, kes pani, rikkudes paavsti kaasteadmisel järjekindlalt kanoonilist õigust, ametisse kõik Tallinna piiskopid.²⁷ Veel 24. juulil 1240, kaks aastat pärast Stensby lepingu sõlmimist, manitses järgmine kuningas Erik Glipping Eesti-, Viru- ja Järvamaa maaomanikke maksma Tallinna piiskopile kümnnise kümnist.²⁸ Niisiis säilis Taani kuninga võim Järvamaal ka kiriku liinis. Järelikult ei kirjutatud Stensbys alla mitte lihtsalt Taani kuninga kinkeaktile lüüasaanud ja nõrgenenud ordu heaks. Meie ees on läänileping, millega Valdemar sõnaselgelt läänistas ordule Järvamaa. See aga tähendab, et ordust sai vähemalt formaalselt Taani kuninga vasall. Nõnda, nagu seda aastast 1220 olid olnud ka Liivi ordu eelkäijad mõõgavennad.²⁹ Sellele näib viitavat ka lepingu säte uute vallutatavate maade jagamise kohta, millest kuninga pidi saama kaks, ordu ühe kolmandiku. Samasugune oli ju valduste jagamise vahetõttu ka ordu senjööride, Riia piiskopi ja Taani kuninga ning ordu vahelistes kokkulepetes 13. sajandi alguses.³⁰

Nii omandab ordu tegevus loogilise mõtte mitte üksnes nende vallutushimu seisukohalt (millele taanlased veidral kombel ei vaielnud sõnakestki vastu). Tõepoolest, vasallina oli ordu lausa kohustatud abistama oma senjööri, Taani kuningat. Kas mitte sellepärast ei andnud Marquard Breide Taani tähtsaimaid Eestimaa linnuseid 1332. aastal ordu kaitse alla, kas mitte sellepärast ei lepitanud ordu kõrgmeister Breide ja vasallide vahelist riidu ja kas mitte sellepärast ei kohustanud keiser 1339. aastal just ordu kõrgmeistrit tagastama Eestimaa Valdemarile.³¹ Kas mitte seetõttu ei tegutsenud ordu Jüriöö üles-

²⁶ Nagu näitab lepingu hilisem kinnitus kuningas Abeli poolt 1251. aastal (LUB. I. 229), mõisteti Järvamaa all ka ümbritsevaid väikemaakondi – Alempoisi, Nurmekunda, Vaigat ja Mõhut. Seetõttu ei saa õigeks lugeda korduvalt esitatud arvamust, nagu poleks ordu lepingut rikkunud, ehitades Paide kindluse mitte Järvamaale, vaid Alempoisi vastu Järva piiri. Pigem võib arvata, et taanlastelt saadi selleks mingisugune nõusolek.

²⁷ N. Skyum-Nielsen. Estonia under Danish rule. P. 113.

²⁸ LUB. I. 165.

²⁹ Friedrich Benninghoven. Der Orden der Schwertbrüder. Köln-Graz, 1965. S. 77, 168, 170–171; vrd: Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Richard Kleis, toimetatud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat, 1982. Lk 212–213 (LH. XXIV:2).

³⁰ Fr. Benninghoven. Der Orden der Schwertbrüder. S. 77–79, 168–169.

³¹ Tõsi küll, Taani vasall oli eeldatavasti Liivi ja mitte mingil juhul Saksa ordu. Kuid olukorras, kus Taani kuningat kui süserääni polnud või ta oli väga nõrk, võis Liivi ordu vasallikohustuste täitmise eest hoolt kanda ka tema teine (õigemini peamine) ülemisand, Saksa ordu kõrgmeister. Liiti kui korraldus selleks tuli nii kõrgelt kui keisritroonilt.

tõusu maha surudes nii vabalt kõikjal Taani Eestimaa-valdustes? Sel juhul tuleb kõigiti õiguspäraseks lugeda ka Taani Tallinnas resideerinud võimukandjate palvet ordule pärast Sõjamäe lahingut – olla nende kaitsjaks. Ja sama õigusega sai Taani *capetaneuse* asetäitjaks Tallinnas, st Taani kuninga sealseks asemikuks ja ühtlasi siis Valdemari alamaks algul Liivi ordu meister Burhard von Dreileben, seejärel aga ordu Viljandi foogt Goswin von Herike. Ja Taani kindlused Eestis võttis ordu vähemalt nimeliselt hoiule ju Taani kuninga jaoks. Niisiis – formaalselt täitis ordu oma vasallkohust. Et ta tegi seda meelsasti, selles pole vist kahtlust.

Omaette küsimus on, kelle vastu kaitses ordu Taani Eestimaa-valdusi? Ilmselt vastab tõele Hoeneke teade, mida kinnitab ka tallinlaste ühine tunnistus – võimu üleandmine ordule sündinud silmitsi ähvardava Rootsi-ohuga.³² Tõepoolest jõudsid ju vahetult pärast Sõjamäe lahingut, 18.–19. mail 1343 Tallinna Viiburi ja Turu foogti (st Rootsi) väesalgad. Meie ajalookirjanduses põhjendatakse nende saabumist tavaliselt eestlaste abipalvega Turu foogtile ja viidatakse sel puhul noorema riimkroonika ning Russowi andmetele.³³

Ent mõelgem pisut. Ülestõus algas 23. aprilli ööl. Põletati maha Paidise klooster ja kümneid mõisaid, tapeti sakslasi, koguneti, liiguti Tallinna alla ja piirati see sisse. Alles Tallinna alt läkitatud saadikud Soome. Kõik eelnev pidi võtma mitu päeva, mistõttu pole ehk väär oletada, et Turu poole teele võidi asuda alles aprilli lõpus–mai alguses. Mingeid suuri laevu eestlaste käsutuses ei olnud, maatõugu kiprite alused olid reeglina rannasõiduks mõeldud purjepaadid. Mereajaloolase Vello Mässi kinnituse kohaselt pidi teekond Tallinnast Turusse tol ajal ja niisuguse sõiduvahendiga kestma vähemalt nädala. Veel kaugemal oli Viiburi, kui sinna saadikuid üldse läkitati. Nii või teisiti pidi aega kuluma ka Rootsis. Kuidas pääsesid mere tagant metsast tulnud mehed Soome asevalitseja, s.o kuningast järgmise mehe jutule? Ja kui nad pääsesid, siis tuli ju ometi pidada läbirääkimisi, veenda, selgitada ja jõuda ka tagasi Tallinna. Muide, koju purjetati ilmselt sama paadiga, kuna foogt oli lubanud tulla suure väega järele. Tagasi oldi hiljemalt Sõjamäe lahingu päevaks, 14. maiks, sest eestlaste poole üle jooksnud ja ordumeistri kätte vangi langenud sakslane teadis juba nimetada Turu foogti saabumise täpse päeva.³⁴ Too omakorda pidi vahepeal koguma sõjamehed, leidma nende veoks laevad, purjetama Tallinna. Lisaks tuli kooskõlastada tegevus Soomemaa teises servas paik-

³² Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika. Lk 84–85; LUB. II. 820; Fr. G. Bunge. Das Herzogtum Estland. S. 73.

³³ Samas. Lk 78–79.

³⁴ Samas. Lk 84–85.

nenud Viiburi foogtiga. On ülimalt küsitav, kas kõige sellega suudeti toime tulla nii lühikese ajaga. Seetõttu võiks ehk oletada, et eestlaste kontaktid Rootsiga olid sõlmitud juba varem, enne ülestõusu puhkemist, siis kui abi otsiti mujaltki.³⁵

Või tohiks siin kahtlustada hoopis rootsipoolset algatust? Taani ja Rootsi olid parajasti sõjajalal ning Rootsi vägede ülesandeks Eestimaa oli Turu foogti Dan Nicklissoni sõnul tasuda kätte Taani kuninga ülbuse eest.³⁶ Ka eestlaste poole üle läinud sakslane tunnistas, et rootslased tahtnud Tallinna ammu enese kätte saada.³⁷ Ent nad hilinesid õige pisut. Sõjamäe lahingus ülestõusnud purustati. Otsustavalt ja kiirelt tegutsedes oli ordu võtnud võimu Eestimaa hertsogkonnas üle ja nõnda tööpoolest päästnud Taani valdused Rootsi võimaliku vallutuse eest. Rootslastel ei jäänud üle muud, kui sõlmida Taani kuninglike nõunike, Tallinna linna ja Eestimaa asukatega 21. mail aastane vaherahu.³⁸ Lõplik rahu kuningas Magnuse ja Taani Eestimaa esindajate vahel pitseeriti arvatavasti septembris 1344.³⁹ Aga kui sõlmiti rahu, pidi sellele eelnema ka vaen. Ja mida muud olid siis Dan Nicklissoni sõnad Goswin von Herikele kui mitte Magnuse esindaja ametlik sõjakuulutus Taani-Eestimaa? Ent niisugune asi ei võinud enam kuidagi toimuda vaid võõra maa mässavate talupoegade algatusel. Rohkem või vähem kaalukaid tõendeid Rootsi huvist Eestimaa vastu leidub teisigi. Kui pisut fantaseerida: keda kartis Marquard Breide, loovutades linnused 1332. aastal ordule? Kindlasti mitte veel eesti talupoegi. Ja miks vihastas see vasalle nii, et riid pidi paisuma vägivallaks? Neidsamu vasalle, kes mõni aasta hiljem, 1336 käisid juba Magnus Eriksoni jutul. Tagapool näeme, et nad käisid seal pärastpoolegi, veel 1348. aastal. Järelikult võime küll kõnelda eestlaste ja rootslaste koostööst 1343. aastal eesmärgiga vallutada Tallinn, kuid tegemist ei olnud mitte Soome foogtide ühekordse abiretkega, vaid sihikindla sammuga Rootsi Taani- ja Eestimaa-poliitika laiemas ja pikemaajalises kontekstis.

³⁵ S. Vahre. Jüriöö. Lk 60–61.

³⁶ [...] *hof he an to vortellen den homoth, so de koning van Denmarcken sinem hern dem koninge to Schweden gedan, derhalven so wolde he sich an dussem lande wreken, dar scholde he to vordacht sin* (Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika. Lk 86–87).

³⁷ Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika. Lk 86–87.

³⁸ LUB. II. 815; Fr. G. Bunge. Das Herzogtum Estland. S. 71.

³⁹ M. Nordberg. I kung Magnus tid. S. 95; vrd: Fr. G. Bunge. Das Herzogtum Estland. S. 71–72. Pangem tähele, rahu tehti mitte Taani ja Rootsi krooni, vaid eraldi Eestimaa hertsogkonna ja Rootsi kuninga vahel. Magnus Eriksoni suhted Valdemari ja tolle poolehoidjate vendilinnadega olid reguleeritud juba 1343. aasta suvelsügisel.

On ilmne, et mässavat maad müüa polnud Valdemariil kuigi tulus. Seetõttu ei kuule me kauplemisest Eestimaa ümber mitu aastat. Vahepeal üritas Valdemar liiga tugevaks muutnud ordu ülemvõimu oma valdustes koguni murendada. 1344. aastal seadis ta ametisse uue asevalitseja Stigot Andersoni ja käskis ordul lossi ja maa temale üle anda.⁴⁰ Ordu muidugi mõista ei kiirustanud kuninga käsku täitma. Taani linnused Eestis jäid endiselt tema valdusse Goswin von Herike aga kasutas veel järgmiselgi aastal Taani asepealiku tiitlit (*Fr. Gosswinus loco capitanei Revaliensis existens*).⁴¹ Saanud 1345. aasta lõpus Liivi ordu meistriks, alustas aga too uuesti Valdemariiga läbirääkimisi Eestimaa müügi üle, mis seekord juba mõne kuuga osutusid tagajärjekaks. 1346. aasta suvel valmis kokkulepe, millega kuningas Valdemar müüs Eestimaa 19 000 hõbemarga eest Saksa ordule. Tehing vormistati 29. augustil Malborki (Marienburgi) lossis Preisimaal,⁴² kuid juba kaks nädalat varem oli Valdemar vabastanud oma Eestimaa-alamad temale antud vandest ning pannud neile ühtlasi südamele kuuletuda edaspidi kõiges vaid Saksa ordu kõrgmeistrile. Eraldi ürikuga 21. septembrist pidi Brandenburgi markkrahv Ludwig saama ordult kui Eestimaa uuel valdajalt oma kaasavara eest 6000 hõbemarka.⁴³

Niisiis oli Eestimaa hind vahepealsete aastatega tõusnud ligi veerandi. Meenutades Valdemari riigikassa meeleheitlikku olukorda on see ju mõistetav. Kuid võttes arvesse ordu ülitugevat seisundit Eestimaal poleks tol iseenesest olnud vähimatki põhjust Valdemari soovidele vastu tulla. Isegi mitte juhul, kui nominaalselt oluks nende vahel tegemist läänivahekorraga. Seetõttu lubab läbirääkimiste tulemus oletada, et Saksa keiser ei jäänud ka seekord kõrvaltvaatajaks, vaid vastupidi, suutis oma autoriteediga veenda osapooli kokku leppima. Kõige suurema möönduse pidi tegema Saksa ordu, võlgnesed nüüd Valdemariile 19 000 ja Ludwigile 6000 hõbemarka. Seevastu Valdemar sai oma kauge provintsi eest antud oludes ilmselt maksimaalse summa. Ning ka markkrahv Ludwigil polnud põhjust kurta – ammu korstnasse kirjutatud kaasavara asemel (liiati oli ta abikaasa Margareta 1340. aastal surnud) võis ta tasku pista ligi poolteist tonni hõbedat. Pealegi ei ole välistatud, et teine pool kaasavara kompenseeriti talle mingil muul moel.

Niisiis teostus keiser Ludwigil 1340. aasta plaan peaaegu nõnda, nagu see algselt oli kavatsatud. Mis puutub Eestimaa ülejäänud ko-

⁴⁰ LUB. II. Reg. 976; Fr. G. Bunge. Das Herzogtum Estland. S. 73–74.

⁴¹ LUB. II. 835; Fr. G. Bunge. Das Herzogtum Estland. S. 74.

⁴² LUB. II. 852.

⁴³ LUB. II. 850, 851, 855; Fr. G. Bunge. Das Herzogtum Estland. S. 77–78.

silastesse, siis saavutati kokkulepe nendegagi. Valdemari vend Otto töötas lahkuda ilmalikust elust, astus Riias orduusse ja temast sai viimaks Karksi foogt. Knut Porse pojad loobusid enda ja oma poolvenna, Rootsi kuninga Magnuse nimel kõigest Kristoffer II käest saadud õigustest ning rahuldusid kompensatsiooniks saadud Holbecki hertsogkonnaga.⁴⁴ Siiski oli just Magnus Eriksson mees, kelle pretensioone Eestimaa suhtes peljati edaspidigi. Ühelt poolt ehk seetõttu, et temalt eneselt mingit loobumiskirja ju ei saadud. Teisalt osutas ka Magnus Erikssoni nonde aastate aktiivne idapoliitika Rootsi teatavatele ambitioonidele selles piirkonnas.⁴⁵ Veel mais 1348 pöördus saatkond murelikke Harju–Viru vasalle Magnuse poole palvega transsumeerida Kristoffer II omaaegne ürik 21. septembrist 1329, millega kinnitati Eestimaa igavest kuuluvust Taani kroonile.⁴⁶ Niisiis pidi nüüd Rootsi kuningas kui Taani läänimehe Knut Porse pärija garanteerima vasallidele nende endise seisundi ja julgeoleku, kuna Taani kuningas Valdemar oli Eestimaast ju lahti öelnud. Järelikult tähendas see vasallide pöördumine tegelikult hoopis Magnuse õiguste tunnistamist Eestimaa suhtes. Ilmselt seetõttu üritas ordu 1349. aastal 1000 hõbemarga eest Valdemarilt välja osta 1329. aastal Knut Porsele antud läänikirja või selle koopiat, tagades enesele ühtlasi Taani kuninga garantii Knuti pärijate (eelkõige siis kuningas Magnuse) võimalike nõuete vastu.⁴⁷

Need kartused osutusid siiski alusetuks. Juba 1347. aasta suveks oli ordu tasunud Valdemarile 18 000 marka (viimane tuhat, nagu tähendatud, maksti 1349. aastal). Ka markkrahv Ludwig sai ordult oma 6000 marka 1347. aasta jaanuariks kätte. Samal aastal müüs Saksa ordu Eestimaa 20 000 hõbemarga eest edasi oma Liivimaa harule, kelle jaoks see ju tegelikult oligi mõeldud. Völakirja kohaselt pidi Liivi ordu tasuma igal aastal preislastele 1000 marka. Nähtavasti maksti ka see summa ajapikku välja, ehkki viivitustega, näiteks veel 1375. aastal 10 000 marka Preisi rahas.⁴⁸ Seetõttu ei kujutanud kuningas Magnuse pikemaajaline viibimine Liivimaal 1350.–51. aastal kohalikele võimudele enam mingit ohtu ja oli sihitud eelkõige suhete korraldamisele siinsete hansalinnadega.⁴⁹

⁴⁴ Fr. G. Bunge. Das Herzogtum Estland. S. 76–77.

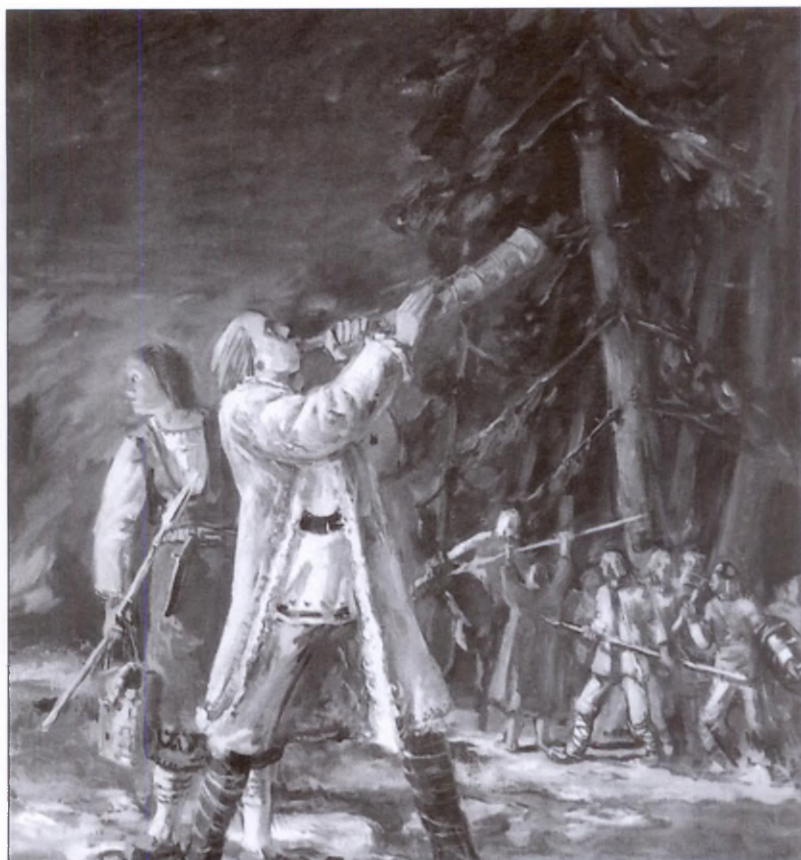
⁴⁵ M. Nordberg. I kung Magnus tid. S. 95–96.

⁴⁶ Samas. Lk 82.

⁴⁷ LUB. II. 892, 893; Fr. G. Bunge. Das Herzogtum Estland. S. 78–79.

⁴⁸ Fr. G. Bunge. Das Herzogtum Estland. S. 78–81.

⁴⁹ M. Nordberg. I kung Magnus tid. S. 97–101. Väärrib siiski tähelepanu, et veel 1351. aastal võttis kuningas Magnus Riia rae ja kodanikkonna enese ja oma riigi kaitse alla (pole küll välistatud, et see kaitse kehtis vaid tema riigis. Vt selle kohta: M. Fuchs. Das rothe Buch inter Archiepiscopalia ... Scriptorum rerum livonicarum. Bd. 2. Riga, Leipzig, 1853. S. 740. Anm. 49.

Joonis 1. Richard Sagrits. Jüriöö signaal. Õli, lõuend. 1943 (Reproduktsoon raamatust: Sirje Helme, Jaak Kangilaski. Lühike Eesti kunsti ajalugu. Tallinn: Kunst, 1999).

Kirjeldatud kontekstis omandavad Jüriöö ülestõusuga seotud sündmused meie jaoks mõneti harjumuspäratu sisu. Olukorras, kus Taani kuningriiki oli haaranud ennenägematu võimukriis, käis laiaulatuslik ja kõrgetasemeline poliitiline mäng krooni nõrgimalt seotud lüli, Eestimaa hertsogkonna ümber. Kujunes välja huvide vastasseis ühelt poolt Taani kuninga Valdemari, tema tõenäolise vasalli Liivi ordu ja Brandenburgi markkrahvi Ludwigi ning teiselt poolt Rootsi kuninga ja Eestimaa pärija Magnus Erikssoni vahel. Esimest grupeeringut toetas Saksa keiser Ludwig, markkrahvi isa ning Valdemari kasvataja, keda ürikud märgivad küll harva, kes aga oli kõikide oluliste otsuste taga. Rootsi otsis poolehoidjaid Eestis, vasallide ja ka talupoegade leerist. Realiseerus keisri juba 1340. aastal sündinud plaan, mille kohaselt kuningas Valdemar ja markkrahv Ludwig müüsid Eestimaa

ordule. Niisugune lahendus vastas ilmselt kõigi kolme nimetatu vajadustele ja taotlustele ning kõrvaldas ühtlasi Rootsi liigse tugevnamise ohu. Ja kes teab, kas polnud Sõjamäe lahing selles suhtes mitte Põhja-Euroopa ajaloo pöördpunkte. Kas oleks ordu suutnud vastu seista soome–eesti ühendjõududele? Kui aga Rootsist oleks Eestimaa vallutamiseks saanud Läänemere isand juba 14. sajandil, siis ilmselt poleks ta sulanud Kalmari uniooni. Ja hoopis teistsuguseks oleks kujunenud ka Eesti saatus.

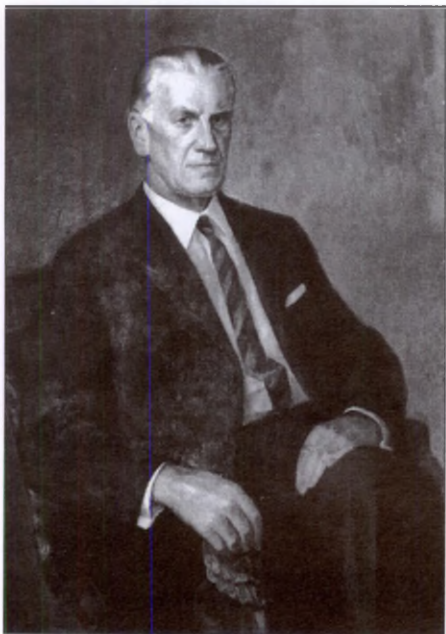
Eesti ajalugu Soomes. II¹

Helena Sepp

III TEISEL POOL RAUDSET EESRIIET (1945–1965)

Pärast Teise maailmasõja lõppu omandas soome ajaloolaste jaoks olulise tähtsuse õigus ise oma ajalugu tõlgendada. Enesekriitikat ja -kaitset juhtisid **Pentti Renvall** ja **Arvi Korhonen**. Kirjastus WSOY avaldas 1949. aastal uue Soome ajaloo üldkäsitluse *Soome ajaloo käsiraamat*, mille toimetajaks oli 1940. aastal Helsingi ülikooli üldajaloo professoriks valitud Korhonen. Tema meeskond koosnes noorema põlvkonna ajaloolastest

Joonis 1. Pentti Renvall. Portree Åke Hellman 1973 (Helsingi Ülikooli AV-keskuse fotokogu).

(Pentti Renvall, Eino Jutikkala, Aimo Halila jne) ning autoreid valides mindi mööda Soome ajaloo professoritest Jalmari Jaakkolast ja Arno Rafael Cederbergist. Eessõnas põhjendati, et kui rahvusvahelised sündmused ähvardavad rahvaste vabadust ja eksistentsi, peavad need mobiliseerima kõik *oma minevikku peidetud reservoid*. Korhoneni uus üldajalugu nihutas Soome ajaloo rõhuasetuse 19. ja 20. sajandisse ning riikliku ajaloo valdkonda. Varem soositud keskaeg ja Rootsi suurriigi periood muutusid Soome autonoomia- ja iseseisvusaja kõrval teisejärgulis-

¹ Artikli esimene osa ilmus Ajaloolises Ajakirjas. 2000. 1/2 (112/113). Lk 47–83.

teks. Uus Soome üldajalugu pürgis konsensuse poole: 18. sajandi iseseisvusliikumist tõlgendati nüüd mõõdukamalt ja läheneti selles küsimuses soomerootslaste seisukohtadele ning 1918. aasta sündmusi vaadeldi lisaks vabadussõjale ka kodusõja seisukohalt. Suhtumine venelastesse ja rootslastesse pehmenes. Taotleti neutraalsemat, rahvus- ja poliitikakirgede köidikutest vabamat ajalootõlgendust. Seega võiks öelda, et Soome historiograafia saavutas küpsema ehk täiskasvanu taseme. *Soome ajaloo käsiraamat* jäi väga pikaks ajaks ülikooli põhilise õppekirjanduse nimistusse ja mõjutas olulisel viisil Soome tulevaste ajaloolaste nägemusi, eriti 1950. aastatel.²

Baltikumi keskaja uurijate koolkond

Kuigi A. Korhonen oli eelkõige Soome rahvusliku ajaloo patrioot, kujunes tema saatuseks koolitada Helsingi ülikooli üldajaloo professorina (1940–59) kõiki järgmise põlvkonna üldajaloo professoreid (v.a rootsikeelsed). Korhonen moderniseeris üldajaloo õppekava ja võttis esimesena Soome ajalooõpetuses kasutusele kolmeastmelise seminarikorralduse (pro-, laudatur- ja litsentsiaadiseminarid). Korhoneni seminaridest sai legendaarne ajaloolaste kasvulava – vähemalt 12 tema õpilast kaitses doktoriväitekirja (mh hilisemad professorid Päiviö Tommila, Tuomo Polvinen ja Heikki Kirkinen) ja kasvandikke jagus professoriteks ka Soome ajaloo poolele. Kuigi Korhonen ei loonud teadlikult mingit ühte kindla temaatikaga koolkonda, jäi talle jätkuvalt kõige lähedasemaks valdkonnaks Baltikumi ajalugu. Selles vallas võib rääkida Korhoneni koolkonnast, mille moodustavad tema õpilased Vilho Niitemaa, Erkki Kuujo ja Jorma Ahvenainen.³

Korhoneni esimene ja kõige väljapaistvam õpilane oli Turu ülikooli üldajaloo professoriks saanud **Vilho Niitemaa** (1917–91, end Vilhelm Nyman). Ta astus Helsingi ülikooli 1936. aastal ja kaitses üldajaloo magistriraadi 1941. aastal. Niitemaa akadeemiliste õpetajate hulka kuulus ka A. R. Cederberg. Leitnant Niitemaa suunati 1941. aastal uurijaohvitseriks Soome kindralstaabi sõjaajaloo komiteesse, mille abijuhatajana oli juba 14 aastat tegutsenud Korhonen. Niitemaa töötas 1955. aastani sõjaajaloo komitee koosseisus ja osales Soome Teise maailmasõja ametliku ajaloo toimetamistöös. Korhonen tegi 1942. aastal oma andekale õpilasele-kolleegile ettepaneku kirjutada väite-

² Päiviö Tommila. Historia. // Suomen tieteen historia 2. Humanistiset ja yhteiskuntatieteet. Toim. Päiviö Tommila. Porvoo, 2000. S. 93–96.

³ Samas. Lk 97–99, 101.

kiri Liivimaa linnade talurahvapoliitikast keskajal. Selleks andis ta Niitemaa käsutusse enda kogutud arhiivimaterjali ja eraraamatukogu.⁴ 1942. aastal, mil Eesti vaevles Saksa okupatsiooni all, oli Niitemaa uurimistööd mittesakslaste küsimusest lausa päevakajaline kõla. Niitemaa oli enne Teist maailmasõda teinud kaks õppe-reisi välismaale – ühe Eestisse ja teise Saksamaale. Eesti ukseid sulgusid 1944. aastal ja Lääne-Saksamaale õnnestus Niitemaal uuesti pääseda alles 1950. aastal. Nii ei saanud ta oma doktoritöö jaoks uut allikamaterjali koguda, vaid pidi kirjutama uurimuse trükitud allikapublikatsioonide põhjal. Korhoneni pakutud teema osutus nii laialdaseks, et Niitemaa jagas selle kaheks: esimese poole moodustas Liivimaa linnade talurahvapoliitika sotsiaalne külg, teine käsitles kaubanduse arengut.⁵

Niitemaa 1949. aastal avaldatud saksakeelne väitekiri *Mittesaksa küsimus Liivimaa linnade poliitikas keskajal*⁶ haarab kogu keskaega (1200–1561) ja keskendub eelkõige sotsiaalsele aspektile. Mittesaksa küsimus tähendas linnade jaoks sotsiaalset probleemistikku: kuidas suhtuda maal ja linnades elavatesse põliselanikesse (eestlastesse, lätlastesse ja liivlastesse). Ta vaatleb kronoloogiliselt, kuidas muutus sakslastest linnakodanike suhtumine talurahvasse. Niitemaa valis lähtekohaks Euroopa linnades keskajal kehtinud asüüliõiguse põhimõtte. Baltikumi põliselanike õigust vahetada elukohta hakati pärssi-

Joonis 2. Vilho Niitemaa (Historiallinen Aikakauskirja. 1977. 1).

⁴ **Kalervo Hovi.** Muistosanat professori Vilho Niitemaasta. // Turun Historiallinen Arkisto. 47. Turun Historiallinen Yhdistys. 1992. S. 345–346; **Kalervo Hovi.** Vilho Niitemaa. Laudatio annorum LXX completorum. // Studia Historica in Honorem Vilho Niitemaa hänen 70-vuotispäivänään 16. 3. 1987. Turun Historiallinen Arkisto 42. Turun Historiallinen Yhdistys. Tammisaari, 1987. S. 7–8; **Vilho Niitemaa.** Avaussanat. // The Proceedings of the Finnish-Soviet Socio-Historical Symposium in Turku, Aprill 15–19, 1971. Turun Historiallinen Arkisto. XXVI. Turun Historiallinen Yhdistys. Vammala, 1971. S. 15.

⁵ **K. Hovi.** Vilho Niitemaa. S. 7–9; Niitemaa väitekirja retsensiooni vt: **Arvi Korhonen.** Baltian kaupunkien talonpoikaispolitiikka keskajalla. // Historiallinen Aikakauskirja. 1950. 2. S. 204–205.

⁶ **Vilho Niitemaa.** Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Annales Academiae Scientiarum Fennicae. B 64. Helsinki, 1949. Seoses monograafia teemaga avaldas ka: **Vilho Niitemaa.** Yhteiskunnallisen vapauden aate ristiretkijällä. // Historiallinen Aikakauskirja. 1950. 1. S. 5–24.

ma pärast Jüriöö ülestõusu: linnade gildid tahtsid kindlustada sakslaste monopoli ja suured mõisamajandid vajasisid tööjõudu. 15. sajandi teisel poolel tekitas linna põgenenud talupoegade küsimus teravaid probleeme eriti Tallinna ja ordu ning mõisnike vahel. Liivimaa linna-päevad otsustasid 1504. aastal, et iga linn tohib seista oma huvide eest nii kindlalt kui võimalik. 1515. aastal pandi Baltikumis põgenikelepingusse esimest korda kirja põhimõte, et linnaõhk teeb vabaks aasta ja ühe päevaga. See põhimõte ei rahuldanud aga mõisnike nõudmisi.

Niitemaa väitekirja teema oli Baltikumi ajaloo kontekstis uudne.⁷ Ta irdus varem domineerinud mõisnike vaatenurgast ja kirjeldas keskaja Liivimaa elanike rännet hoopis linnade ja talurahva seisukohalt. Selline lähenemisviis väljendas soome historiograafia tüüpilist rahvuslikku rõhuasetust: esiplaanile tõsteti tõrjutud põliselanikud. Niitema dissertatsioon jätkas nii Korhoneni alustatud ühiskonnaajaloolist tööd ehk keskaja eesti talurahva õiguste selgitamist kui ka Gunnar Mickwitzi teemat hansalinn Tallinna majandusajaloo vallas. See soome historiograafia traditsioonide süntees osutus täistabamuseks oma ajas: dissertatsioon oli üldeuroopalikul tasemel ja andis omapärase panuse tollaegsesse teadusdiskussiooni ning lõi tugeva põhja Niitemaa rahvusvahelisele mainele.⁸

Ka juhendaja Korhonen pidas Niitemaa tulemusi märkimisväärsiks. Kalervo Hovi on aastakümneid hiljem korduvalt rõhutanud, et väitekirja oli hästi põhjendatud soliidne uurimus, mis püsis kaua antud teema rahvusvaheliselt tuntud ja tunnustatud põhiteosena. Hovi arvates tähendas Niitemaa teadustöö edasiminekut Mickwitzi saavutustest. Eriti huvitavaks peab ta Niitemaa väitekirja kokkuvõtet, milles on kristalliseeritud kujul esitatud eriline, keskaja linnade talurahvapoliitikat mõjutanud linnakodanike mentaliteet. Selline meetod muutus trendikaks alles 20 aastat hiljem prantslase Georges Duby mõjul.⁹

Korhoneni pakutud teadusplaani teise, kaubandusajalugu puudutava osa teostas Niitemaa oma järgmises saksakeelses monograafias *Maismaakaubandus Liivimaa linnade poliitikas keskajal* (1952).¹⁰ Tööle tuli

⁷ A. Korhonen. Baltian kaupunkien. S. 204–205.

⁸ Kalervo Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. // Faravid 1987. 11. Oulun yliopisto. Historian laitos. Eripainossarja n. 198. S. 263; Kalervo Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Turussa. // Historiaa Auran rannoilla. Turkulaista historiantutkimusta ja historiantutkijoita. Turun Historiallinen Arkisto. 52. Turun Historiallinen Yhdistys. Toim. Auvo Kostiaainen. Turku, 1998. S. 121–122; K. Hovi. Vilho Niitemaa. S. 9.

⁹ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Turussa. S. 121–122; K. Hovi. Vilho Niitemaa. S. 9; A. Korhonen. Baltian kaupunkien. S. 209.

¹⁰ Vilho Niitemaa. Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Annales Academiae Scientiarum Fennicae. B 76. Helsinki, 1952.

kasuks Niitemaa õppereis Lääne-Saksamaale (1950), kus autor tutvus Hamburgi ülikoolis professorina töötanud Paul Johanseniga ning sai võimaluse kasutada läände evakueeritud Tallinna Linnaarhiivi materjale. Niitemaa uurimuse jätkuosa vaatleb Liivimaa keskaegset maismaakaubandust kolmnurgas linnad – mõisnikud – talurahvas. Lähtekohaks on võetud kaubanduse oluline roll keskaja majandusajaloos. Monograafia teeb eriti kaasaegseks igapäevaelu tegevuse tähtsuse rõhutamine. K. Hovi hinnangul on Niitemaa uurimuse jätkuosa väitekirjast veelgi soliidsem saavutus, mis on säilitanud oma positsiooni rahvusvaheliselt tsiteeritud põhiteosena dissertatsioonist paremini.¹¹

Järgmistel aastatel laiendas Niitemaa ainult oma üldajaloolist haaret. Ta tegi mitmeid uurimusreise lisaks Põhjamaadele ja Lääne-Saksamaale ka Šveitsi ning Austriasse. Niitemaa avaldas 1955. aastal saksakeelse monograafia Põhja-Euroopa keskaegsest rannaõigusest. Rannaõigust kui ka keskaegses Baltikumis olulist nähtust käsitleb autor mh Tallinna Linnaarhiivi materjalide põhjal.¹² Baltikumi sündmusi riiwab osaliselt ka Niitemaa neljas, 1960. aastal ilmunud monograafia *Keiser ja Põhjamaaine Unioon kuni Burgundi-sõjani*.¹³ Selles esitas autor põhjendatud väite, et keskajal oli keisrivõim kaua üle põhjamaisest kuningavõimust. See tõlgendus solvas Skandinaavia ajaloolasi ja kutsus esile negatiivsete meeleavalduste laviini. Professor Hovi järgi sai selle hüpoteesi pärast kannatada koguni Niitemaa teaduslik karjäär.¹⁴

Kui rahvusvahelisel tasemel tegid just need neli monograafiat Niitemaast Soome kõige tuntuma ja tsiteerituma ajaloolase,¹⁵ siis siseriiklikult omas suuremat tähtsust hoopis tema 1959. aastal soome keeles avaldatud üldkäsitlus Baltikumi (Eesti ja Läti) ajaloost, mis ulatub eelajaloo hämarustest kuni kommunismi punase udukanga langemiseni.¹⁶ Võimalik, et tegemist oli kuni 1990. aastateni ainukese Baltikumi üldajalooga terves maailmas!¹⁷ *Baltikumi ajalugu* kuulus kaua Soome

¹¹ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 263; K. Hovi. Vilho Niitemaa. S. 9–10.

¹² Vilho Niitemaa. Das Strandrecht in Nordeuropa im Mittelalter. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 94. Helsinki, 1955; K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 264; K. Hovi. Vilho Niitemaa. S. 10.

¹³ Vilho Niitemaa. Der Kaiser und die Nordische union bis zu den Burgunderkriegen. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 116. Helsinki, 1960.

¹⁴ Võib-olla osaliselt just sel põhjusel ei saanud Niitemaast Helsingi ülikooli üldajaloo professorit, kuigi Korhonen suhtus tema teadustöösse pooldavalt: K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 264; K. Hovi. Vilho Niitemaa. S. 10–11; Niitemaa monograafia retsensiooni vt: Arvi Korhonen. Saksan keisari ja pohjoismaainen unioni. // Historiallinen Aikakauskirja. 1963. S. 291–295.

¹⁵ K. Hovi. Vilho Niitemaa. S. 10.

¹⁶ Vilho Niitemaa. Baltian historia. Historiallinen kirjasto XVI. Historian Ystäväin Liiton julkaisu. Porvoo, 1959.

¹⁷ K. Hovi. Muistosanat professori Vilho Niitemaasta. S. 347.

ülikoolide kohustusliku lektüüri hulka, mängides olulist rolli akadeemilisel tasemel Baltikumi ja Eesti ajaloo eriala säilimises Soomes ajal, mil Eestis valitses nõukogude okupatsioon. Teose kohta kirjutab *Historiallinen Aikakauskirja* jaoks huvitava retsensiooni Paul Johansen.¹⁸ Johansen märkis, et Baltikumi ajaloo kirjutamine oli kaasaja maailmas tõeline julgustükk, kuna regiooni erinevate huvigruppide tõlgendused vastandusid teravalt (baltisakslaste / Baltikumi põlisrahvaste rahvuslikud tõlgendused, Baltikumi ajaloolaste eksiilis / N Liidus avaldatud arvamused jne). Johanseni hinnangul oli autor mõistnud olukorra keerulisust ja püüdnud oma karmilt asjaliku ja erapooletu esitusviisiga vältida karisid. Ülima asjalikkuse pahupool avaldus Johanseni arvates monograafia nendes osades, kus oleks pidanud kirjeldama kultuuriajaloolist tausta, meeleolusid ja mentaliteete. Kuiva asisuse mõju ei kurnanud veel keskaja käsitlust ja Johanseni arvates moodustas see raamatu kõige küpsema, oivalisema osa. Eriti kiitis ta talurahva sunnismaisuse arengut käsitlevat peatükki.

Kokkuvõttes pooldas Johansen autori valikut siduda monograafias kokku eestlaste ja lätlaste minevik; terminit *Baltikum* pidas ta veidi ebaõnnestunuks, aga siiski vajalikuks. Johansen kiitis soome ajaloolaste (Voionmaa, Jaakkola, Korhonen jne) püüet vabaneda ühekülgsest Skandinaavia orientatsioonist: *See püüed ei suundu Skandinaavia vastu; see vaid tunnistab, et äärealadel valitsevad oma seadused, mis tõmbavad piiri-maad kokku saatusekaaslusesse, mis puhtast põhjamaisest vaatenurgast pole arusaadav. Sageli viivad üle Soomelahe lõuna poole vaevu märgatavad ühendavad sidemed, mida ametlik allikamaterjal ei väljenda. Seda mõjutab idapiiri jätkuvalt; poliitilises suhtes on see isegi valitsev. Sellepärast on loota, et Baltikumi ajaloo tundmine toob kasu ka Soome historiograafiale. Niitemaa teene on, et ta on seda väga märkimisväärselt arendanud.*¹⁹

Niitemaa raamatu tugevama osa moodustavad autori enda erialased peatükid keskaja ühiskonna- ja majandusajaloo vallast. Monograafias väljendub Soome historiograafias Teise maailmasõja järel ausse tõstetud rahvus- ja poliitkirede kütkest vaba neutraalsuse taotlus, kuigi Niitemaa teema valik juba iseenesest tähendas pooldavat seisukohavõttu eestlaste ja lätlaste suhtes. Kultuuriajalooliste aspektide ignoreerimine võis osaliselt tuleneda ka Baltimaade kirevast kultuurilisest taustast, mis oli (ja on ka edaspidi) soomlase jaoks raskesti haaratav tervik. Johansen märkis teose ebaoproportsionaalset rõhuasetust varasemale ajaloole.²⁰ Kesk- ja Rootsi aja ajaloo rõhutamine

¹⁸ Paul Johansen. *Baltian historian yleisesitys.* // *Historiallinen Aikakauskirja.* 1960. S. 369–373.

¹⁹ Samas. Lk 370.

²⁰ Samas.

võis kanduda Niitemaa töösse Soome Baltikumi ajaloo historiograafia ballastina: olid ju just need perioodid kaua olnud soomlaste tähelepanu keskpunktis. Soome ajalookirjutus oli 1950. aastatel hakanud liikuma lähiminekiviku poliitikaajaloo suunas, aga ideoloogiliselt äärmiselt tundlikus Baltikumi ajaloo vallas jõuti sellesse ajajärku põlvkond hiljem (mh Niitemaa õpilaste töödes). Siiski peab mainima, et Niitemaa avaldas juba 1959. aastal (Molotov-Ribbentrop-pakti 20. aastapäeva puhul) Soome juhtiva nn kodanliku partei häälekandja ajalehe *Uusi Suomi* veergudel viieosalise artikliseeria, mis käsitles Eesti ja Läti iseseisvuse saavutamist, iseseisvusaega ja selle kaotamist.²¹

Nagu tõestab Arvi Korhoneni elutöö, polnud väikeses Soomes ajaloolased kunagi jagunenud rangelt kahte eraldiseisvasse – Soome ajaloolaste ja üldajaloolaste – rühma, vaid seda piiri ületati korduvalt. Ka üldajaloo korüfee Niitemaa kirjutas Soome ajaloost nii Teise maailmasõja raames kui ka oma lemmikajastu – keskaja piirides.²² Mitmes soome keeles avaldatud teadusartiklis vaatleb ta keskaegse Läänemere regiooni arenguid ühtse tervikuna.²³ Aga eelkõige on Niitemaa Soome kõige tähtsam Baltikumi ajaloo uurija läbi aegade. Soome historiograafia Baltikumi ajaloo dünaamikat arvestades tundub loomulik, et Niitemaa valiti 1955. aastal Snellman-Virkkunen ja Korhoneni järglasena Turu ülikooli üldajaloo professoriks.²⁴

Arvi Korhoneni teisele Vana-Liivimaa minevikku uurinud õpilasele **Erkki Kuujo** (s 1921) jäi Baltikumi temaatika vaid üheks vaheetapiks akadeemilise karjääri redelil. Kuujo alustas teadustööd Hamburgi-Bremeni peapiiskopkonna kümniste (*Zehntwesen*) institutsiooni uurijana. Kuna varasel keskajal kuulus Läänemere piirkond mainitud peapiiskopkonna valdusesse, kandus Kuujo huvi

²¹ **Vilho Niitemaa**. Baltian kohtalontie 1–5. // *Uusi Suomi* 1959: 20. syyskuuta (Itämerenmaat eurooppalaisena ongelmana); 22. syyskuuta (Itämeren itsenäistyminen); 24. syyskuuta (Itsenäisen Viron luomiskausi); 26. syyskuuta (Latvian itsenäisydenaika); 28. syyskuuta (Suuri maailmankriisi).

²² **K. Hovi**. Vilho Niitemaa. S. 10; **Vilho Niitemaa**. Myöhäiskeskiajan Turku. // Turun seitsemän vuosisataa. Turun Historiallinen Arkisto. XVIII. Turun Historiallinen Yhdistys. Turku, 1965. S. 31–56; **Vilho Niitemaa**. Suomen keskiaikaiset luonnonsatamat. // Turun Historiallinen Arkisto. XVII. Turun Historiallinen Yhdistys. Turku, 1964. S. 21–64.

²³ Vt nt: **Vilho Niitemaa**. Itämeren kysymys keskiajalla. // Historiallinen Arkisto 66. Suomen Historiallinen Seura. Forssa, 1979. S. 26–46 (Summary: The Baltic question in the Middle Ages); **Vilho Niitemaa**. Suomenlahden nimen synty. // Turun Historiallinen Arkisto. XVI. Turun Historiallinen Yhdistys. Turku, 1963. S. 11–41 (Ref: Die Anfänge der Namens des Finnischen Meerbusens); **Vilho Niitemaa**. Varhaisemman kaupunkilaitoksen kehityksen heijastumia Itämeren alueella. // Historiallinen Aikakauskirja. 1953. 2. S. 89–106 (Ref: Einfüsse der Entwicklung abendländischer Frühstädte auf das Ostseegebiet).

²⁴ **K. Hovi**. Baltian historian tutkimuksen perinteet Turussa. S. 123.

kogudusadministratsiooni korralduse osas üle Vana-Liivimaale. Keskaja Baltikumi kihelkonnakirikute problemaatikat käsitleb Kuujo saksa-keelne monograafia *Kihelkonnakirikute õiguslik ja majanduslik seis Vana-Liivimaal* (1953).²⁵ Kuujo monograafia Turu linna keskajast (1981) seostub ka katoliku kiriku haldamisproblemaatikaga; lisaks on ta uurinud Karjala ajalugu. Kuujo töötas Helsingi ülikooli juures erakorralise professorina, kelle ülesandeks oli pidada loengukursusi Vene- ja Baltimaade ajaloo teemadel. Nii hoolitses Kuujo pärast Korhoneni pensionile minekut Eesti ajaloo õpetamise traditsioonide jätkumise eest Helsingi ülikoolis.²⁶

Joonis 3. Erkki Kuujo (*Historiallinen Aikakauskirja*. 1981. 3).

Korhoneni kolmas õpilane keskaja Baltikumi ajaloo erialal oli **Jorma Ahvenainen** (s 1930). Ta avaldas 1963. aastal oma doktoriväitekirja teemal *Liivimaa teraviljakaubandus keskajal*.²⁷ Niitemaa oli oma monograafias (1952) tähele pannud, et teravilja väljaveo algus Liivimaalt tekitas muutusi sisemaa põllumajanduspiirkondades. Ahvenaineni dissertatsioon jätkas Niitemaa ja Mickwitzi majandusajaloolist analüüsi. Vana-Liivimaa viljaekspordit hoogustus alles hiliskeskajal, kui Läänemere piirkonda tunginud hollandlased hakkasid võistleva hansakaupmeestega. Autor alustab Baltikumi viljaekspordi algusaegadest, mil lastid viidi Läänemere sadamalinnadesse ja Lääne-Venemaale. Esimesed märkmed selle kohta, et siinset teravilja müüdi Lääne-Euroopasse, on pärit 14. sajandi lõpust. Kui hollandlased 1400.

²⁵ **Erkki Kuujo**. Die rechtliche und wirtschaftliche Stellung der Pfarrkirchen in Alt-Livland. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*. B 79. Helsinki, 1953.

²⁶ **K. Hovi**. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 264; **Erkki Kuujo**. Turun kaupungin historia 1366–1521. Turku, 1981; **P. Tømmila**. Historia. S. 101. Kuujo on ka käsitlenud ida-lääne problemaatika algaasi Läänemere piirkonnas eestlaste näitel: **Erkki Kuujo, Heikki Kirkinen**. Baltiassa ja Suomessa asuneiden heimojen osallistuminen Itämeren alueen kysymysten ratkaisuun 1100- ja 1200-luvulla. // *Historiallinen Arkisto* 69. Suomen Historiallinen Seura. Forssa, 1975. S. 30–46 (Summary). Selles artiklis esitab Kuujo nn läänemaailma tõlgenduse, mis vastandus N Liidu tõekspidamistele.

²⁷ **Jorma Ahvenainen**. Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter. *Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum* 34: 2. Helsinki 1963.

aasta paiku Läänemere piirkonda saabusid, oli viljaeksport väike. Ahvenainen näitab, et 15. sajandi paar viimast aastakümnet töid endaga kaasa kardinaalse muutuse: 17. sajandiks saavutasid hollandi kaupmehed Läänemere piirkonna väliskaubanduses peaaegu monopoolse positsiooni. Dissertatsioon käsitlebki peaaesjalikult seda hiliskeskaja viljakaubanduse õitsenguperioodi (alates 1480. aastast).²⁸

Ahvenainen kasutas ulatuslikult arhiiviallikaid (Tallinna Linnaarhiivi kaupmeeste arvematerjale nii Göttingenist kui ka Tallinnast, Saksa ordu arhiiviriismeid Rootsi riigiarhiivist) ning allikapublikatsioone.²⁹ Ta oli esimene soome ajaloolane, kel õnnestus pääseda pärast Teist maailmasõda 1960. aastal Tallinna Linnaarhiivi. Soome kolleegide töö hõlbustamiseks koostas Ahvenainen Tallinna Linnaarhiivi kataloogi (1960), mille järgi võis kindlaks teha, kas vajalik allikas asub Tallinnas või Göttingenis.³⁰ Siiski tekitas Ahvenainen allikamaterjali iseloomu probleeme, sest see oli autori suurtest pingutustest hoolimata lünklik ja sageli ka ebatäpne. Ahvenainen tarmukas oponent heitis autorile ette, et too oli liiga pikalt ja vahel ebatäpselt tsiteerinud alamsaksa-keelseid allikaid ning jätnud tõlgendamise vaeva lugeja ülesandeks või mõnel juhul ise tekste valesti tõlgendanud. Selliste *iluvigade* tõttu jäi Ahvenainen väitekirja hinne ülekohtuselt madalaks. Võib olla just sel põhjusel ei kirjutanud Ahvenainen kunagi väitekirjale kavandatud jätkuosa.³¹

Nagu sageli juhtub, olid Ahvenaineni dissertatsiooni karmimad kriitikud tema kodumaa kolleegidest rivaalid. E. Kuujo avaldas *Historiallinen Aikakauskirja* veergudel retsensiooni (1963), milles siiski

²⁸ Ahvenaise dissertatsiooni *lectio praecursoriae* leidis aset 16. jaanuaril 1963: **Jorma Ahvenainen**. Eräitä näkökohtia Itämeren kauppapoliittisen tilanteen muuttumisesta 1400-luvulla. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1963. 3. S. 173–179 (Ref: Einige Gesichtspunkte über die Veränderungen der handelspolitischen Situation in der Ostsee während des 15 Jh.); J. Ahvenaise väitekirja *Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter* retsensiooni vt: **Erkki Kuujo**. Baltian viljakauppa keskiajalla. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1963. S. 290–291.

²⁹ E. Kuujo. Baltian viljakauppa keskiajalla. S. 290–291.

³⁰ **Jorma Ahvenainen**. Luettelo Tallinnan kaupunginarkiston asiakirjoista Tallinnassa. Tallinn, Helsinki, 1960. (Rotaprintieksemplar); **Jorma Ahvenainen**. Baltilaisesta arkistomateriaalista Saksassa. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1960. S. 194–197; *Historiallinen Aikakauskirja* 1960. 4. S. 492 (Uudis). N Liidus polnud arhiivis tuhnimine sugugi süütu tegevus: enne tagasisõitu koju konfiskeeriti Ahvenainen arhiivimärkmed ja saadeti kontrollimiseks Moskvasse. Alles aasta hiljem saadeti hoolikalt läbivaadatud materjal posti teel tagasi Soome. Kui ette hoiatatud Ahvenainen poleks Tallinnas teinud kahekordseid märkmeid, oleks N Liidu bürokraatia viivitanud tema väitekirja valmimist. Vt: Sitä kuusta kuuleminen. **Jorma Ahvenaiselle** omistettu juhlakirja. *Studia Historica Jyväskylän* 41. Jyväskylä, 1990.

³¹ **K. Hovi**. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 265; **E. Kuujo**. Baltian viljakauppa. S. 290–291; **Erkki Lehtinen**. Kansalainen ja historiantutkija **Jorma Ahvenainen**. // Sitä kuusta kuuleminen. S. 19–23.

nentis, et Ahvenainen oli õnnestunud luua raskesti kasutatava materjali põhjal tervikpilt keskaja Baltikumi teraviljakaubandusest.³² P. Johanseni hinnang (1964) oli lahkem: tema arvates on Ahvenaineni monograafial püsiv väärtus Baltikumi keskaja ajaloo seisukohalt.³³ Professor K. Hovi on paar aastakümnet hiljem võinud tõdeda, et dissertatsiooni teema – Vana-Liivimaa viljaeksport – on väga oluline küsimus, millest Ahvenainen suutis allikamaterjali lünklikkusest hoolimata kirjutada hea terviku. Sellepärast kuulub Ahvenaineni töö rahvusvaheliselt korduvalt tsiteeritud Baltikumi keskaja uurimuste hulka.³⁴ Ahvenainen jätkas oma tegevust uuema aja majandusajaloo valdas: ta spetsialiseerus kaasaja ettevõtete ajalugude kirjutamisele ja töötas kaua Jyväskylä ülikooli majandusajaloo professorina.³⁵

Soomerootsi ajaloolased keskaja ja 16.–17. sajandi Baltikumi uurijatena

Pärast Teist maailmasõda Baltikumi ajaloo vallast uurimusi avaldanud soomerootsi ajaloolaste puhul on tüüpiline, et nende publikatsioonid põhinesid juba 1930. aastatel Eesti arhiividest kogutud materjalil, mille avaldamine lükkus uude rahuperioodi. Professor *honoris causa* **Gunvor Kerkkonen** (s 1903, end Holmberg) alustas Soomelahe põhjakalda rootsikeelse rannikumaakonna Uusimaa (*Nyland*) ajaloo uurijana. Kui Kerkkonen tegeles 1933. aastal Helsingi linnaeelse ajaloo, puutus ta esimest korda kokku keskajal Soome ja Rootsi äri- suhtele spetsialiseerunud Tallinna kaupmehe Helmich Ficke materjalidega, mille põhjal ta kirjutas hiljem mitmeid uurimusi.³⁶ 1945. aastal kaitses Kerkkonen Turu rootsikeelses ülikoolis (*Åbo Akademi*) väitekirja, mille teemaks oli *Lääne-Uusimaa rannikuasustus keskajal*. Selles regioonis paiknes ka Padise kloostri valdusi ja piirkonnal olid tihedad sidemed Eesti rannikualadega.³⁷ Kerkkoneni käsitlus oli uudne, mis

³² E. Kuujo. Baltian viljakauppa. S. 290–291.

³³ Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1964. 12. P. 138–140. Ahvenaise dissertatsiooni retsensioone avaldati mitmel pool, nt: H. C. Kruger. // American historical review. 1963–64. 69. P. 813–814; C. G. Andrae. // Historisk Tidskrift. 1964. 84. S. 235.

³⁴ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 264–265.

³⁵ P. Tommila. Historia. S. 101; E. Lehtinen. Kansalainen ja historiantutkija. S. 19–23.

³⁶ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 262; **Gunvor Kerkkonen**. Några drag ur förhistorien till Helsingfors grundläggning. // Historisk Tidskrift för Finland 1933. Arg. 18. Helsingfors 1934. S. 157–184.

³⁷ **Gunvor Kerkkonen**. Västnyländskt kustbebyggelse under medeltiden. 1. Padis kloster i nyländskt medeltid. 2. Hangetne-Purkal västnyländskt 1200-tal. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 301. Helsingfors, 1945.

pani Helsingi ülikooli Soome ajaloo professori J. Jaakkola ülekohtuselt ja ebaadekvaatselt reageerima: *Historiallinen Aikakauskirja* peatoimetajana kirjutas ta Kerkkoneni tööd halvustava retsensiooni (1945).³⁸ Arvatavasti oli innovatiivne Kerkkonen oma tõlgendustega haavanud Soome keskaja ajaloole pühendunud Jaakkola eneseuhkust ning teatud rolli etendas vaidluses kindlasti ka keelepoliitika.

Kerkkonen alustas hansakaupmees Ficke materjalide kasutamist 1949. aastal ilmunud artiklites *Uusimaa toiduainete küsimus Hansa ja talurahva kaubanduse valguses* ja *Uusimaalaste Tallinna arved 16. sajandil*.³⁹ Kerkkonen kirjutas Uusimaal paikneva Karise (Karjaa) valla ajaloo keskaega käsitleva osa (1952). Karise esimesed püselanikud olid pärit Eestist, eriti Saaremaalt Karja vallast, aga juurde voolas immigrante Rootsist ja paikkond rootsistus. Soomelahe suudme meretee põhjapoolne tugipunkt asub just selles vallas. Keskaega Karisel olid elavad majandus- ja kultuurisuhted Tallinna ja Padise kloostriga.⁴⁰ Kiitva retsensiooni avaldas V. Niitemaa (1953), kelle arvates oli monograafia meetod originaalne, allikaline baas tugev ja mitmekülgne ning uurimus kokkuvõttes suurepärase.⁴¹

Tallinna hansakaupmees Ficke materjalide põhjal avaldas Kerkkonen kaks monograafiat. Esimene oli *Talurahva meresõit Soome lahel. Rannaelanike kaubandus ja merekäimine keskajal ja vanemal Vasajaal* (1959). Monograafias vaatleb autor keskaja Tallinnat kaubandusregioonina, mis mh ulatus Uusimaa aladele. Uusimaal asendus Rootsi raha Tallinnas käibel olevate rahaühikutega. Tallinna mõju tõttu ei olnud keskaja Soomes vajadust asutada linnu Turu ja Viiburi vahelisele pikale rannikualale (erand Porvoo-Borgå). Kaupmees Fickel oli võlglasti igal pool piki Soome rannikut alates Rauma linnast ja Ahvenamaa (Åland) saarestikust kuni Koivistoni (Björkö) Viiburi lähedal, kõige enam aga siiski Tallinna vastaskaldal asuvas Uusimaa maakonnas.⁴² Kerkkoneni teine monograafia *Linnakodanikud ja talumeestest me-*

³⁸ **Jalmari Jaakkola.** // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1945. 4. S. 356–359; Vastus Jaakkolale: **Gunvor Kerkkonen.** // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1946. 1. S. 58–61; Vastus Kerkkonenile: **Jalmari Jaakkola.** // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1946. 1. S. 62.

³⁹ *Nyländska studier. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland* 320. *Hist. och litt. studier* 24. Helsingfors, 1949: **Gunvor Kerkkonen.** *Nyländska näringsfråga i Hansa- och bondehandels belysning*. S. 135–147; **Gunvor Kerkkonen.** *De nyländska Revalsarven under 1500-talet*. S. 147–164.

⁴⁰ **Gunvor Kerkkonen.** *Karis socken från frontiden till våra dagar. III. Medeltiden*. Ekenäs, 1952.

⁴¹ **Vilho Niitemaa.** // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1953. 2. S. 127–131.

⁴² **Gunvor Kerkkonen.** *Bondesegel på Finska Viken. Kustbors handel och sjöfart under medeltid och äldsta Wasatid*. *Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland* 369. Borgå, 1959.

*relkäijad*⁴³ ilmus 1978. aastal. Selles teoses jätkab autor kahe Ficke võla- raamatu põhjal Tallinna kaubanduspiirkonna Soome-poolses osas 16. sajandi alguses valitsenud ärisuhete kirjeldamist. Kerkkoneni mõle- mad monograafiad pälvisid tähelepanu nii Skandinaavias kui ka Lääne-Saksamaal.⁴⁴

Kerkkoneni toodang on selles suhtes haruldane, et tavaliselt on Soome-Eesti suhete ajalugu jäänud soomekeelsete uurijate mängu- maaks. Autori puhul mängis rolli muidugi see, et Uusimaa rannik on rootsikeelne ja antud juhul on see osa Soome-Eesti suhete ajaloost samas ka soomerootslaste oma ajalugu. Kerkkonen esindab Soomes väga palju uuritud lokaalajalugu ja tuletab meelde, et ka selles vallas avaldatud teosed võivad sisaldada olulisi andmeid Soome ja Eesti minevikusuhete kohta. Samas jätkab Kerkkonen Gunnar Mickwitzi teemat regionaalsel tasandil ning tema loomig seostub ka tollaegse- te soomekeelsete ajaloolaste Niitemaa ja Ahvenaineni huvisfääriga. Nagu soomekeelsel poolel, hakkas Kerkkonen kirjalikus vormis elus- tama Eestit just siis, kui igasugune vaba suhtlemine üle Soome lahe oli lõppenud: tema teadustööde ilmumisajal (1945–78) ei sõitnud kind- lasti ükski Soome ranniku talupoeg oma paadiga Eestisse ega toonud sealt toiduaineid. Märkimisväärseks teeb Gunvor Kerkkoneni fakt, et ta on esimene Soome professionaalne naisajaloolane, kes on kirjuta- nud Eesti ajaloo teemadel. Kerkkoneni peamiseks töökohaks läbi aast- ate jäi Helsingi rootsikeelne majanduskõrgkool.

Berndt Federley (1906–77) *Åbo Akademi* juures 1946. aastal kaits- tud väitekirja *Kuninglik Kõrgus, Rootsia Kroon ja Eesti Vürstiriik aastatel 1592–1600*⁴⁵ teemaks oli Eesti inkorporeerimine Rootsi riigi koosseisu. Teema valikuga käis Federley Kaarlo Blomstedti, osaliselt ka Werner Tawastsjerna ja Pentti Renvalli jälgedes, aga tema rõhuasetus oli teist- sugune: autor vaatles sündmusi mitte soomlaste, vaid Rootsi keskva- litsuse ja Eesti regiooni juhtiva kihi seisukohalt. Federley oli 1937. aastal kogunud väitekirja materjali Tallinna, Tartu ja Narva arhiivi- dest ning Rootsist. Materjali jätkus ka veel uute tedustööde jaoks, nagu seda olid artiklid ja 1962. aastal ilmunud mahukas monograafia *Kuningas, kuberner ja korporatsioonid. Uurimus Eesti valitsemisest aasta-*

⁴³ **Gunvor Kerkkonen.** Borgare och bondeseglare. Handelssjöfart på Reval genom i S-V-Finlands skärgård under tidigt 1500-tal. Kring tvenne skuldböckers notismaterial. Detaljutredning och reflexioner. Historialliska utkimuksia 106. Forssa, 1978.

⁴⁴ Vt nt: **S. Möller.** // The Scandinavian Economic History Review 1959. P. 179–181; **E. Hoffman.** // Hansische Geschichtsblätter 97. Köln. S. 261–262.

⁴⁵ **Berndt Federley.** Kunglik Majestet, Svenska Kronan och Furstendömet Estland 1592–1600. Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum XIV: I. Helsingfors, 1946.

tel 1581–1600.⁴⁶ Selles pöörab autor tähelepanu Eesti ala siseoludele. Patrick Bruuni hinnangul (1977) on monograafia oivaline primaarne uurimus ning pakub mitmekülgse pildi murdeajastu vürstiriigist.⁴⁷

Oma elutöö tegi Berndt Federley arhiivinduse vallas. Arhiivinõuniku tiitli (*arkistoneuvos*) pälvinud Federley alustas ja lõpetas oma karjääri Soome Riigiarhiivi teenistuses. Vahepeal töötas ta Viiburi maakonnaarhiivi arhiivaarina ja just tema korraldas 1940. aastal Ida-Soome arhiivimaterjalide evakueerimise Soome nendelt piirialadelt, mis läksid Talvesõja tulemusel N Liidule. Arhiivindusliku tausta tõttu on Federley uurimused väga usaldusväärsed ja neid ilmestab allikakriitiline teravus.⁴⁸ Soome Riigiarhiivis töötades ristus tema elutee seal teise sama teemat uurinud ajaloolase K. Blomstedtiga. Federley monograafiates on Põhja-Baltikumi Eesti ala täiesti iseseisev uurimusobjekt, mitte mingisugune soomlaste turvalisuspoliitika ripats nagu varem Blomstedtil ja Renvallil. Võib nentida, et ka soomerootsi ajaloolased hakkasid 1940.–60. aastatel vaatlema Baltikumi ajalugu omaette tervikuna.

Soomlaste vana viljeldud teema, Rootsi suurriigi sõjaajaloo uurimist on Baltikumi ajaloo vallas jätkanud soomerootslane **Rainer Fagerlund**, kes kaitses 1979. aastal *Åbo Akademi* juures väitekirja *Söda Läänemereprovintsidest aastatel 1655–1661*.⁴⁹ Samast ajastust, aga ülikooli ajaloost avaldas Rootsis saksakeelse monograafia **Matti A. Sainio**.⁵⁰ Teos käsitleb Tartu Rootsi ülikooli esimese perioodi ladinakeelseid dissertatsioone ja kõnesid. Kuna Sainiol on ka klassikalise filoloogi koolitus, võib tema monograafiat pidada väga usaldusväärseks tööks.⁵¹

⁴⁶ **Berndt Federley**. Konung, ståhållare och korporationer. Studier i Estlands förvaltning 1581–1600. Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum LXXX:1. Helsingfors, 1962.

⁴⁷ **Patrick Bruun**. Berndt Ludvig Federley. // Historiallinen Aikakauskirja. 1977. 1. S. 29–30.

⁴⁸ Samas. Lk 29–30.

⁴⁹ **Rainer Fagerlund**. Kriget i Östersjöprovinserna 1655–1661. Operationer och krigsanstängningar på en bikrigsskådeplats under Carl X Gustav krig. // Kriget på östfronten. Carl X Gustav-studier 7: 1. Vasa, 1979.

⁵⁰ **Matti A. Sainio**. Dissertationen und Orationen der Universität Dorpat 1623–1656. Årsböcker i svensk undervisningshistoria 141. Stockholm, 1978. Sainio on avaldanud Tartu Rootsi aegse ülikooli teemal mh: **Matti Sainio**. Matthias Calamniuksen opiskelu Tartossa. // Historiallinen Aikakauskirja. 1965. S. 16–22. Tartu ülikoolis 19. sajandil õppinud soomlasi on uurinud Blomstedt: **Yrjö Blomstedt**. Suomesta kotoisin olevat ylioppilaat Tarton yliopistossa 1802–1852. // Genos. 1949. 2. S. 28–35.

⁵¹ **K. Hovi**. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 265.

Soome, Eesti Vabariik ja väliseestlased (1945–1965)

Kohe pärast Teist maailmasõda avaldati Soomes mitmeid Eestis elanud soomlaste mälestusi. Professor Lauri Kettunen (1885–1963) pajatas Soome abist Eesti vabadussõjas ning Tartu eestikeelse ülikooli algusaastatest ja seal tegutsenud Soome professoritest (1948).⁵² Kirjanik Aino Kallas (1878–1956) avaldas nagu konveierilt mälestuspiltide kogumikke ja lõpuks oma päevikud aastatest 1897–1931 (hilisemad päevikud on kadunud).⁵³ Kõige suurema tähelepanu ja läbimüügi (3 trükki) osaliseks sai pagulaseestlase Ants Orase (1900–82) mälestuste raamat *Eesti saatuseaastad* (1958).⁵⁴ Autor oli veidi enne raamatu väljaandmist veetnud aasta Soomes Helsingi ülikooli inglise filoloogina külalisprofessorina. Ta oli Eesti Vabariigi ajal Soome-suhteid innukalt arendanud üliõpilasselts Veljesto vilistlane, kes pidi 1943. aastal sakslaste arreteerimiskavatsuste tõttu Soome kaudu Rootsi põgenema. Orase raamat kirjeldab Eesti saatust Teises maailmasõjas (1939–44).

Orase raamatu retsensioon avaldati ka *Historiallinen Aikakauskirjas* (1958) tulevase õigusajaloo professori Yrjö Blomstedti sulest. Blomstedt märgib, et teema ise on suuremalt jaolt soomlastele teada-tuntud. Aga siiski: kui karmilt elavamaks muutub kogu Nõukogude Eesti sünniprotsess “Eesti saatuseaastatest” loetuna kui ühegi pärispoliitilise ülevaate vahendusel. Blomstedt iseloomustab Orase raamatut kui omapärast segu mälestustest ja ajaloolisest esitlusviisist, mis ongi teose puhul suur saavutus: tulemus on korraga nii objektiivne kui ka subjektiivne. Blomstedt tõdeb, et 1944. aastal kahel rindel sõdivad eesti vabadusvõitlejad jahvatati puruks totalitaarsete riikide veskikivide vahel. Orasel

⁵² Lauri Kettunen. Tieteen matkamiehenä. Kaksitoista ensimmäistä retkeä 1907–1918. Porvoo, 1945; Lauri Kettunen. Tieteen matkamiehen uusia elämyksiä. Murrosvuodet 1918–1924. Porvoo, 1948 (ilmunud ka eesti keeles: Lauri Kettunen. Laadogast Balatonini. Mälestusi 1918–1924. Tõlkinud Jüri Valge. Tartu, 1999).

⁵³ Nt: Aino Kallas. Elämäntoveri. Toim Annikki Setälä. Helsinki, 1959 (ilmunud ka eesti keeles: Aino Kallas. Elukaaslane. Tõlkinud Helgi Kelle ja Aino Laagus. Loomingu Raamatukogu. 1999. 1–2); Aino Kallas. Kanssavaeltajia ja ohikulkijojita. Muistoja ja muutokuvia. Helsinki, 1945; Aino Kallas. Löytöretkillä Lontoossa. Kaksitoista vuotta Viron Lontoon-lähetystössä vuosina 1922–1934. Muistelmia Englannista, Amerikasta ja Hollannista. Helsinki, 1944; Aino Kallas. Päiväkirja vuosilta 1897–1906. Helsinki, 1952; Aino Kallas. Päiväkirja vuosilta 1907–1915; Aino Kallas. Päiväkirja vuosilta 1916–1921. Helsinki, 1954; Aino Kallas. Päiväkirja vuosilta 1922–1926. Helsinki, 1955; Aino Kallas. Päiväkirja vuosilta 1927–1931. Helsinki, 1956 (kõik päevikud on avaldatud eesti keeles, osa neist nii Välis-Eestis kui ka Eestis); Aino Kallas. Uusia kanssavaeltajia ja ohikulkijojita. Muistoja ja muutokuvia. Helsinki, 1946.

⁵⁴ Ants Oras. Viron kohtalonvuodet. Viron kansan vaiheet vv. 1939–1944. Esmo Ridala tõlge originaalist Baltic eclipse. Jyväskylä, 1958; Helena Sepp. Eesti NSV ajaloo käsitlemisest Soomes. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 1 (104). Lk 67.

on õnnestunud panna kogu sündmuste jada Blomstedti arvates kirja ilma rahvusliku suurustamiseta või ebameheliku haletsemiseta. Kiretu, aga sellele vaatamata selgelt eesti enda vaate väljendajana on "Eesti saatuse-aastad" asjalik teejuht meie hõimuvendade saatuse otsustavatesse sündmustesse.⁵⁵ Seda Blomstedti arvamust jagas Soome nn suur publik: professori Seppo Zetterbergi järgi on Orase teos olulisemalt kui miski muu allikas mõjutanud soomlaste nägemusi Eesti saatuse aastatest 1939–44.⁵⁶

Geograafiliselt lähedast, aga ideoloogilises mõttes astronoomilises kauguses asuvat ja konkreetselt kätesaamatut Nõukogude Eestit asendas soomlaste jaoks eriti 1950. aastatel Eesti Vabariigi vaimne õigusjärglane Välis-Eesti. *Historiallinen Aikakauskirja* veergudel avaldati Eestist põgenenud ajaloolaste, mh Arnold Soomi, Paul Johanseni ja Per Wieselgreni, Baltikumi ajalugu käsitlevate monograafiade retsensioone.⁵⁷ Kõige rohkem mõjutas soome ajaloolasi (eriti Niitemaad ja Ahvenainenit) P. Johansen. Olulised olid tema ettekanded *Suomen Historiallinen Seuras* (Soome ajalooalust): esimene, 1951. aastal peetud ettekanne käsitles põnevusloolise haaravusega Läti Henriku elu ja maailmavaadet tema kroonika alusel, teine (1965) Saxo Grammaticuse suhteid Ida-Baltikumiga.⁵⁸ Viimane ettekandereis osutus Johansenile saatuslikuks: ta külmetas tagasiteel Soomest koju Lääne-Saksamaale ja suri selle tagajärjel.⁵⁹ Sellega lõppes üks ajastu ja algas teine – aasta hiljem avaldati *Historiallinen Aikakauskirja* veergudel esimest korda pärast Teist maailmasõda nn kodueestlase teaduslik artikkel.

⁵⁵ Retsensioon Ants Orase raamatule: Yrjö Blomstedt. Viro kurimuksessa. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1958. 4. S. 316–318.

⁵⁶ H. Sepp. Eesti NSV ajaloo käsitlemisest Soomes. Lk 67.

⁵⁷ Nt: Retsensioon Arnold Soomi teosele *Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert*: Eino Jutikkala. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1954. S. 190–196; Retsensioon Paul Johanseni *Nordische Mission, Reväls Gründung und die Schweden Siedlung in Estland*: Arvi Korhonen. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1952. 2. S. 144–148; Retsensioon Per Wieselgreni *Ortnamn och bebyggelse i Estland forna och hittillsvarade svenskbygder*: Vilho Niitemaa. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1952. 4. S. 253–255.

⁵⁸ Mõlemad ettekanded avaldati *Historiallinen Aikakauskirjas*: Paul Johansen. Kronikka elämäkertana. Lätin Henrikin elämä ja maailmankatsomus. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1952. 3. S. 183–207; Paul Johansen. Saxo Grammaticus ja Itä-Baltia. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1965. 1. S. 1–15.

⁵⁹ Vilho Niitemaa. Professori Paul Johansen kuollut. // *Uusi Suomi*. 1965. 24. huhtikuuta.

Baltikumi (Eesti) ajalugu Soome historiograafias 1945–1965. Kokkuvõte

Antud perioodi (1945–65) Soome historiograafias iseloomustab peaaegu täielik eraldatus Nõukogude Eestist ja emotsionaalne kaastunne kadunud Eesti Vabariigi mälestuse vastu. Kaasaeg oli maailmapoliitilises patiseisus, mille pealesunnitud piiridest võis väljuda kaugel minevikus. Sellistes tingimustes pakkus Soome üldajaloo historiograafiale hea teadusliku lahenduse mh Baltikumi keskaja ajaloo uurimine ühiskondlikust- ja majandusloolisest aspektist. Nende uurimissuundade vundament oli laotud Soomes juba enne sõda. Uurimistöö jaoks vajalik Tallinna Linnaarhiivi materjal oli kättesaadaval Göttingenis ja täiendust sai veel trükitud allikpublikatsioonidest. Lisaks jagus vajalikke teaduskontakte lääne kollegidega, kes oskasid hinnata soomlaste poolt tehtud tööd ja võisid innustada neid jätkama Baltikumi keskaja ajaloo uurimist. Aga kõige olulisem oli Helsingi üldajaloo professor Korhoneni isiksus: tema oli see inspireeriv *primus motor*, kes suunas oma õpilasi Vana-Liivimaa ühiskonna- ja majandusajaloo lätetele.

Kokkuvõttes võib nentida, et paradoksaalsel kombel iseseisvus Eesti (Baltikumi) ajalugu Soome historiograafia kontekstis lõplikult ja saavutas täisväärtusliku uurimisobjekti positsiooni alles pärast seda, kui Eesti kaotas oma riikliku iseseisvuse. Eesti keskaja majandus- ja ühiskonnaajaloo uurimine õitses Soomes samal ajal kui Eesti põliselanikke järjekordselt nii majanduslikult kui ka sotsiaalselt rõhuti. See reaalelu paralleel mõjutas 1940.–50. aastatel kindlasti, vähemalt alateadvuses, keskaja Eesti ajalooga tegelenud Soome ajaloolasi (Korhoneni ja Niitemaad). *Puhta* Baltikumi ajaloo esiletõus 1950. aastatel seletub osaliselt sellega, et kaasaeg ei innustanud otsima Soome-Eesti suhete ühendavaid jooni või jäädvustama soomlaste tegevust Baltikumi kulissides. Niitemaa monograafia *Baltikumi ajalugu* oli 1950. aastate Soome historiograafia monument järjekordselt ikestatud hõimuvendadele, kelle rahvuslik tulevik oli siis sama ohustatud kui nende õigus oma minevikule.

IV SUUND SOTSIAALAJALOOLT POLIITILISELE AJALOOLE (1965–1987)

Pärast Teist maailmasõda kaotas ajalooteadus oma domineeriva positsiooni Soome rahvusliku identiteedi põhikomponendina. Sõjajärgne suur ülesehitustöö ja sellele järgnenud heaoluühiskonna loomine suunas soomlaste pilgud optimistlikult tuleviku poole: sellistes tingimus-

tes, kus elu muutus päev-päevalt paremaks, polnud vajadust otsida jõudu kangelaslikust minevikust. Eriti 1960.–70. aastatel moderniseerus ühiskonna struktuur kardinaalselt ja aja moeteaduseks tõsis hoopis sotsioloogia. Kuna ajalugu pidi vähem peegeldama kaasaja ootusi minevikku, saavutas Soome historiograafia järjest suurema sõltumatus ja kajastas ajaloosündmusi väga mitmetahuliselt. Lähtekohaks polnud niivõrd kirjeldaja soovid kuivõrd mineviku enda eeldused. Lääne-Euroopas 1960.–70. aastatel kulutulena levinud uusvasakpoolsusel ja marksismil puudusid Soome ajalooteaduses igasugused uurimistraditsioonid ja need trendid jäidki siin pigem lööklausete tasemele, mis mõjutasid teadustööd kõige olulisemalt teemade valikul (hakati uurima nt tööliikumist). Hea näide Soome historiograafia sõltumatusel on professor Tuomo Polvineni monograafia *Vene revolutsioon ja Soome* (1967), milles autor tõestab, et Lenin ei kinkinud suurest sõprusest Soomele iseseisvust, nagu näiteks president Kekkonen tollal oma välispoliitilistes seisukohavõttudes tõlgendas.

Vastukaaluks Soome historiograafia tugevale *lamprechtlikule* ehk ühiskonnajaloolisele (või sotsiaaljaloolisele, nagu seda suunda hakati kutsuma 1960. aastatel) traditsioonile toimus Soomes muu Euroopaga võrreldes vastupidine protsess ja tähelepanu keskpunkti hakkas tõusma hoopis lähiminekliku poliitiline ajalugu. Soome riigil oli juba 50 aastat iseseisvat minevikku ehk oli mida uurida. Tähelepanu koondus 1917.–45. aastate sündmustele, sh eriti Soome saatusele Teises maailmasõjas. Soome kõrgkoolide võrk laienes 1960. aastatel oluliselt ja ajalugu hakati õpetama mitmes uues ülikoolis (Tampere, Jyväskylä, Oulu, Joensuu). Suurenes ka õppejõudude kaader ja ajalooüliõpilaste arv. 1960. aastatel oli 55 protsendi ajalooüliõpilaste peamine üldajalugu, aga 1980. aastatel valitses Soome- ja üldajalooüliõpilaste vahel tasakaal. Doktoriväitekirjade arv suurenes: aastatel 1952–95 saavutas Soomes ajaloodoktori kraadi 451 isikut, neist üle poole on kaitsnud oma töö pärast 1966. aastat. Aastatel 1981–95 valmis doktoridissertatsioone kõige rohkem Soome ajaloo osakondades (üldarvust 60%).⁶⁰

Soome ja Eesti NSV ajaloolaste koostöö sotsiaaljaloo erialal

On iseenesest mõistetav, et 1960.–70. aastate vahetuses elustunud Soome ja (Nõukogude) Eesti ajaloolaste koostöö vallas oli lähiminekliku poliitiline ajalugu välistatud teema – üks osapool oli sunnitud ope-

⁶⁰ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Turussa. Lk. 125; P. Tommila. Historia. S. 103, 105, 109, 113–116, 120–121, 133–134.

reerima marksistliku mudeliga, mis ei vastanud teise poole teaduskriteeriumidele. Kuna soome ajaloolaste hulgas tunti Eesti vastu siiski tõsist huvi, pakkus väljapääsu kaugema mineviku sotsiaaljalugu, mille kultiveerimisel olid juba pikaajalised Soome-Eesti ühistraditsioonid. Sellel erialal, mis Nõukogude Eestis oli ümbernimetatud feodalismiajastu agraarajalooks, oli Eestis säilinud akadeemiline järjepidevus ja tõsiteaduslik tase, mida marksismi koormised vaid pinnapealselt mõjutasid.⁶¹ Näiteks tõdes Soome sotsiaalajaloo korüfee (mh *Soome talupoja ajaloo* (1942) autor) professor-akadeemik Eino Jutikkala (s 1907, end Rinne) 1974. aastal *Historiallinen Aikakauskirjas* Juhan Kahki, Herbert Ligi ja Enn Tarveli teost *Beiträge zur marxistischen Agrargeschichte Estlands der Feudalzeit* retsenseerides, et autorite meetodid ei sisalda midagi sellist, mis oleks iseloomulik vaid marksistlikule sotsiaalajaloole. Samad uurimismeetodid olevat ammu kasutusel Soomeski, aga mitte marksismi nime all.⁶²

Historiallinen Aikakauskirja E. Jutikkalale pühendatud erinumbris ilmus 1967. aastal Hans Kruusi ülevaade *Ida-Euroopa agraarajaloo uurimisest Nõukogude Liidus aastatel 1958–1965*. Selles esitles autor eesti teadlaste algatusel käivitunud Ida-Euroopa agraarajaloo sümposiume. Kruus mainis, et Põhjamaade regioon oli töökavast mitmel põhjusel välja jäänud, aga avaldas lootust, et ehk olevat olukorda võimalik muuta. Eelmisel aastal (1966) oli Kruus avaldanud sama ajakirja veergudel teise informatiivse ülevaate *Liivi sõja ajaloo uurimise hetkeseisust*. Selle lõpplausese tõdes autor, et 16. sajandi Liivimaa kriis kuulub nende sündmuste hulka, mille rahuldav vaatlemine eeldab mitme erineva maa ajaloolaste töötulemuste võrdlevat analüüsi.⁶³

Nendele Kruusi varjatud koostöökutsetele vastasid soome ajaloolased jaatavalt, aga nemad soovisid korraldada sümposiume eelkõige Soome ja Eesti NSV vahel. Soome ja N Liidu vahelise ametliku koostööorgani (Teaduslik-Tehnilise Koostöökomitee) asutajaliikmete hulka kuulus 1956. aastal Turu ülikooli üldajaloo professor V. Niitemaa. Tollal Moskvat külastanud Niitemaa sai läti kolleegi vahendusel esimest korda kontakti H. Kruusiga. Kümme aastat hiljem hak-

⁶¹ T. Rosenberg. Professor Arno Rafael Cederberg. // Ajalooline Ajakiri 1999. 2. Lk 87–88.

⁶² Retsensioon raamatule Juhan Kahk, Herbert Ligi, Enn Tarvel. Beiträger zur marxistischen Agrargeschichte Estlands der Feudalzeit: Eino Jutikkala. // Historiallinen Aikakauskirja. 1974. S. 359–360.

⁶³ Hans Kruus. Itä-Euroopan agraarihistorian tutkimuksesta Neuvostoliitossa vuosina 1958–1965. (Katsaus). // Historiallinen Aikakauskirja. 1967. 3. S. 264–277; Hans Kruus. Liivin sodan historian tutkimuksesta nykyhetkellä. // Historiallinen Aikakauskirja. 1966. 4. S. 285–300 (Summary: Present-day Research on the Livonian War).

kas N Liit võimaldama oma teadlastele kokkupuuteid soomlastega Soome-N Liidu ühiskonverentside raames. Üleliiduline partnerlus aga ei rahuldanud Niitemaad, kelle isiklik tähelepanu suundus oma eelkäijate Snellman-Virkkunen ja Arvi Korhonen jälgedes Baltikumi, eriti Eestisse.⁶⁴

Niitemaa juhtimisel koondus Soome ja ENSV ajaloolaste kontaktide arendamine Turu ülikooli. Oluliseks eelduseks sai Soome ja Eesti vahelise laevaliikluse taastamine 1965. aasta suvel. Kuna Tartu oli sõjaväe lennuvälja tõttu välismaalaste jaoks suletud linn, hakati si-demeid sõlmima eelkõige Tallinna Teaduste Akadeemia Ajaloo Insti-tuudi, mitte Tartu Ülikooliga. *Turun Historiallinen Yhdistys* (Turu aja-loo ühing, THY) kutsus 1966. aastal akadeemik H. Kruusi Soome loen-gut pidama. Järgmisel aastal tegi Turu ülikooli ajalooüliõpilaste ühing *Kritiikki* professor Niitemaa juhtimisel retke Tallinna. Siis avanes osa-le üliõpilastest, mh Kalervo Hovile, võimalus kohtuda H. Kruusi ja tema assistendi Raimo Pullatiga kohvik *Pegasuse* ruumes. Kaks aastat hiljem (1969) tegi omakorda THY ekskursiooni Tallinna. Niitemaa ju-hitud retke tippündmuseks oli Kadrioru lossis peetud Soome-Eesti ajaloolaste improviseeritud konverents. Sellest vaimustatud Niitemaa tahtis korraldada järgmisel aastal Turu ülikooli 50. aastapäeva pidus-tuste osana esimese Soome-Nõukogude Eesti vahelise ühiskonnaaja-loo sümposiumi, aga N Liidu bürokraatia pidurdas hoogu. Rahvus-likkuse tähe all asutatud ülikooli juubelipidustused oleksid kahtle-mata andnud sümposiumile N Liidu silmis väljakannatamatult *ko-danliku* maigu, aga Niitemaale kui ajalootraditsioonide heale tundjale ja jätkajale oleks rahvuskultuuriline sümbolika muidugi meeldinud. Visa Niitemaa tegi uue avalduse Soome ja N Liidu Teaduslik-Tehnilise Komitee kaudu ja sai jaatava vastuse.⁶⁵

Esimene Soome-Eesti (NSV) ühiskonnaajaloo sümposium toimus THY eestvedamisel Turus 1971. aasta aprillis. Nelja-päevasel Niitemaa juhitud üritusel pidasid ettekandeid Turu ülikooli soome ajaloo osa-konna professorid Päiviö Tommila ja Pentti Virrankoski ning Helsin-gi ülikoolist kutsutud professorid-akadeemikud E. Jutikkala ja Kustaa Vilkuna (etnoloog). Aukülaliseks oli Turu ülikooli kasvandik, Helsin-gi ülikooli kantsler ja ajaloo professor Pentti Renvall. Praktiline korral-dustöö oli K. Hovi õlgadel. Eestlasi esindasid Juhan Kahk, Herbert

⁶⁴ K. Hovi. Vilho Niitemaa. S. 13; V. Niitemaa. Avaussanat. S. 16; P. Tommila. Historia. S. 108. Vt ka: Tiit Rosenberg. Juhan Kahk agraarajaloolasena. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 4 (103). Lk 51–64.

⁶⁵ Kalervo Hovi. Suomalais-virolaisten historiatapaamisten juurilla. // Suomi ja Viro. Yhdessä ja erikseen. Toim Kari Immonen ja Tapio Onnela. Turun yliopisto, historian laitos, julkaisu 44. 1998. S. 44–47; V. Niitemaa. Avaussanat. S. 13–14.

Ligi, Artur Vassar ja Enn Tarvel. Osavõtjad olid oma eriala tõelised eksperdid ja üritus kujunes väga kõrgetasemeliseks. Niitemaa rõhutas oma avasõnades Turu ülikooli traditsioone Eesti ajaloo vallas. Ta põhjendas sümposiumi korraldamise vajadust sellega, et soome ja eesti ajaloolased ei tunne piisaval määral teineteise töötulemusi. Niitemaa hindas, et Tallinna Ajaloo Instituudis *tehakse tõsist teaduslikku uurimistööd, monograafiaid avaldatakse pidevalt ja need tuginevad tugevale allikamaterjalil baasile*.⁶⁶ Ka Turu ülikooli Soome ajaloo osakonnale sobis sotsiaalajaloo-alane koostöö hästi, kuna osakonda juhtis pikka aega E. Jutikkala õpilane professor P. Virrankoski, kelle prioriteediks oli 18. sajandi Soome majandusajalugu.

Moskva seisukohalt oli juhtunud tõsine tööõnnetus, kuna osavõtjate hulgas polnud venelasi. Selline separatism ei võinud jätkuda. Järgmine ühiskonnaajaloo sümposium korraldati juba Leningradis (1972) ja mõistagi oli kaasa haaratud ka venelasi. Lisaks Soome ja Baltikumi sotsiaalajaloole kuulus teemade ringi Loode-Venemaa ühiskonnaajalugu. Kolmas sümposium võidi korraldada Tallinnas (1974), kus vene element jäi üritusel soomlaste ja eestlaste kõrval veel tähtsusetuks. Neljas kord saadi jälle kokku Turus (1976), aga N Liidu delegatsiooni koosseisus oli ainult kaks (!) eestlast (E. Tarvel ja R. Pullat). Venelaste hulk kasvas ja sümposiumid kaotasid Soome-Eesti ajaloolaste ühisfoorumina oma esialgse mõtte, muutudes Soome ja kogu N Liidu ühissetevõtteks.⁶⁷ On lausa sümboolse tähendusega, et koostöö Eesti-poolne eestvedaja H. Kruus samal aastal suri.⁶⁸ Kuues sümposium oli jälle 1980. aastal Turus (eestlastest J. Kahk, E. Tarvel) ja viimast korda saadi esialgses kohas kokku 1988. aastal (eestlastest E. Tarvel, E. Öpik). Viimane Soome ja N Liidu vaheline ühiskonnaajaloo sümposium toimus N Liidu lagunemise eelõhtul (1990) Moskvas.⁶⁹ Tookord oli asi

⁶⁶ K. Hovi. Suomalais-virolaisten historiatapaamisten juurilla. S. 47–50; V. Niitemaa. Avaussanat. S. 13–21.

⁶⁷ K. Hovi. Suomalais-virolaisten historiatapaamisten juurilla. S. 48, 50–55; P. Tommila. Historia. S. 108; Päiviö Tommila. Yhteiskuntahistoriallinen seminaari Tallinnassa (2.–7.9.1974). // Historiallinen Aikakauskirja. 1974. S. 350–351.

⁶⁸ Pentti Virrankoski. Muistosanat Turun Historiallisen yhdistyksen kirjeenvaihtajajäsenestä akateemikko Hans Kruusista (22.10.1891–30.6.1976). // Turun Historiallinen Arkisto. 31. Turun Historiallinen Yhdistys. Vammala, 1976. S. 458–460.

⁶⁹ Turun Historiallinen Arkisto. 36. Suomen ja Neuvostoliiton välisen tieteellisteknisen yhteistoimintakomitean julkaisuja 14. VI suomalais-neuvostoliittolainen yhteiskuntahistorian symposiumi Turussa 22.–25.10.1980. Turun Historiallinen Yhdistys. Vammala, 1982; Turun Historiallinen Arkisto. 45. Suomalais-neuvostoliittolainen yhteiskuntahistorian symposiumi Turussa 3.–8.5.1988. Turun Historiallinen Yhdistys. Tammisaari 1990; Pentti Virrankoski. Suomalais-neuvostoliittolainen yhteiskuntahistorian seminaari Moskovassa (22.–22.11.1990). (Seminaareja). // Historiallinen Aikakauskirja. 1991. 1. S. 86–87.

arenenud juba nii kaugelt, et soomlaste meelehärmiks polnud kohal ühtegi eestlast! Nii lõppes uhkelt alanud Soome-Eesti ühiskonnaajaloolaste koostöö väga haledalt ilma teise osapoole kohalolekuta, pemehetsema oli hakanud hoopis esialgne kutsumata külaline.

Sümposiumide ettekanded avaldati *Turun Historiallinen Arkisto* (Turu ajalooarhiivi) toimetistes, mille esimese osa avaartiklina oli (1924) ilmunud Korhoneni töö Baltikumi varajase agraarajaloo kohta. Seda teemat jätkasid 1971. aastal eestlaste J. Kahki ja E. Tarveli *Uurimustulemusi, uurimismeetodeid ja probleeme Eesti feodalismi perioodi argraararengus* ja H. Ligi *Mõisate asutamisest Eestis 13. ja 16. sajandil*.⁷⁰ Teema laiendamist linnaajaloole tähistasid mitmed R. Pullati artiklid, näiteks *Peterburi eestlased ja soomlased. Võrdlev ajalooline uurimus 18. sajandist kuni aastani 1917* (1974).⁷¹ Tsükli viimaseks artiklikaks jäi E. Öpiku *Mõningaid tähelepanekuid põldude väetamise ja saagi omavahelistest suhetest Eestis 17. sajandi lõpul* (1990).⁷² Lisaks nendele soome keeles avaldatud artiklitele ilmus *Turun Historiallinen Arkisto* toimetistes ka inglisekeelseid tõlkeid, näiteks Kahki *A Marxist Interpretation of the Cycles of Development in the Period of Feudalism* (1982).⁷³ *Turun Historiallinen Yhdistys* kutsus 1960. aastate lõpust kuni Eesti Vabariigi taastamiseni mitmeid siinseid ajaloolasi külalisloenguid pidama, aga kõikidel kutsututel ei võimaldatud kohale sõita. Turus esinesid kõige sagedamini akadeemikud J. Kahk ja K. Siilivask ning R. Pullat. Peetud ettekanded avaldati *Turun Historiallinen Arkisto* toimetistes.⁷⁴

Eesti autorite teadusartikleid avaldati ka *Historiallinen Aikakauskirja* veergudel. J. Kahk käsitles (1986) teemat Eesti talupoeg ja ristiusk 17.

⁷⁰ Turun Historiallinen Arkisto. XXVI. Turun Historiallinen Yhdistys. Vammala, 1971: **Juhan Kahk, Enn Tarvel**. Tutkimustuloksia, tutkimustapoja ja probleemeja agraarisessa kehityksessä Virossa feodalismmin kaudella. S. 22–52; **Herbert Ligi**. Kartanoiden perustamisesta Virossa 1200- ja 1500-luvulla. S. 72–88.

⁷¹ **Raimo Pullat**. Pietarin virolaiset ja suomalaiset. Vertaileva historiallinen tutkimus 1700-luvula vuoteen 1917. Sosiaalhistoriallinen ja demografinen aspekti. // Turun Historiallinen Arkisto. 29. Turun Historiallinen Yhdistys. Turku 1974. S. 7–51 (Summary: Estonians and Finns in st. Petersburg. A Comparativ historical Study from the 18 th Century to 1917: the socio-historical and demographich Aspect).

⁷² **Elina Öpik**. Muutamia huomioita peltojen lannoittamisen ja satoisuuden suhteesta 1600-luvun lopun Eestissä. // Turun Historiallinen Arkisto. 45. Turun Historiallinen Yhdistys. Tammisaari, 1990. S. 47–54 (Summary: On the relationship between manure Supplies and yields in the late 1680 's Estonian village).

⁷³ **Juhan Kahk**. A Marxist Interpretation of the Cycles of Development in the Period of Feudalism. // Turun Historiallinen Arkisto. 37. Turun Historiallinen Yhdistys. S. 58–64.

⁷⁴ Nt: **Raimo Pullat**. Eestiläisen porvariston muodostumisesta Tallinnassa vuosina 1864–1917. // Turun Historiallinen Arkisto. XXI. Turun Historiallinen Yhdistys. Forssa, 1969. S. 151–166 (Ref: Über die Entstehung der estnischen Bourgeoise in Tallinn in den 1864-1917); **Karl Siilivask**. Eestin väestön sosiaalisesta rakenteesta 1800-luvulla. // Turun Historiallinen Arkisto. 30. Turun Historiallinen Yhdistys. Vammala, 1975. S. 59–72 (Ref: Zur Sozialen Struktur der estnischen Bevölkerung im 19. Jahrhundert.). Ettekanne Turus 30.10.1974.

ja 18. sajandil, R. Pullat vaatles Tallinna elanikkonna suremuse struktuuri ja perioodilisust Pühavaimu koguduse 18. sajandi kirikuraamatute põhjal.⁷⁵ Eestlaste teadusartikleid avaldati ka teiste Soome ülikoolide teadusväljaannetes. Näiteks avaldas *Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys* (Põhja-Soome ajalooline ühing) oma aastaraamatus *Faravidis Karl Siilivase ENSV ajalooteaduse koondaruande Eesti ajalooteaduse põhisuunad ja tulemused 1970. aastatel* (1980).⁷⁶ N Liidu ametlikud ajaloodoktriinid peegelduvad näiteks A. Vassari ja E. Tarveli poolt auväärses väljaandes *Historiallinen Arkisto* avaldatud artiklis *Läänemere idaosas elavate hõimude võitlus saksa-skandinaavia agressiooni vastu 12. ja 13. sajandil*.⁷⁷

Kokkuvõttes andsid suhted soomlastega eesti ajaloolastele kõige sügavamal stagnaajal piiratud, aga siiski reaalse võimaluse suhelda läänemaailma ajaloolastega ja avaldada oma töid väljaspool Varssavi blokki. Soome sotsiaalajaloo kõige tähelepanuväärsemaks saavutuseks 1980. aastatel kujunes akadeemik E. Jutikkala maailma demograafia üldkäsitlus *Surmal on alati omad põhjused* (1987), mille autor avaldas oma 80. eluaastal! Raamatu illustratsioonide hulka kuulub ka keskaegne surmatants, kuid mitte Tallinna Niguliste kiriku eksemplar, vaid Lübecki 1942. aastal hävinud Maria kiriku taies.⁷⁸

Eesti Vabariigi murdeaastad Soome historiograafias (1970.–1980. aastad)

1970. aastatel toimus Soome Baltikumi ajaloo uurimise valdkonnas oluline pööre. Seni oli soomlaste tähelepanu koondunud Vana-Liivimaa sotsiaal- ja majandusajaloole keskajal, nüüdsest alates tõusis keskpunkti 20. sajandi poliitiline ajalugu – eriti Esimese maailmasõja lõppfaas, Teise maailmasõja eellugu ja saksa okupatsiooniaeg. Soomes hakati uurima esimese Eesti Vabariigi sünni ja surma lugu rahvusvahe-

⁷⁵ **Juhan Kahk**. Virolainen talonpoika ja kristinusko 1600- ja 1700-luvulla. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1986. 1. S. 8–16; **Raimo Pullat**. Tallinnan väestön kuolleisuuden rakenteesta ja kausiluonteisuudesta Pühavaimun seurakunnan 1700-luvun kirkonkirjojen perusteella. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1985. 2. S. 89–96.

⁷⁶ **Karl Siilivask**. Eestin historiantutkimuksen perussuunnat ja tulokset 1970-luvulla. // *Faravid III. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys*. Kuusamo, 1980. S. 32–53 (Zusammenfassung: Die Grundlinien der estnischen Geschichtsforschung und ihre Ergebnisse in den siebziger Jahren).

⁷⁷ **Artur Vassar, Enn Tarvel**. Itämeren itäosassa asuvien heimojen taistelu saksalais-skandinaavista aggressiota vastaan 12. ja 13. vuosisadalla. // *Historiallinen Arkisto*. 69. Suomen Historiallinen Seura. Forssa, 1975. S. 6–29 (Summary: The struggle of eastern baltic tribes against German-Skandinavian aggression in the 12 th and 13 th centuries).

⁷⁸ **Eino Jutikkala**. Kuolemalla on aina syynsä. Maailman väestöhistorian ääriivivoja. Porvoo, 1987. S. 53.

lise poliitika kontekstis. Välispoliitilise vaatenurga dikteeris paljuski allikmaterjali kättesaadavus: kuna Eesti arhiivide sisu oli lähimineviku osas täiesti kättesaamatu, pidid ajaloolased kasutama teiste riikide (Lääne-Saksamaa, Prantsusmaa, Inglismaa ja Soome jt) arhiivimaterjale. Eesti lähiajalugu hakati vaatlema Lääne-Euroopa suurriikide ja Soome välispoliitika osana.⁷⁹ Selline areng oli reaalelu välispoliitiliste tendentsidega kardinaalselt vastupidine,⁸⁰ sest samal ajal hakkas mälestus iseseisvatest Balti riikidest hääbuma ja N Liidu Teise maailmasõja tulemusena kinnistatud piirid tundusid igavestena. Kui Soome välispoliitika vaikus Eesti saatusest, integreerisid soome ajaloolased sellele vastupidiselt kadunud Eesti Vabariigi maailmaajaloo kaardile.⁸¹

Võib öelda, et Soome tõeline erapooletuspoliitika ei väljendunud 1970. aastatel ametliku välispoliitika, vaid hoopis poliitilise ajaloo valdas. Seal said ka väiksed ja väetid Balti vabariigid eksisteerimisõiguse. Soome ajaloolaste tegevus annab põhjust arvata, et kanapimedus ja peenetundelisus N Liidu suhtes valitses eelkõige avalikus meedias ja päevapoliitikas. Soome haritlaskonnas tervikuna domineeris pigem mõõdukas kodanlus kui äge uusvasakpoolsus. Soome ajalooteaduse sisemised traditsioonid olid Venemaa suhtes rohkem reserveeritud kui avatud (nt nimetati pärast iseseisvumist esimene Vene ajaloo professor Helsingi ülikooli alles 1984. aastal ja sedagi tehti erakorrallisena⁸²) ja vaatenurk ühines selgelt Baltimaade, mitte Venemaa seisukohtadega. Soome historiograafia sisemine inerts toimis omasoodu ja jätkuvalt Eesti ajaloo heaks.

Selle perioodi poliitikaajaloo alased teadustööd ei valminud enam nn eraettevõtluse tulemusena, vaid valdavalt suurte teadusprojektide raames. Mitmeid projekte käivitas Turu ülikooli üldajaloo professor 1955–77 V. Niitemaa, mh sotsiaalajaloo vallas Soomest Ameerika Ühendriikidesse, Kanadasse ja Austraaliasse suundunud immigratsiooni uurimiseks, mis andis rikkaliku tulemuse (u 50 magistriritööd, 5 litsentsiaaditööd ja 5 doktoriväitekirja ning 200 artiklit). Ülikoolidevahelises nn Läänemere regiooni uurimisprojekti alustati Niitemaa algatusel tööd 1966. aastal. Turu ülikoolis käivitus selle esimene osaprojekt, mille tulemusena sai Niitemaa osakond 1000 rulli mikrofilme Läänemere regiooni ida-lääne suhete ajaloost Esimese maailmasõja paiku. Osakonnas uuriti rahvusvahelisi suhteid Läänemere regioonis hiliskeskajast kuni lähiajalooni. Lõpptulemusena valmis umbes 50

⁷⁹ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 265; K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Turussa. S. 125.

⁸⁰ P. Tommila. Historia. S. 102.

⁸¹ H. Sepp. Eesti NSV ajaloo käsitlemisest Soomes. Lk 65.

⁸² P. Tommila. Historia. S. 112.

magistritööd, 5 litsentsiaaditööd ja 5 doktoriväitekirja ning rohkem kui 100 artiklit. Soome ülikoolides valmis projekti raames kokku üle kümne väitekirja. Niitemaa õpilastest kaitses doktori väitekirja 14 ajaloolast. Professor ise oli sama produktiivne kui tema juhendatavad. 1976. aastal plaanis Niitemaa alustada uurimust Tallinna väliskaubandusest Põhjasõja aastatel. Siis aga vedas ta tervis alt. Pärast atakke oli Niitemaa sunnitud haiguspeensionile jääma, olles vaid 60-aastane. Soome Baltikumi-teemalise ajalooteaduse *grand old man* suri 1991. aasta juunis napilt paar kuud enne Eesti Vabariigi taastamist.⁸³

Niitemaa õppetooli pärijaks sai väikese viivituse järel tema õpilane **Kalervo Hovi** (s 1942), kes valiti 1986. aastal Turu ülikooli üldajaloo professoriks. Hovi alustas oma professorikarjääri Oulu ülikooli (1978–83) ja Turu ülikooli (1983–86) üldajaloo adjunktprofessori ametis, Turu ülikooli dotsendiks sai ta pärast väitekirja kaitsmist⁸⁴ (1976–83). Tema Läänemere regiooni projekti raames valminud ingliskeelse dissertatsiooni (1975) pealkirjaks oli *Sanitaarkordon või piiritõke ida vastu? Prantslaste vajadus uue Ida-Euroopa liidupoliitika järele aastatel 1917–1919*.⁸⁵ Autorit innustas Prantsusmaa Renouvin-Duroselle koolkond, kes oli arendanud rahvusvaheliste suhete ajaloo uurimise me-

todoloogiat. Hovi annab oma väitekirjas hea üldpildi Prantsusmaa Ida-Euroopa alliansipoliitikast aastatel 1917–19, mille põhieesmärgiks oli Saksamaa poolt tekitatud ohu tõrjumine. Prantsusmaa oli oma rahvastiku ja majanduse poolest jäänud maha oma idanaabrist Saksamaast ja viimase nõrgendamine oli prantslaste jaoks tähtis ülesanne. See eesmärk mõjutas ka Prantsusmaa Baltikumi-poliitikat. Esimese maailmasõja lõppfaasis olid eestlased ainuke rahvas terve Läänemere regioonis, keda võis mängida Saksamaa vastu. Seepärast tunnustas ki Prantsusmaa *de facto* Eesti Vaba-

Joonis 4. Kalervo Hovi. Foto Tartu Rotary Klubi arhiivist.

⁸³ K. Hovi. Muistosanat Vilho Niitemaasta. S. 345, 347; K. Hovi. Vilho Niitemaa. S. 11–15; P. Tommila. Historia. S. 122.

⁸⁴ Soomes pole dotsentuur amet, vaid tähendab õigust pidada loenguid ülikoolis.

⁸⁵ Kalervo Hovi. Cordon sanitaire or barrière de l'est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919. Annales Universitatis Turkuensis. B. 135. Vammala, 1975.

riiki. Hovi järgi võib Prantsusmaa uue Ida-Euroopa alliansipoliitika eesmärgiks pidada *barriere de l'esti*, piiritõket ida (Saksamaa) vastu. *Cordon sanitaire*, sanitaarkordon bolševismi vastu, oli alles teisejärguline ja ajutine siht. Hovi pääses esimeste ajaloolaste hulgas kasutama varem salastatud Prantsusmaa välisministeeriumi arhiive ja seetõttu suutis ta pakkuda oma väitekirjas avalikkusele varem tundmatuid fakte, näiteks Prantsusmaa ja Inglismaa vahel 1919. aasta kevadel sõlmitud Baltikumi mõjusfäärilepingut.⁸⁶

1984. aastal avaldas Hovi oma väitekirja jätkuosa *Liit vastulöögiks. Prantsusmaa Kesk-Euroopa idaosa alliansipoliitika stabiliseerumine aastatel 1919–1921*.⁸⁷ Selles jätkab autor kronoloogiliselt tervikpildi loomist Prantsusmaa Ida-Euroopa poliitikast. Pärast Esimest maailmasõda nihkus Prantsusmaa Saksamaa-vastane rindejoon Baltikumis lõuna poole Läti. Läti positsioonide tugevdamiseks otsustas Prantsusmaa anda 1921. aastal Eestile ja Lätile *de jure* tunnustuse.⁸⁸ Hovi mõlemad monograafiad pälvisid rahvusvahelise tähelepanu⁸⁹ – seda mainiti *Handbuch der Europäischen Geschichte* Baltikumi-teemalise keskse kirjanduse loetelus.⁹⁰ Hiljem on Hovi suuri teadmisi Prantsusmaa ajaloost kasutatud mh soomekeelses koguteoses *Prantsusmaa suurriigist Euroopa ehitajaks* (1993).

⁸⁶ **K. Hovi.** Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 265–266.

⁸⁷ **Kalervo Hovi.** Alliance de revers. Stabilization of France's Alliance Policies in East Central Europe 1919–1921. Tõlge Kaija ja Gary London. Annales Universitatis Turkuensis. B. 163. Vammala, 1984.

⁸⁸ **K. Hovi.** Alliance de revers; **K. Hovi.** Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 265–266. Samalt erialalt veel: **Kalervo Hovi.** Cordon sanitaire vai barrière de l'est – problematiikka – kymmenen vuotta myöhemmin. // *Studia Historica in Honorem Vilho Niitemaa hänen 70-vuotispäivänään 16.3.1987.* Turun Historiallinen Arkisto. 42. Turun Historiallinen Yhdistys. Tammisaari 1987. S. 19–38 (Summary: The problem of cordon sanitaire or barrière de l'est ten years later); **Kalervo Hovi.** Frankreich und die Verwirklichung des Nationalitätsprinzips in Ostmitteleuropa 1917–1918. // *Turun Historiallinen Arkisto.* 31. Turun Historiallinen Yhdistys. Vammala, 1976. S. 260–272; **Kalervo Hovi.** Ranskan Itä-Euroopan liittopoliitikan kokonaiskuva 1917–1927. // *Faravid. Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen vuosikirja XII.* Jyväskylä, 1989. S. 177–184 (Zusammenfassung: Zum Gesamtbild der Bündnispolitik Frankreichs 1917–1927); **Kalervo Hovi.** Viro Ranskan poliitikassa 1917–1925. // *Faravid. Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen vuosikirja 14.* Jyväskylä, 1991. S. 169–175 (Zusammenfassung: Estland in der französischen Politik 1917–1925).

⁸⁹ Retsensioone väitekirja kohta vt mh: **Tuomo Polvinen.** // *Historiallinen Aikakauskirja.* 1975. S. 362–365; **A. Hillgruber.** // *Historische Zeitschrift* 1976. S. 223 (München); **David Kirby.** // *The Slavonic and East European review* 1981. P. 274. Retsensioone jätkuosa kohta vt mh: **Winfried Baumgart.** // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 1985. 33. S. 239–240; **Marc Trachtenberg.** // *The American historical review* 1985. P. 729–730; **Seppo Zetterberg.** // *Scandinavian journal of History* 1985. P. 258.

⁹⁰ **K. Hovi.** Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 266.

Hovit õhutas väitekirja teemat valima eeskätt huvi Poola ajaloo vastu. Sellest vallast avaldas ta (1984) monograafia *Mõjusfäärid Baltikumis. Soome Poola idapoliitika raames aastatel 1919–1922*,⁹¹ milles vaatlleb põhjuseid, miks nn piiririikide poliitika ebaõnnestus. Ta näitab, et ei suudetud sõlmida siduvaid liidulepinguid, kuigi poolakad tegid loogilisi ettepanekuid, kuidas Baltikum oleks võidud jagada Soome ja Poola mõjusfäärideks.

Lisaks Poolale on Hovi spetsialiseerunud Baltikumi, eriti Eesti ajaloole. 1973. aastal alustas ta Eesti Vabariigi tekkimisloo uurimist artikliga *Eesti välisdelegatsiooni orientatsioon 1918. aasta kevadel*.⁹² Järgnes monograafia (1976) ajaloolase Paul Johanseni isa Jens Christian Johanseni päevikumärkmetest, mida too oli teinud Taani peakonsulina Tallinnas 1918. aasta detsembrist 1919. aasta maini.⁹³

Lisaks Ida-Euroopa lähiajaloole huvi Hovi aastatel 1978–82 ka kesk- ja uue aja vahetuse paiku Ida-Euroopas toimunud talurahvarahutustest. Muuhulgas avaldas ta artikli Eesti 1560. aasta talurahvaülestõusust (1978) ja tüpologiseeris Euroopa talurahvasõdu (1980, 1982).⁹⁴ Selle ajajärguga haakub veel Hovi *Historiallinen Aikakauskirja*

⁹¹ **Kalervo Hovi.** Interessensphären im Balticum. Finnland im Rahmen der Ostpolitik Polens 1919–1922. Tõlge Christian Krötzil. *Studia Historica* 13. Suomen Historiallinen Seura. Forssa, 1984. Samal teemal veel: **Kalervo Hovi.** Mitä Mannerheim teki Varsovassa syksyllä 1919? // Faravid. Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen vuosikirja III. Kuusamo, 1980. S. 131–147 (Resumé: Que faisait Mannerheim à Varsovie l'automne 1919?); **Kalervo Hovi.** Reunavalttiopoliitiikan ydin – Puolan ja Suomen etupiirijako? // Matti Lauerhalle 23.11.1982. Turun Historiallinen Arkisto. 38. Turun Historiallinen Yhdistys. Turku, 1982. S. 210–219 L'Essentiel de la Politique des États Limitrophes. Etait-ce la Partage des zones d'Interêt entre la Pologne et la Finlande?).

⁹² **Kalervo Hovi.** Die Orientierung des estnischen Auslandsdelegation im Führjahr 1918. // Publikation of the Institute of General History, University of Turku, Finland nr. 5. Editor Vilho Niitemaa. Turku, 1973. S. 57–75.

⁹³ **Kalervo Hovi.** Estland in der Anfängen seiner Selbständigkeit. Die Tagebuchaufzeichnungen des dänischen Generalkonsuls in Reval Jens Christian Johansen 13.12.1918–29.5.1919. Publikationen des Instituts für Allgemeine Geschichte Universität Turku Finnland. Nr 8. Hrsg. von Vilho Niitemaa. Vammala, 1976 (Päeviku osa oli avaldatud varem: Baltische Hefte. 1974. Band 20); Jens Christian Johansen kohta loe veel: **Vello Helk.** Taani peakonsuli esimene raport ja tema hilisem tegevus. // *Kleio.* Ajaloo ajakiri. 1995. 3 (13). Lk 67–70.

⁹⁴ **Kalervo Hovi.** Eurooppalaisten talonpoikaissotien typologia. Keski- ja uudenajan vaihde. // Faravid. Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen vuosikirja V. Oulu, 1982. S. 67–114 (Zusammenfassung: Tüpologie der europäischen Bauernkriege. Wende des Mittelalters zur Neuzeit); **Kalervo Hovi.** Talonpoikaikeskustelun toinen kierros. // *Historiallinen Aikakauskirja.* 1980. 3. S. 248–251; **Kalervo Hovi.** Talonpoikaissotien typologiasta. // Turun Historiallinen Arkisto. 34. Turun Historiallinen Yhdistys. Turku, 1980. S. 7–17 (Ref: Tüpologie der Bauernkriege); **Kalervo Hovi.** Viron vuoden 1560 talonpoikaiskapinan luonne. // Faravid. Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen vuosikirja 2. Kuusamo, 1978. S. 177–183 (Der Charakter des estnischen Bauernaufstandes 1560).

Esimese kirjutas O. Hovi Turu ülikooli Soome ajaloo osakonna jaoks teemal *Soome vabatahtlikud Eesti vabadussõjas 1919. Vabatahtlike tausta ja ärasõidumotiivide vaatlus* (1971).¹⁰⁰ O. Hovi uurimustöö tulemusi peeti Turu ülikoolis niivõrd huvitavateks, et tema tekst avaldati koos Timo Joutsamo Ida-Karjala veteranide paralleeluurimusega.¹⁰¹

O. Hovi inglisekeelne väitekiri (1980) valmis Läänemere regiooni projekti raames ja taas oli teemaks ühe Euroopa suurriigi, seekord Inglismaa, Baltikumi-poliitika Esimese maailmasõja järelsündmuste perioodil aastatel 1918–20.¹⁰² K. Hovi väitekirja paralleeluurimus vaatab mh Eestit Suurbritannia Läänemere-poliitika konteksti osana. Autor märgib, et relvarahule järgnenud 14 kuu vältel leidsid aset kolm erinevat arengufaasi. Esimesel perioodil (november 1918–veebruar 1919) tegid Briti poliitikud Läänemere regiooni suhtes nii pikemaid plaane (vaba liikumise kindlustamine Taani väinades) kui lähtusid ka aktuaalsetest kriisidest, millest põletavaim oli

Joonis 5. Olavi Hovi
[<http://www.lukio.varkaus.fi/lukio/opet/olavi.html>]. 10.12.2001

bolševismi ohu blokeerimine. Inglismaale oli kasulik toetada Soome, Baltimaade ja Poola sõltumatust, sest need maad võisid moodustada kasuliku puhvervööndi, mis eraldaks Saksa- ja Venemaad. Teisel etapil (veebruar 1919–juuni 1919) ähvardasid briti positsioone nii saksa vabatahtlike manöövrid Lätis kui ka bolševismi levimine. Kolmas faas algas Versailles' rahulepingu allakirjutamisega ja lõppes selle jõus-

¹⁰⁰ **Olavi Hovi.** Suomalaiset vapaaehtoiset Viron vapaussodassa vuonna 1919. Vapaaehtoisjoukon taustan ja lähtömotiivien tarkastelua. Käsikirjaline kõrvalaine laudatur-töö. Turu ülikooli Soome ajaloo osakond, 1971. Töö põhiallikateks olid veteranide intervjuud. Põhja poegade rügemendi eestlasest juht Hans Kalm keeldus meenutustest, kuna tema arvates oli 1944. aastal alanud nõukogude okupatsioon Eestis lõplikult tühistanud tema elutöö Eesti vabadussõjas.

¹⁰¹ **Olavi Hovi, Timo Joutsamo.** Suomalaiset heimosoturit Viron vapaussodassa ja Itä-Karjalan heimosodissa vuosina 1918–1922. Vapaaehtoisten taustan ja lähtömotiivien tarkastelua. // Turun Historiallinen Arkisto. XXIV. Turun Historiallinen Yhdistys. Turku, 1971. S. 107–180 (Ref: Die finnischen Freiwilligen in Estland und Ostkarelien).

¹⁰² **Olavi Hovi.** The Baltic Area in British Policy 1918–1921. Vol. I. From the Compiègne Armistice to the Implementation of the Versailles Treaty, 11.11.1918–20.1.1920. Studia Historica. 11. Suomen Historiallinen Seura. Forssa, 1980.

veergudel (1978) avaldatud ülevaade 1554.–61. aastate Liivimaa kriisi uurimise hetkeolukorrast.⁹⁵

K. Hovi on Baltikumi ajalugu uurinud veel kahest aspektist. Mitmes artiklis on ta vaadelnud Baltikumi (Eesti) ajaloo uurimise traditsioone Soomes.⁹⁶ Juba 1980. aastate lõpul käivitas Hovi isikliku uurimisprojekti Tallinna restoranikultuuri ajaloost ja on sellel teemal avaldanud mitmeid artikleid. Valmimas on viina-, rahvustoitude- ja kabareehõnguline monograafia, mille autor kavatseb avaldada lähitulevikus.⁹⁷

Üks ajalooline ring sulgus 1991. aasta lõpus, kui jõulumüüki ilmus postuumselt V. Niitemaa klassikalise *Baltikumi ajaloo* (1959) kaasajastatud ja laiendatud versioon. Niitemaa vana tekst avaldati kärpimata kujul kuni Eesti ja Läti iseseisvuse saavutamiseni 1918. aastal. Niitemaa õpilane – kolleeg Hovi – kirjutas Niitemaa palvel monograafia jaoks Eesti, Läti ja Leedu esimest iseseisvusaega (61 lk) ja okupatsiooniperioode (41 lk) kirjeldavad osad, lisades veel ka ülevaate Leedu rahvuslikust ärkamisajast. Tõuke uuendatud trüki avaldamiseks andis muidugi Baltikumi rahvuslik ärkamine ja taasiseseisvumine, kuigi otsus raamatu väljaandmise kohta oli tehtud juba enne 1991. aasta augusti sündmusi.⁹⁸

Professor Hovi, kes saab varsti 60-aastaseks, on teinud hiigelsuure töö Baltikumi ajaloo uurijana. Ta on Vilho Niitemaa õppetooli väärikas pärija, kes on rahvusvaheliste suhete ja Ida-Euroopa teemadel avaldanud kokku üle 200 artikli ning rohkelt retsensioone näiteks Baltikumi ajaloomonograafiade kohta.⁹⁹

K. Hovi nimekaim ja ülikoolikaaslane **Olavi Hovi** (s 1939) on teinud Eesti ajaloost oma kõrvalaine laudatur-töö ja doktori väitekirja.

⁹⁵ **Kalervo Hovi**. Venäjän keskusvallan perustavoitteet Baltiassa. Liivinmaan kriisin 1554–1561 tutkimustilanteesta. // Historiallinen Aikakauskirja. 1978. S. 363–372.

⁹⁶ **Kalervo Hovi**. A propos Baltian historia. // Historiallinen Aikakauskirja. 1988. 1. S. 48–52; **K. Hovi**. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa; **K. Hovi**. Baltian historian tutkimuksen perinteet Turussa.

⁹⁷ **Kalervo Hovi**. Pirtua, perinneruokia, kabareeta. Tallinnan ravintolakulttuurin historia. (veel käsikirjaline monograafia); **Kalervo Hovi**. Tallinnan historiallisista hotelleista ja vähän ravintoloistakin. // Matkakuumetta. Matkailun ja turismin historiaa. Turun yliopiston historian laitoksen julkaisuja 31. Toim. Taina Syrjämaa. Turku 1994.

⁹⁸ **Vilho Niitemaa, Kalervo Hovi**. Baltian historia. 2. täiendatud trükk. Jyväskylä, 1991. Nurinat äratas monograafia vanemate osade uuendamata jätmise eriti eelajaloo vallas. Nii näiteks polemiseeris arheoloog Jukka Luoto *Historiallinen Aikakauskirja* veergudel, et ettekujutus Baltikumi eelajaloost on võrreldes 1959. aastaga suuresti muutunud. Niitemaa-Hovi monograafia retsensioone vt: **Merja-Liisa Hinkkanen**. Yleisesityksiä Baltian historiasta. // Historiallinen Aikakauskirja. 1992. 4. S. 345–348; **Jukka Luoto**. Baltian historian yleisesitys (Keskustelua). // Historiallinen Aikakauskirja. 1993. 1. S. 58–60.

⁹⁹ Vt nt: Historiallinen Aikakauskirja. 1968. S. 169–171; 286–287; 1969. S. 254–255; 1969. S. 338; 1971. S. 94–95.

poliitilist ja majanduslikku tähtsust. Venemaa ja Saksamaa vaheline Rapallo-leping (1922) tühistas Baltimaade lootused saada enda kätte N Liidu ja Lääne-Euroopa vaheline transiitkaubandus ja nad pidid hakkama majanduses orienteeruma Saksamaa ja Venemaa lähedaste suhete järgi.¹⁰⁸

Hinkkanen-Lievoneni tööle tuli kasuks autori soome päritolu, kuna lähedase väikerahva esindajana suutis ta hästi mõista Baltikumi rahvaste suhtumist ja käitumise motiive. Ka Hinkkanen-Lievoneni dissertatsiooni märgati rahvusvaheliste teadusajakirjade poolt.¹⁰⁹ Autor on jätkanud oma akadeemilist karjääri Helsingi ja Turu ülikoolide juures.

Ajalises mõttes esimesena (1973) kaitses 20. sajandi Baltikumi poliitikaajaloo erialase väitekirja Helsingi ülikoolis O. Vehviläineni õpilane **Seppo Myllyniemi**, kelle saksakeelse dissertatsiooni teemaks oli siis äärmiselt oluline natsistliku Saksamaa Teise maailmasõja aegne Baltikumi okupatsioonipoliitika.¹¹⁰ Myllyniemi Läänemere regiooniprojekti raames valminud väitekirja kuulus esimeste teaduslike uurimuste hulka kogu maailmas, mis selgitasid natsionaalsotsialistliku Saksamaa okupatsioonipoliitikat. Myllyniemi alustab väitekirja natside Baltikumi-poliitika arenemislooga: *Drang nach Osten*-poliitikat kujundasid Himmler, Göring, Rosenberg ja nende taustagrupid (SS jt). Edasi kirjeldab autor Saksa okupatsiooni tsiviilhaldusaparaadi struktuuri (1941). Järgmisel, 1942. aasta kevadel algas okupatsioonipoliitika uus etapp, mille eesmärgiks oli Baltikumi germaniseerimine. Sõja

Joonis 6. Merja-Liisa Hinkkanen-Lievonen [http://www.utu.fi/hum/historia/yh/henk/merjaliisa.html]. 10.12.2001.

¹⁰⁸ **K. Hovi**, *Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa*. S. 266–269; **K. Hovi**, *Baltian historian tutkimuksen perinteet Turussa*. S. 127–128.

¹⁰⁹ Hinkkanen-Lievoneni väitekirja retsensioone vt mh: **Derek H. Aldcroft**. // *The American historical review* 1985. P. 433–434; **Kalervo Hovi**. *Miksi Englanti menetti Baltian markkinat Saksalle?* // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1984. S. 246–248; **Toivo Raun**. // *Slavic review* 45. 1986. 1. P. 140; **Seppo Zetterberg**. *Ny finländsk forskning om östeuropeisk historia*. // *Historiskt Tidskrift för Finland* 1984. S. 391–395.

¹¹⁰ **Seppo Myllyniemi**. *Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik*. *Dissertationes Historicae II. Historiallisia tutkimuksia* 90. Suomen Historiallinen Seura. Vammala, 1973. Samal teemal veel: **Seppo Myllyniemi**. *Kansallissosiaalisen miehityspoliitikan konstantit ja muuttuvat elementit*. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1973. S. 190–196; **Seppo Kuusisto**. *Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Aussenpolitik 1933–1939*. Suomen Historiallinen Seura. *Studia Historica* 14. Tammi-saari, 1984. Ajaloodoktor Kuusisto oli aastatel 1992–97 Soome Tallinna suursaatkonna kultuuri- ja pressinõunik.

tumisega: siis oli Briti poliitika eesmärgiks jätta tuleviku jaoks võimalus korraldada Baltikumi-küsimus rahvusvahelise lepingu alusel. Kui interventsioonipoliitika osutus Venemaa suhtes kasutuks, otsustas Inglismaa valitsus anda Baltimaadele vabad käed korraldada suhted naabritega oma äranägemise järgi. Kokkuvõttes võib Briti poliitikat pidada edukaks – Baltimaade iseseisvus jäi püsima, Danzigi küsimus lahenes jne.¹⁰³

O. Hovi töö pälvis laialdast tähelepanu eriti väljaspool Soomet – retsensioone avaldati Inglismaa, Ameerika ja Lääne-Saksamaa ja teistegi maade teadusajakirjades.¹⁰⁴ K. Hovi hinnangul on O. Hovi monograafia kujunenud oma eriala rahvusvaheliselt tsiteeritud põhiteoseks.¹⁰⁵ Saavutatud edust hoolimata loobus ajaloodoktor O. Hovi teaduskarjäärist ja jätkas tööd keskkooli ajalooõpetajana.

Teised 1970.–80. aastatel valminud Baltikumi-teemalised väitekirjad kaitsti Helsingi ülikooli juures. Neid juhendasid A. Korhoneni õpilastest üldajaloo professorid: Soome-Venemaa suhetele spetsialiseerunud **Tuomo Polvinen** ja Saksamaa ajaloo spetsialist **Olli Vehviläinen**. Mõlema mehe erialade hulka kuulub ka Teise maailmasõja ajalugu.¹⁰⁶

Polvineni õpilase **Merja-Liisa Hinkkanen-Lievoneni** (s 1954) 1984. aastal kaitstud ingliskeelse väitekirja teema on *Briti kaubandus ja ettevõtlus Balti maades aastatel 1919–1925*.¹⁰⁷ Kuna dissertatsioon käsitleb teemat majandusajaloo vaatevinklist, võib öelda, et Hinkkanen-Lievoneni töös ühineb Soome historiograafia traditsiooniline Baltikumi majandusajalooline suund tänapäeva moodsa lähiajalooaga. Töö keskseks ülesandeks oli selgitada, miks kaotas Inglismaa oma juhtpositsiooni Baltikumi turgudel Saksamaale juba aastatel 1920–21, kuigi brittide poliitilised eeldused olid suurepärased. Autori järgi tulenes kaotus peamiselt inglaste endi suhtumisest Baltimaadesse: ei usutud, et uued riigid suudavad püsima jääda ka tulevikus. Baltikumi põliselanike rahvusliku eneseuhkusega ei arvestatud, vaid kasutati agentidena juute ja venelasi ning kirjavahetuses vene keelt. Üldiselt käitusid inglise äriagendid Baltikumi tingimustes ebaprofessionaalselt. Seevastu olid Baltikumis ebapopulaarsed sakslased ärimestena palju oskuslikumad, kuna nende jaoks omas lähedane Eesti, Läti ja Leedu regioon

¹⁰³ O. Hovi. The Baltic Area in British Policy 1918–1921.

¹⁰⁴ Olavi Hovi väitekirja retsensioone vt nt: J. O. Baylen. // The American historical review 1982. P. 179–180; H. Hanak. // The English historical review 1984. P. 466–467; W. Lenz. // Zeitschrift für Ostforschung 1983. Lk. 612–614; Tuomo Polvinen. // Historiallinen Aikakauskirja. 1981. S. 84–85.

¹⁰⁵ K. Hovi. Baltian historia tutkimuksen perinteet Turussa. S. 127.

¹⁰⁶ K. Hovi. Baltian historia tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 266–269.

¹⁰⁷ Merja-Liisa Hinkkanen-Lievonen. British Trade and Enterprise in the Baltic States 1919–1925. Studia Historica 14. Suomen Historiallinen Seura. Forssa, 1984.

jätkumine ja kujunemine nn totaalseks sõjaks häiris natside idaregioonipoliitika teostamist eriti alates 1943. aastast. Natside *Ostland*-poliitika varises kokku, kui sakslased olid 1944. aastal sunnitud Baltikumist taganema. Lõpuks vaatleb Myllyniemi Baltikumi osa Hitleri kavandatud nn uues Euroopas. Autori järeldus on, et Baltikumi võib kõrvutada Böömi ja Määri regioonidega Hitleri Euroopas. Baltikumi eripäraks oli aga see, et kuigi sealne Saksa okupatsioonipoliitika oli jõhker ja majanduslikult alistav, oli see ainuke ala kogu Euroopas, millele Saksa okupatsiooni lõppemine ei toonud kergendust.¹¹¹

Võib konstateerida, et Myllyniemi tõi Soome historiograafia traditsioonilise Baltimaade põlisrahvuste paradigma Baltikumi keskajast otse 20. sajandisse. A. Snellman-Virkkunen, A. Korhonen, V. Niitemaa olid uurinud saksa võõrvallutajate poolt alustatud eestlaste majanduslikku orjastamist keskajal, Myllyniemi kirjeldas sama totaalse ära kasutamise fenomeni Teise maailmasõja kontekstis.

Järgmises, 1977. aastal avaldatud soomekeelses monograafias *Baltikumi kriis 1938–1941*¹¹² jätkas Myllyniemi väitekirjas alustatud rajal kronoloogiliselt tahapoole: uurimuse ülesandeks on jälgida Baltimaade positsioonide muutumist rahvusvahelise poliitika kontekstis Müncheni kriisist kuni Saksamaa ja N Liidu vahelise sõja süttimiseni. Jälle vaatleb soome autor Baltimaid, Eestit, Lätit ja Leedut mitte ainult suurriikide poliitika objektina, nagu läänes seda varem tavaliselt tehti, vaid ka subjektidena, kes ise võimaluste piires oma saatust maailmapoliitika karmis kliimas kujundasid. Ajalooliselt kuulusid Baltimaad mõlema suurriigi, nii Saksa kui ka Venemaa, mõjusfääri. Kriisi alguses proovisid Baltimaade riigijuhid neutraliteedipoliitika abil vältida valiku tegemist Saksamaa ja N Liidu vahel, hiljem peeti Saksamaad paremaks alternatiiviks, kuid Molotov-Ribbentropi pakti salajane lisaprotokoll jättis väikeriigid Venemaa saagiks. Baltimaade taktikaks oli mängida aja faktorile: tuli oodata maailmapoliitilise olukorra järjekordset muutust, mis päästaks olukorra. Myllyniemi arvates oli baaside ajastule tüüpiline N Liidu poliitika kaherööpmelisuus. Ettevalmistused Baltikumi annekteerimiseks hoogustusid pärast Soome Talvesõda ning Taani ja Norra langemist Saksamaa kätte. Regiooni annekteerimine õnnestus plaanipäraselt ja venelaste uue eeskoja kindlustamisel

¹¹¹ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 266–267; S. Myllyniemi. Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944, passim. Myllyniemi väitekirja retsensioone Soomes vt: E. Anthoni. // Historiskt Tidskrift för Finland. 1973. S. 134–135; Olli Vehviläinen. // Historiallinen Aikakauskirja. 1973. S. 239–240.

¹¹² Seppo Myllyniemi. Baltian kriisi 1938–1941. Keuruu, 1977. Samal teemal vt ka: Seppo Myllyniemi. Näkökohtia Baltian tukikohta-ajan 1939–1940 historiasta. // Historiallinen Aikakauskirja. 1976. S. 101–112.

võeti järgmisel aastal (1940–41) kasutusele ulatuslik terror ja klassivaenlase likvideerimine. Siiski eksis Stalin põhiküsimuses: Saksamaa pealetung Venemaale algas juba 1941. aasta juunis.¹¹³

Uurimusstrateegia kõrvalproduktina soovis Myllyniemi leida materjali, mille abil võiks paremini mõista ka selle pöördelise perioodi Soome ajalugu. Soome 1970. aastate reaalsuspoliitika peegelduseks võib pidada autori soovi mõista võimalikult hästi ka N Liidu turvalisuspoliitilisi motiive (1938–41). *Usaldus* oli tõusnud monograafia kirjutamise ajal Soome ja N Liidu suhete puhul päevakajaliseks lööksõnaks (vrđl soome vanasõna *sellest kõne, millest puudus*) ja Myllyniemi leidis, et ka Baltikumi kriisi ajal oli oluliseks probleemiks see, et baltimaalaste ja venelaste vahel kehtis vastastikku usaldamatus. Kuna Baltimaad ja Soome lahendasid tekkinud turvalisuspoliitilise dilemma erinevalt, pakkus Eesti NSV sünnilugu soomlaste jaoks huvi kui oma maa saatuse alternatiiv.¹¹⁴ Sellest vaatenurgast lähenes küsimusele ka ajaloodoktor Ohto Manninen, kes kirjutas *Historiallinen Aikakauskirja* jaoks Myllyniemi monograafia retsensiooni (1980). Tema hinnangul on teos *stiililt konkreetsetl asjalik ja kergesti loetav, sisu poolest kaalukalt teaduslik* ja uurimus seostub tugevalt selle flooraga, mis õitseb Soome Talvesõja ja vaherahu keskel. Manninen paneb tähele, et Läänemere riikide (eelkõige Soome ja Eesti) erinevat saatust mõjutas N Liidu poolt praktikasse rakendatud *kindla peale minemise* liin: Talvesõja järel kindlustas N Liit oma positsioone seal, kus seda võis turvaliselt teha, ehk siis Baltikumis. Soomes polnud sovetiseerimise jaoks piisavalt eeldusi, märgib Manninen.¹¹⁵

On muidugi oluline, et Myllyniemi otsustas avaldada monograafia soome keeles – sellega suunas autor ise teadustöö oma kaasmaalastele. Veel maksab tähele panna, et Myllyniemi teose avaldas Soome suuremate erakirjastuste hulka kuuluv *Otava*; järelikult pidas ettevõtte äri- lise kaalutlustest lähtudes raamatu teemat hästi läbimüüvaks ja oluliseks. Eesti Vabariigi hukk oli paelunud kirjastust juba 1973. aastal: tollal avaldati soome keeles Eesti viimaseks saadikuks Soomes jäänud Aleksander Warma memuaarid.¹¹⁶

Myllyniemi monograafia pälvis Soome Ajaloosõprade Liidu aasta-preemia: põhjenduseks toodi, et raamat *levitab tähtsat ajaloolist informatsiooni*. Kaks aastat hiljem (1979) avaldati sama uurimus Saksa Liit-

¹¹³ S. Myllyniemi. Baltian kriisi 1938–1941. Passim.

¹¹⁴ Vt ka: H. Sepp. Eesti NSV ajaloo käsitlemisest Soomes. Lk 65, 69.

¹¹⁵ Ohto Manninen. Baltian neuvostotasavaltojen synty. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1980. 4. S. 374–376.

¹¹⁶ Aleksander Warma. Lähettiläänä Suomessa 1939–1944. Muistiinpanoja ja dokumentteja diplomaatin taipaleelta. Matti Rauhala tõlge. Keuruu, 1973.

vabariigis prestiižika lähiajaloo instituudi toimetistes.¹¹⁷ Kokkuvõttes kuuluvad Myllyniemi mõlemad eelmainitud teosed Soome Baltikumi lähimineviku poliitikaajaloo uurimise valdkonna olulisemate saavutuste hulka. Myllyniemi tõi esimese teadlasena Soome historiograafiasse Baltikumi ajaloosündmused Teises maailmasõjas. Ta suutis Soome, Saksamaa, Inglismaa, Rootsi, USA ja Välis-Eesti allikamaterjalide põhjal koostada hea ja usaldusväärse terviku. Myllyniemi on teinud oma elutöö arhiivinduse alal Hämeenlinna maakonnaarhiivis.

1970.–80. aastatel Baltikumi lähimineviku poliitikaajaloo teemal väitekirja kaitsnud grupi *last but not least* liige on professor **Seppo Zetterberg** (s 1945). Ta siirdus *postgraduate*-faasis Helsingi ülikooli Soome ajaloo osakonnast üldajaloo professor T. Polvineni õpilaseks ja kaitses 1977. aastal teedrajava soomekeelse doktoritöö *Soome ja Eesti 1917–1919. Poliitilised suhted 1917. aasta sügisest kuni piiririigi poliitika alguseni*.¹¹⁸ Zetterbergi väitekirja on esimene Soomes kaitsstud ajaloo dissertatsioon, mille teema on puhtalt Soome ja Eesti omavahelistest suhtest. Varem oli Eesti temaatikat vaadeldud ikka laiemas Vana-Liivimaa või Baltikumi dimensioonis. Zetterberg kaitses väitekirja samal aastal kui Myllyniemi avaldas oma teose Balti kriisist: korruga avaldati kaks põhjapanevat teadustööd, mis panid paika Eesti oma-riikluse olulised verstapostid, sünni ja surma.

Zetterbergi väitekirja andis esimest korda ülevaate iseseisvunud Soome ja Eesti suhete sünnist. Autor näitab, kuidas maailmapoliitika konjunktuurid mõjutasid näiteks eestlaste riikliku tuleviku sihtide seadmist Soome-Eesti unioonikavanditest kuni Eesti iseseisvusplaani-deni. Erinev suhtumine Saksamaasse lõi kiilu soomlaste ja eestlaste vahele seniks kuni võitlus bolševismi ohu vastu nad kokku viis. Soome vabatahtlike osales Eesti vabadussõja lahingutes 3700, mitte 2000, nagu eesti autorid hiljem on väitnud. Soome abi tähendus oli selles, et see saabus kiiresti ja õigel ajal.¹¹⁹

¹¹⁷ **Seppo Myllyniemi**. Die baltische Krise 1938–1941. // Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 38. Stuttgart, 1979. Myllyniemi saksakeelse monograafia retsensioone vt: **W. M. Carlgren**. // Historiskt Tidskrift. S. 264–265; **Manfred Hellmann**. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 29. 1981. S. 290–292; **Gerd R. Überschär**. // Historische Zeitschrift 232. 1981. S. 212–213.

¹¹⁸ **K. Hovi**. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 267; **Seppo Zetterberg**. Suomi ja Viro 1917–1919. Poliittiset suhteet syksystä 1917 reunavaltiopolitiikan alkuun. Historiallisia Tutkimuksia 102. Suomen Historiallinen Seura. Forssa, 1977 (Referat: Finland und Estland 1917–1919. Die politischen Beziehungen vom Herbst 1917 bis zum Beginn der Randstaatenpolitik).

¹¹⁹ Zetterbergi väitekirja retsensioon: **Tuomo Polvinen**. // Historiallinen Aikakauskirja. 1977. S. 178–180. Väitekirja teemal veel: **Seppo Zetterberg**. Unelma Suomen ja Viron unionista. Unelm Soome ja Eesti unioonist. // Soome sild – Viron veräjät. Kahdeksan näkökulmaa suomalais-virolaisiin suhteisiin. Toim. Heikki Rausmaa. Tuglas-seura. Helsinki, 1992. S. 13–20.

Zetterbergi väitekirjari avas soome ajaloolaste jaoks suure ja viljaka uudismaa ehk Soome ja (esimese) Eesti (Vabariigi) omavaheliste suhete valdkonna. Zetterberg oli Soome-Eesti suhete ajaloo juba varem tegelema, näiteks avaldas ta 1974. aastal *Historiallinen Aikakauskirjas* artikli *Soome ja Eesti esimene üldlaulupidu 1869. aastal*.¹²⁰ Ka väitekirjale järgnenud Zetterbergi saksakeelne monograafia *Venemaa vöõrrahvuste liiga aastatel 1916–1918* (1978) puudutab Baltikumi ja sh Eestit.¹²¹ Uurimust märgati saksakeelses teadusmaailmas.¹²² 1970. aastatel tutvustas Zetterberg soome lugejatele baltlaste poolt Rootsis pärast Teist maailmasõda tehtud ajaloouurimusi (1972) ja Stockholmis toimunud Balti ajaloo konverentse (1973, 1975).¹²³

Zetterberg näitas üles kodanikujulgust kui ta 1985. aastal kirjutas Soome suurima päevalehe *Helsingin Sanomat* jaoks retsensiooni pseudonüümi Sirje Sinilind (Juhan Kristjan Talve, Rein Ruutsoo jne) all avaldatud teose *Eesti ja Venemaa. Tähelepanekuid Nõukogude Liidu rahvuspoliitika kohta Eestis aastatel 1940–1984*¹²⁴ kohta.¹²⁵ Zetterberg konsstateeris: *Pseudonüümi Sirje Sinilind taustal olev grupp Eesti tulevikust huvitatud isikuid on valinud oma teose punaseks niidiks eestlaste ja eestluse positsiooni Teise maailmasõja järgses Nõukogude Eestis. Teema on aktuaalne ja oluline, kuigi meil seda ilma asjata peetakse delikaatseks, nagu meie ajakirjanduses vahel tärkama hakanud, aga varsti surnuks kussutatud arutelu on tõestanud. [...] On tüüpiline, et reageerime kiiresti kui kuuleme kaugelt kajavaid sõnumid rahvuslikust rõhumisest. Eesti puhul seevastu vaikime kergesti. Kas Eesti on ohtlikult lähedal?*

Keegi poleks uskunud, et kolme-nelja aastaga hakkas too ohtlik lähedus ja vaikimine muutuma hoopis ontlikuks läheduseks ja meedia-

¹²⁰ **Seppo Zetterberg**. Suomi ja Viron ensimmäiset yleiset laulujuhlat 1869. // *Historiallinen Aikakauskirja* 1974. 4.

¹²¹ **Seppo Zetterberg**. Die Liga der Fremdvölker Russlands 1916–1918. Ein Beitrag zur Deutschlands antirussischen Propagandakrieg unter den Fremdvölkern Russlands im Ersten Weltkrieg. *Studia Historica* 8. Suomen Historiallinen Seura. Forssa, 1978.

¹²² Zetterbergi monograafia retsensiooni vt mh: **P. Barowsky**. // *Historische Zeitschrift* 230. München, 1980. S. 740.

¹²³ **Seppo Zetterberg**. Baltian konferenssi Tukholmassa (13.–16.6.1975). // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1975. S. 252–253; **Seppo Zetterberg**. Baltian tutkijoiden toinen konferenssi Tukholmassa. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1973. S. 220–221; **Seppo Zetterberg**. Baltilainen historiantutkimus Ruotsissa toisen maailmansodan jälkeen. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1972. S. 36–39.

¹²⁴ **Sirje Sinilind**. Viro ja Venäjä. Huomioita Neuvostoliiton kansallisuuspolitiikasta Virossa 1940–1984. Jyväskylä, 1984. Raamatu tausta kohta vt: **H. Sepp**. Eesti NSV ajaloo käsitlemisest Soomes 1940–1998. Lk 68–69; **Rein Ruutsoo**. Täiendus Helena Sepa artiklile Eesti NSV ajaloo käsitlemisest Soomes 1940–1998. // *Ajalooline Ajakiri*. 1999. 2 (105). Lk 139–140.

¹²⁵ **Seppo Zetterberg**. Veljeleekö Viro Venäjäksi? // *Helsingin Sanomat*. 1985. 11. tammikuuta.

käraks. Selles uues, aastatel 1988–89 alanud Soome-Eesti suhete kontekstis sai ka Zetterbergil olema väga oluline roll.

Eesti NSV elu pahupoolel Soome avalikkuse probleemina (1965–1987)

Võib öelda, et ENSV kaasaja probleemid hakkasid tekitama Soomes ebamugavust alates sellest hetkest, kui algas uuesti otsene suhtlemine üle Soome lahe (1965). Ajaloolased võisid küll täiesti vabalt kirjutada akadeemilisi uurimusi Eesti Vabariigi saatuse pöördpunktidest, kuid nõukogude okupatsioon kaasaja Eestis oli teema, mis ei sobinud kokku Soome-N Liidu heanaaberlike suhete kontseptsiooniga.¹²⁶ Kuigi soome haritlased olid juba eelmise sajandi lõpust alates propageerinud kaastunnet raske saatusega hõimuvendade vastu, mõjutasid soome meediat eriti 1970. aastatel trendid, mis pärssisid Eesti elu kirjeldamist selle tõelistes värvides. Esiteks ei tahetud seada ohtu niigi raskesti käivitunud soomlaste ja eestlaste omavahelist suhtlemist.¹²⁷ Teiseks põhjuseks oli ajastu moodne uusvasakpoolne meeleolu, mis väljendus kõige rohkem Soome televisioonis ja raadios (N Liidus kui eesrindlikus sotsialistlikus riigis ei võinud olla midagi valesti). Kolmas põhjus seostus president Kekkoneni isikuga – tema pimestav vari langes kõigele, mis oleks võinud mustata Soome-N Liidu suhete usalduse rikkumatut fassaadi. *Nõukogudevastaseks* tembeldatud inimene oli Kekkoneni Soomes poliitiline paaria ja ajast mahajäänud veidrik, kes võis karjääriväljavaadetega (vähemalt poliitika vallas) hüvasti jätta.¹²⁸

Eelpool kirjeldatud põhjused pidurdasid Soomes Eesti NSV kriitiseerimist, aga nagu öeldud, polnud vaikimine absoluutne. Lisaks Sirje Sinilinnu teosele avaldati veel kaks väliseestlase Andres Küngi raamatut: *Mis Baltikumis toimub?* (1975) ja *Unistus vabadusest. Passiivne vastupanu tänapäeva Baltikumis* (1979).¹²⁹ On väga iseloomulik, et kõik kolm teost kirjastati marginaalkirjastuste (*Alea-kirja*, *Kustannuspiste*) poolt. Ühes suhtes jätkasid need raamatud vanu traditsioone: varem soom-

¹²⁶ Vt täpsemalt: H. Sepp. Eesti NSV ajaloo käsitlemisest Soomes 1940–1998. Lk 64–66.

¹²⁷ Nii näiteks anti esimesele pärast sõda Tartu ülikooli külastanud soome keele üliõpilaste ja teadlaste rühmale (1964) juba kodumaal *koolitust*, et Eestis peaks vältima mh usu- ja poliitikaelu küsimusi, sest soomlaste ettevaatamatus ja lihtsameelsus võivat tuua nende eeslastest vestluskaaslastele tõsisid pahandusi (keeleteadlane Eeva Maria Närhi kiri Helena Sepale 31. jaanuarist 2001).

¹²⁸ Vt nt: Helena Sepp. Urho Kaleva Kekkonen. Soome patrioot ja Eesti. // Akadeemia. 2000. 9–11. Lk 2047, 2049, 2051, 2406–2408.

¹²⁹ Andres Küng. Mitä Baltiassa tapahtuu? Tampere, 1975; Andres Küng. Unelma vapaudesta. Passiivinen vastarinta nyky-Baltiassa. Tampere, 1979.

laste jaoks oma kodumaa saatust esitlenud A. Annist, H. Moora ja A. Oras olid olnud üliõpilasselts Veljesto vilistlased, nüüd olid tegevuses Veljesto vilistlaste Aleksander Künigi ja Ilmar Talve pojad!¹³⁰

Paljud soomlased, eriti nn rahvusteaduste esindajad ja isegi president Kekkonen, olid jätkuvalt eestisõbralikult meelestatud, aga nad eelistasid tegutseda vaikselt, ilma suurema kärata. Eestlaste nurkasurutud positsioon ja eestluse järjest ohustatum tulevik ainult tugevdas estofiilseid meeleolusid Soomes; tõsi küll väga kitsas ringis. Kõige raskemal stagnaajal (1982) asutati Helsingis pärast Teist maailmasõda esimene sõltumatu Soome-Eesti sõprusühing, kultuuriselts *Tuglas-seura* (*Tuglase-selts*).¹³¹ Tegelikult oli see saabuva kevade esimene märk keset talve. Seda vaid ei osatud tollal tähele panna.

Kirjandusajalugu Soome-Eesti suhete baromeetrina (1960. aastatest kuni 1980. aastate keskpaigani)

Kirjandusajalugu väljendab väga hästi Soome-Eesti suhetes toimunud muutusi. Veel 1964. aastal kaitses Turu ülikooli juures doktoriväitekirja väliseesti kirjandusteadlane Herbert Salu (end Sallo, 1911–88) teemal *Eduard Vilde ajaloolised romaanid*.¹³² Autor töötas tollal Turu ülikooli eesti keele lektorina. Järgmisel aastal (1965) kirjastati ülikoolide tarbeks Soomes korduvalt viibinud väliseestlase Arvo Mägi (s 1913) monograafia *Eesti kirjanduse ajalugu*.¹³³

Helsingi ülikooli kirjanduse professor **Kai Laitinen** (s 1924) kaitses 1973. aastal oma ajaloolise kallakuga doktoriväitekirja *Aino Kallas. Uurimus tema loomingu peajoonetest ja taustast*.¹³⁴ Laitinenil õnnestus 1967. aastal pääseda Eesti Kirjandusmuuseumisse materjale koguma. Laitineni monograafia tõestab, et autor suutis väga sügavuti mõista ja analüüsida 20. sajandi alguse Eesti kultuurimaastikku. Samal teemal

¹³⁰ Aleksander Kung oli 1930. aastatel õppinud Helsingi ülikoolis soomlaste stipendiaadina ja Ilmar Talve elab Soomes ja ta töötas tollal Turu ülikooli etnologia professorina.

¹³¹ Vt nt: **Helena Sepp**. "Ülikoolilinn, kus ei tohi ööbida." Koobi aja ülikool soomlaste silmis. // Tartu ülikool 1970–1988. Tartu Ülikooli Ajaloo Küsimusi XXX. Tartu, 1998. Lk 151.

¹³² **Herbert Salu**. Eduard Wilden historiallisest romaanist. Tõlge Martti Rauhala. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura Toimituksia 277. Turku, 1964.

¹³³ **Arvo Mägi**. Viron kirjallisuuden historia. Martti Rauhala tõlge originaalist Lühike eesti kirjanduslugu I–II. Tietolipas 39. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Forssa, 1965.

¹³⁴ **Kai Laitinen**. Aino Kallas. Tutkimus hänen tuotantonsa päälinjoista ja taustasta. Keuruu, 1973 (avaldatud hiljem ka eesti keeles: **Kai Laitinen**. Aino Kallas. Uurimus Aino Kallase loomingu peateemadest ja taustast. Tõlkinud Sirje Kiin. Tallinn: Sini-sukk cop, 1997).

avaldas Laitinen veel artiklite kogumiku *Aino Kallase maailmast. Kuusi uurimust Aino Kallase teemadel* (1978).¹³⁵ See publikatsioon sisaldab mh eriti huvitava artikli, milles autor selgitab eestikeelse metafoori *Soome sild* tausta ja arenguid. Laitinenil oli kaitsmisele järgnenud kahekümne aasta vältel kavas kirjutada monograafia jätkuosa *Aino Kallase meistriaastad*, mis lõpuks 1995. aastal ilmuski.¹³⁶ Selles selgitab autor kirjaniku hilisema loomingu (1922–56) tausta ja peajooni.

K. Laitinen kuulub nende Soome tõeliste estofiilide hulka, kes on teinud pika elutöö Soome-Eesti kultuurisuhete arendajana. Ta on olnud Tuglase-seltsi juhatuse esimees (1985–99) ja jätkab praegu abiesimehena. Peale selle on Laitinen kuulunud aastakümneid Soome juhtivate kultuuritegelaste hulka. Alustanud *Helsingin Sanomate* kirjandusretsensendina (1950–58), oli ta aastatel 1958–65 juhtiva kirjandusajakirja *Parnasso* peatoimetaja ja 1964–74 Soome Kirjanike Liidu aseesimees. Laitinen on olnud paljude Soome ja rahvusvaheliste kultuurikomiteede ja fondide liige. Ta on avaldanud mitmeid teoseid Soome kirjandusajaloo alalt, mh monumentaalse *Soome kirjanduse ajaloo* (1981), mis on tõlgitud ka eesti keelde. Kokkuvõttes võib nentida, et kuigi Laitinen on kirjutanud peamiselt Soome kirjanduse üldmonograafiaid, on tema uurimusi tõlgitud võrreeltesse rohkem kui mõne rahvusvahelist teemat viljelenud uurija kirjutusi.

Väga huvitavaks ajastu näiteks on **Pekka Lilja** kirjandusajalooline toodang. Lilja otsustas 1970. aastatel uurida marksistlikku teemat mittermarksistlikust vaatenurgast ja erapooletut metodoloogiat kasutades. Ta kaitses 1980. aastal Jyväskylä ülikooli juures väitekirja *Positiivse kangelase ilmumine Nõukogude Eesti romaanikunsti*. Lilja eesti kirjanduse nn sotsialistliku realismi kriitiline analüüs oli N Liidu seisukohast äärmiselt taunitav tegu, millega autor pälvis ka ametliku Eesti

Joonis 7. Kai Laitinen. (Foto Helsingi Ülikooli AV-keskuse fotokogust).

¹³⁵ Kai Laitinen. Aino Kallaksen maailmaa. Kuusi tutkielmaa Aino Kallaksen vaiheilta. Keuruu, 1978.

¹³⁶ Kai Laitinen. Aino Kallaksen mestariuudet. Tutkimus hänen tuotantonsa päälinjoista ja taustasta 1922–1956. Keuruu, 1995.

NSV poolse põlguse. Lilja jätkas apoliitilisematel teemadel, avaldades mh uurimuse luuletaja Eino Leino Eesti-suhetest (1981).¹³⁷

1970.–80. aastatel oli areng jõudnud nii kaugele, et N Liidu poolt väljavalitud Eesti NSV teadlane võis teha Soomes uurimustööd. Kirjandusteadlasel Toivo Kuldsepal (1945–2000) õnnestus korduvalt pääseda kodumaalt eesti keele lektoriks Soome ülikoolidesse. Muuhulgas Laitineni õhutusel kogus ta aastate vältel Soomes avaldatud Eesti kirjanduse retsensioonide süstemaatilise allikabaasi, mille alusel kaitses Tartu ülikoolis (1978) kandidaadi väitekirja. Juba eelmisel aastal oli ta avaldanud Soomes bibliograafilise ülevaate eesti kirjandusest Soomes. Kaheksa aastat hiljem (1986) nägi trükivalgust laiem monograafia *Soome silda ehitamas. Eesti kirjanduse tutvustamine ja vastuvõtt Soomes*.¹³⁸ Kuldsepa hinnangul oli tema ülevaate ilmumiseni avaldatud Soomes kokku 80 eesti keelest tõlgitud ilukirjanduslikku teost. Just allikamaterjalide koguna on Kuldsepa töö väga väärtuslik. Ta jätkas vabanenud oludes Soome-Eesti kultuurisuhete arendamist ja asutas Tartus Elias Lönnroti Seltsi (1989), mida võib pidada mingil määral Soome Tuglase-seltsi sõsarorganisatsiooniks.

Laulva revolutsiooni eelõhtul avaldati Soomes järjekorras kolmas Eesti kirjanduse ajalugu 20. sajandil. Nüüd võeti autor Nõukogude Eestist, mitte pagulaste hulgast, nagu eelmine kord kahekümne aasta eest: 1986. aastal avaldati Endel Nirgi (s 1925) Eestis kolm aastat varem ilmunud monograafia soomekeelne tõlge.¹³⁹ Laiendatud trükk oli formaadilt väga ilus (kõvad kaaned, hea paber jne) ja selle lehed kubesid huvitavatest arhiivifotodest, mis olid pärit Eesti NSV arhiividest (eestikeelne versioon oli avaldatud ilma nendeta). Väline ilu ei suutnud siiski peibutada professor Ilmar Talvet, kes arvas monograafiat retsenseerides, et Nirk käsitleb viimase 65 aasta vältel avaldatud Eesti kirjandust ebaobjektiivselt. *Autori austatav taotlus käsitleda Eesti kirjanduse perioode ilma halva stalinismi ahelateta pole õnnestunud, kuna ajaloo ja*

¹³⁷ Pekka Lilja. Eino Leino ja Viro. Tutkimus Eino Leinon virolaisaiheisesta tuotannosta ja hänen suhteestaan Viroon, sen kirjallisuuteen ja kirjailijoihin. Jyväskylä yliopisto. Studies in the Arts. Jyväskylä, 1981; Pekka Lilja. Positiivisen sankarin tulo neuvostovirolaiseen romaaniin. Tausta ja toteutus. Jyväskylä yliopisto. Studies in the Arts 13. Helsinki, 1980.

¹³⁸ Toivo Kuldsepp. Suomen siltaa rakentamassa. Viron kirjallisuuden esittely ja vastaanotto Suomessa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjaston julkaisu 6. Jyväskylä, 1986; Toivo Kuldsepp. Viron kirjallisuus Suomessa. Suomi 121: 4. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Pieksämäki, 1977. Eelmise retsensiooni vt: Pekka Lilja. // Virittäjä, 1979. S. 151–153. Hiljem avaldas autor Soomes veel: Toivo Kuldsepp. Kohtalona Suomi. Jyväskylä, 1993.

¹³⁹ Endel Nirk. Viron kirjallisuus. Eva Lille tõlge eestikeelsest originaalst Eesti kirjandus. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 439. Pieksämäki, 1986.

ühiskonna arengut on pidanud jätkuvalt kirjeldama dogmaatilisel. Ülesanne ei ole olnud lihtne, nentis Talve.¹⁴⁰

Poliitika tähe all (1965–1987)

Eesti ja Baltikumi ajalugu oli vaadeldaval perioodil Soomes mitmekihiline nähtus, mille erinevaid tasandeid mõjutas ja iseloomustas – nii heas kui ka halvast mõttes – välispoliitika. Akadeemilise teadustöö tasandil koondus soome ajaloolaste tähelepanu lähiminekliku poliitilisele ajaloole ehk kadunud Eesti Vabariigi iseseisvuse saavutamise ja kaotamise olulistele küsimustele. Soome uurijad vaatlesid esimest Eesti Vabariiki laias rahvusvahelises kontekstis, mille sees eestlased ise oma võimaluste piires enda saatust mõjutasid ja kujundasid. Soome-Eesti ajaloolaste omavahelise suhtlemise tasandil liiguti traditsioonilise kaugema mineviku ühiskonnaajaloo vallas. N Liidu ametliku ideoloogia seisukohalt oli ka selline hõimurahvaste koostöö ebasoovitav nähtus, mille pidi venelaste osavõtuga lämmatama. Eesti ajaloo ülitundliku pealispinna Soomes moodustas suhtumine Eesti NSV-sse, mille 1944. aastal alanud saatuse pahupool oli mitmel põhjusel ebamugavust tekitav teema ja sellest parema meelga üldse vaikiti. Kokkuvõttes oli välispoliitika tollal Soomes Eesti ja Baltikumi ajaloo võtmeks, mis keeras luku nii lahti kui ka kinni.

Akadeemilises sfääris toimus hämmastav nähtus. Soome rahvusliku ajaloo algatajad olid 19. sajandil uskunud, et iga rahvas võib luua endale tulevikku alles siis, kui tal on olemas oma kirjapandud minevik. Soome ajaloolased jäädvustasid 1970. aastatel iseseisva Eesti Vabariigi ajaloo. Möödus umbes kümme aastat ja Eesti taastas oma õiguse riiklikule tulevikule. Tänapäeva perspektiivist on kiusatus tõlgendada seda arengutendentsi nii, nagu oleks Soome akadeemilise historiograafia seismograaf eelregistreerinud läheneva maailmapoliitilise muutuse juba enne selle toimumist.

¹⁴⁰ Ilmar Talve. Viron kirjallisuudenhistoria on yhä dokmien kahleissa. // Helsingin Sanomat. 1986. 28. joulukuuta.

V EESTI AJALUGU TÄNAPÄEVA SOOME HISTORIOGRAAFIAS¹⁴¹

Sündmuste ahel, mis algas 1980. aastate lõpul Mihhail Gorbatšovi uuenduspoliitika kiiluvees saabunud Eesti laulva revolutsiooniga ning viis Eesti iseseisvumiseni ja N Liidu lagunemiseni (1991), pakkus Eesti ajaloo uurimisele Soomes uued, endisest avaramad võimalused. Esiteks tekkis hoopis uut moodi ühiskondlik kõlapind kui Eesti reaalselt eksisteeriva naabermaana soomlaste jaoks uuesti sündis. Eesti kaas-aeg ja minevik ning eriti Soome-Eesti suhete ajalugu hakkas järjest rohkem huvitama nii tavainimesi, (noori) ajaloolasi kui ka lugevat publikut. Teiseks tähendas uus vabanemine Eesti (ja Venemaa) arhiivide avanemist soome ajaloolastele, kes võisid nüüd leida sealt varem kasutamata allikaid oma uurimustöö tarbeks. Kolmandaks kadus koos N Liiduga vaimne välispoliitiline pidur. Kui igavikunähtuseks peetud kommunistlik suurriik äkki kokku varises, avanes 20. sajandi lähiajaloo alal hulgaliselt uusi vaatenurki. Tekkis võimalus käsitleda põnevaid küsimusi, mille olemasolu polnud vahepeal märgatudki (nt Soome ja Eesti salajane sõjaline koostöö maailmasõdade-vahelisel perioodil jne). Endiselt soodustab Eesti ajaloo uurimist Soomes keeleline sarnasus, sest eestikeelseid materjale võib soomlane lugeda ilma eesti keele oskuseta, toetudes soome keelele ja sõnaraamatule. Loomulikult on oma roll ka geograafilisel lähedusel. Soome historiograafias on juba üle sajaaastased Baltikumi-traditsioonid ja säilinud on katkematu järjepidevus (nt Turu ülikoolis ahel Virkkunen-Korhonen-Niitemaa-Hovi). Ka 1990. aastate ajaloolaste põlvkonna jaoks on jätkunud spetsialistidest juhendajaid ja oponente (nt Hovi ja Zetterberg).

Nendel erinevatel põhjustel on eelkõige Eesti ja vähemal määral ka Baltikumi ajalugu Soome ülikoolides populaarsem kui kunagi varem. Näiteks kaitsti aastatel 1995–98 Soome ülikoolides koguni viis doktoriväitekirja Eesti-Baltikumi ajaloo teemadel, seda on sama palju kui eelmise kõrglaine vältel (1973–84).¹⁴² 2000. aastal kaitsti kolm väitekirja ja 2001. aasta kevadsemestril on kaitstud juba kaks dissertatsiooni.

Selles viimases peatükis loobub autor täieliku ülevaate andmisest ega proovigi loetleda kõiki Soomes viimase 13 aasta jooksul avaldatud Eesti ajalugu käsitlevaid raamatuid.¹⁴³ Võrreldes eelmiste perioodidega on neid ilmunud tõesti palju ja igas žanris: on memuaare, reportaaže,

¹⁴¹ Selles peatükis on kasutatud (suulist) informatsiooni, mida käesoleva artikli autor on saanud põhiliselt K. Hovilt, H. Roiko-Jokelalt, M. Turtolalt ja S. Zetterbergilt. Sel-listel juhtudel pole viiteid märgitud.

¹⁴² K. Hovi. *Baltian historian tutkimuksen perinteet Turussa*. S. 128.

¹⁴³ Loe täpsemalt: H. Sepp. Eesti NSV ajaloo käsitlemisest Soomes 1940–1988.

populaarteaduslikke- ja teaduslikke monograafiaid ning artiklite kogumikke. Avaldatud kirjandus keskendub 20. sajandi sündmustele ja sageli Eesti ajaloo Soome dimensioonidele. Järgnevalt esitlen eelkõige uusi teadusmonograafiaid ja valikuliselt artiklite kogumike. Pööran erilist tähelepanu soome ajaloolaste rollile Soome-Eesti suhete arendajatena laulva revolutsiooni aegadest kuni tänapäevani.

Soome keskmise põlvkonna ajaloolased ja Eesti (1988–2000)

Helsingi Tuglase-seltsi rolli *eesti asja* ajajana 1980.–90. aastate Soomes on võimatu üle hinnata. Seltsi eestvedajate hulka kuuluv Eva Lille oli 1980. aastatel tähtis kuller, kelle vahendusel toimetati Soome muuhulgas näiteks Sirje Sinilinnu raamatu materjale.¹⁴⁴ 1991. aasta augustis–septembris alustas seltsi ruumes oma tegevust Eesti saatkond Soomes Lennart Meri juhtimisel. Umbes samal ajal tekkis seltsis idee asutada Soome Instituut Tallinna. 1990. aastatel on Tuglase-selts saanud keskenduda rohkem oma põhiülesandele Eesti ja eesti kultuuri tutvustamisele Soomes. Seltsil on Soomes mitmeid osakondi. Tuglase-seltsi juhatuse aseesimehena töötas pöördelistel aastatel (1989–93) ajaloodoktor **Seppo Zetterberg**, kes paralleelselt juhtis *Viro-keräystoimikunta* poolt korraldatud suurt korjandust Eesti heaks (1989–90). Soomes on asutatud ka mitmeid teisi Eesti-seltse. Neid koondava Soome *Viro-yhdistysten liitto* (*Eesti-ühingute liidu*) esimehena tegutses kaua professor K. Hovi (1994–98), kes praegu jätkab liidu auesimehena. Peabki rõhutama, et Soome Eesti-seltsides on keeleinimeste kõrval olnud oluline roll just soome ajaloolastel. Aktiivne on olnud ka noorem põlvkond, näiteks sündis Tampere-Tartto selts 1988. aastal ajalooüliõpilaste initsiatiivil Harri Päiväsaari¹⁴⁵ eestvedamisel (just nemad asutasid praeguse üleriigilise kultuuriajakirja *Pro Estonia*).

Ajaloolisi traditsioone silmas pidades pole üllatav, et Tallinna Soome Instituudi senisest kolmest juhatajast on koguni kaks ajaloodoktorid. Instituudi esimese juhatajana 1994. aastal alustas S. Zetterberg, kes eelnevalt oli juba olnud instituudi juhatuse esimees (1991–93). Viljaka tööperioodi Eestis katkestas Zetterbergi valimine Jyväskylä ülikooli üldajaloo professoriks 1996. aastal. Zetterberg käivitas traditsiooni, et Tallinna Soome Instituudi juhataja kirjutab oma ametiajal monograafia Soome-Eesti ajaloo ühisteemadel. 1997. aastal avaldas

¹⁴⁴ R. Ruutsoo. Täiendus Helena Sepa artiklile Eesti NSV ajaloo käsitlemisest Soomes 1940–1998. Lk 140.

¹⁴⁵ Aktiivse tegelasena on Harri Päiväsaari toimetanud mh ka: Viro 75 vuotta-juhlakirja. EstoPress, 1993.

Zetterberg lausa põnevusromaanis mõõtu teose *Jüri Vilmsi surm. Eesti asepeaministri hukkamine Helsingis 13. 4. 1918*.¹⁴⁶ Zetterberg on esimene ajaloolane, kes tutvus põhjalikult nii Soomes kui ka Eestis leiduvate J. Vilmsi surma puudutavate dokumentidega. Nende abil tõestas ta veenvalt, et viimased kindlad tähelepanekud Vilmsi kohta on tehtud Vaindloo tuletorni piirkonnas keset Soome lahte. Eesti ametlikku 1920. aastatel kanoniseeritud versiooni, et Vilmsi lasid maha sakslased Helsingi suhkrukehase õues, ei kinnita ükski fakt (mitmed juurdluse tõendid on võltsitud või neid kinnitavad ainult tõetsijate endi jutud). Omal ajal keeldusid Eesti ametnikud neid tõendeid Soome ametivendadele näitamast – avalikustamise puhul oleks soomlastel olnud kerge need ümber lükata. Zetterbergi järgi oli Eestis tollal suur vajadus leida võimalikult saksa-vastane tõde Vilmsi surma kohta ning kainen mõistust tõendite hindamisel ei kasutatud. Autori arvates jäävad Vilmsi kadumine ja surm olemas olevate tõendite alusel lahendamata müsteeriumiks. Zetterberg kahtleb sügavalt selles, kas Piliistvere surnuaial uhke kivi all lebavad maised jäänused üldse kuuluvad Jüri Vilmsile.¹⁴⁷

Monograafia Vilmsi surmast on oma olemuselt tegelikult süvauurimus sellest, kuidas sünnib ajastu vajadusest lähtuvalt rahvuslik müüt. Selles suhtes on Zetterbergi 1986. aastal avaldatud monograafia *Viis lastu senatis. Eugen Schaumani elu ja tegu* (1998 ka eestikeelse tõlkena) paralleeluurimus.¹⁴⁸ Mõlema teose teemaks on kalli rahvusliku kangelase surma kriitiline, aga samas ka inimlikult mõistav analüüs: paljastub, et tõde polegi nii ülev ja lihtne. Zetterberg on ise naljaga pooleks tõdenud, et tema saatus on kirjutada lugusid 29-aastaselt vägivaldselt surma saanud ja hiljem ümbermaetud meestest.

Peab mainima, et Zetterbergi haare on siiski tunduvalt laiem kui tema ise oma ütluses tagasihoidlikult mõista annab. Professor Zetterberg kuulub praegu Soome juhtivate ja produktiivsemate teaduskirjanike hulka, kes on toimetanud soome keeles mh nii uue kompaktses Soome- (1987) kui ka maailmaajaloo (1988) ning Euroopa ajaloo (1993) üldkäsitluse ja 20. sajandi Soome ajaloo- (1992), maailmaajaloo- (10 osa, 1992–96) üldkäsitluse. Ta on kirjutanud ka monograafia *Finland after 1917* (1991), mis on tõlgitud soome, rootsi, saksa, prantsuse, vene, eesti, leedu ja läti keelde. Tema kirjutatud on kompaktne Eesti ajaloo üldkäsitlus kahe koguteose jaoks (1989. aastal avaldatud 19. sa-

¹⁴⁶ **Seppo Zetterberg.** Jüri Vilmsin kuolema. Viron varapääministerin telotus Helsingissä 13.4.1918. Keuruu, 1997.

¹⁴⁷ Samas.

¹⁴⁸ **Seppo Zetterberg.** Viisi laukausta senaatissa. Eugen Schaumanin elämä ja teko. Keuruu, 1986.

jandist kuni Gorbatšovi võimuletulekuni ja 1995. aastal ilmunud orduajast iseisvuse taastamiseni). Lisaks kaastööle oli Zetterberg ka veel koguteose *Eesti. Ajalugu, rahvas ja kultuur*, mis struktuuri poolest jälgib ennesõjaaegsete hõimuraamatute eeskujul, peatoimetaja.¹⁴⁹

Kokkuvõttes võib öelda, et kaasaja soomlaste ettekujutus minevikust moodustub paljuski Zetterbergi toimetatud üldajalugude põhjal. Kogu Zetterbergi toodangule on omane hea ja haarav stiil: tema raamatuid lugedes ei jää kindlasti igavusest haigutades magama. Tänu Zetterbergi algatusele avaldati soome

Joonis 8. Seppo Zetterberg. (Foto "Postimehe" arhiivist).

keelde tõlgituna (1989) väliseestlasest professor Toivo Rauna (s 1943) Eesti ajaloo üldkäsitlus *Estonia and the Estonians* (1987).¹⁵⁰ Rauna teos on põhjanev ja suveräänne üldesitus eestlaste minevikust.¹⁵¹ Rauna seob Soomes varem avaldanud tuntumate eesti autorite (A. Annist, H. Moora, A. Oras, A. Küng, J. Talve) kronoloogilisse keti see, et temalgi on isiklik suhe Veljestoga (ta ema Linda Leeman-Raun, Julius Mägiste naiseõde, on Veljesto vilistlane, kes võttis 1920.–30. aastatel aktiivselt osa hõimutööst ja õppis mh stipendiaadina Helsingi ülikoolis¹⁵²).

Zetterbergile Soome Instituudi juhatajana (1997–2000) järgnenud kirjanik **Juhani Salokannel** (s 1946) avaldas 1998. aastal monograafia *Hingesild. Soome ja Eesti kirjandussuhetest aastatel 1944–1988*. Muuhulgas intervjuude põhjal pakub autor huvitava ülevaate Soome-Eesti kultuurisuhetest Eesti NSV piiratud suhtemise perioodil.¹⁵³ Salokannel on Soomes väga tuntud kui Jaan Krossi romaanide soome keelde

¹⁴⁹ **Seppo Zetterberg**. Historian jännevälit. // Viro. Historia, kansa, kulttuuri. Toim. Seppo Zetterberg. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura Toimituksia 610. Jyväskylä, 1995. S. 45–145; **Seppo Zetterberg**. Kansallinen herääminen ja itsenäistyminen. Itsenäisyyden aika. Ribbentropista Gorbatšoviin. // Studia Baltica. Näkökulmia Baltian maiden historiaan ja kulttuuriin. Toim. Mauno Jokipii. Jyväskylä, 1989. S. 59–110. Samal teemal vt ka: **Seppo Zetterberg**. Viro monen vallan alla. // Tiede 2000. 1990. 4. S. 18–23 (Abstract Estonia before 1918); **Seppo Zetterberg**. Viro vapaana, vallan alla, vabariikiks. // Tiede 2000. 1990. 10. S. 28–33 (Abstract Estonian after 1918).

¹⁵⁰ **Toivo U. Raun**. Viron Historia. Heidi Järvenpää tõlge originaalist Estonia and Estonians. Keuruu, 1989. S. 13.

¹⁵¹ **Jukka-Pekka Pietiäinen**. Viro vuonna kaksi. // Helsingin Sanomat 1989. 6. joulukuuta (sisaldab mh Rauna monograafia retsensiooni).

¹⁵² Ylioppilaslehti. 1929. S. 365–366.

¹⁵³ **Juhani Salokannel**. Sielunsilta. Suomen ja Viron kirjallisia suhteita 1944–1988. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura Toimituksia 680. Jyväskylä, 1998.

tõlkija, kes selle nõudliku ülesandega suurepäraselt hakkama saanud. Salokannel kavatsebki tulevikus kirjutada kirjanik Jaan Krossi eluloo. Sugugi väiksem teema ei ahvatle Soome Instituudi praegust juhatajat (alates 2001), ajaloodoktor **Martti Turtolat** (s 1947), kes kirjutab praegu Soome lugejate jaoks Konstantin Pätsi elulugu.¹⁵⁴ Seni on Turtola Soomes avaldanud neli erakordselt populaarset isikuajaloolist monograafiat (kolme sõjaväelase ja president Risto Ryti elust). Näiteks on Turtola raamatut Soome kindral A. F. Airo elust (1997) trükitud rekordilised 32 000 eksemplari! Kokkuvõttes võib konstateerida, et Tallinna Soome Instituudi juhatajad on tähelepanu pööranud Eesti Vabariigi ajaloo jaoks äärmiselt olulistele isikutele. Soome historiograafiasse on võimsalt tungimas Eesti 20. sajandi alguse poliitikategelaste elu.

Soome vanema põlvkonna ajaloolastest on viimase aastakümne vältel olulise monograafia avaldanud **Osmo Hyytiä**, kes 1992. aastal ilmavalgust näinud uurimuses *Eesti saatuserada 1933... 1939... 1940* selgitab Eesti püüdu säilitada oma positsiooni kahe agressiivse suurriigi vahel. Hyytiä monograafia põhineb valdavalt Eesti arhiiviallikele ja jätkab Myllyniemi tööd. Autor on kasutanud ka värskeid Eesti ajaloolaste kirjutusi (Heino Arumäe, Margus Ilmjärv, Jüri Ant, Mart Laar, Küllö Arjakas jne).¹⁵⁵

1970. aastate Läänemere regiooni uurimisprojekti jälgedes on Turu ülikooli professor Hovi avaldanud (1998) ingliskeelse artiklite kogumiku. Autorite hulgas on Soome 1990. aastate noore ajaloolaste põlvkonna esindajatest Kari Alenius, Marko Lehti ja Heikki Roiko-Jokela.¹⁵⁶ Professorite Hovi ja Zetterbergi puhul peab veel lõpuks mainima, et nad on 1990. aastatel olnud mitmete Tartu ülikoolis doktorikraadi kaitsnud ajaloolaste (mh Olaf-Mihkel Klaasseni, Eero Medijaineni ja Ago Pajuri) oponendid.

Soome noored ajaloolased ja Eesti 1990. aastatel

Soome professionaalsed ajaloolased jälgisid Eesti vabanemise protsessi algusest peale tähelepanelikult. Helsingi ülikooli Soome ajaloo professor P. Tommila, kes oli ka mainitud ülikooli rektor ja *Historiallinen Aikakauskirja* peatoimetaja, jagas oma kolleegidele reisimuljeid Eestist

¹⁵⁴ Vt nt Eesti Päevaleht. 2002. 29. aprill.

¹⁵⁵ **Osmo Hyytiä**. Viron kohtalontie 1933...1939...1940. Jyväskylä, 1992.

¹⁵⁶ Relations between the Nordic Countries and the Baltic Nations in the XX Century. Edited by Kalervo Hovi. Publications of the Institute of History 15. General History. University of Turku, 1998.

artiklis *Eesti oktoobrikuu alguses A. D. 1988*.¹⁵⁷ Juba veidi varem oli aja- kirjas pööratud tähelepanu ka Soome historiograafia Baltikumi ja Ees- ti ajaloo uurimistraditsioonidele: nimelt K. Hovi oli 1988. aasta algul esitanud retoorilise meeldetuletuse *A propos Baltian Historia*. Selles pa- kub ta uue võimaliku erialana soomlastele Baltikumi kultuuriajalaju- gu.¹⁵⁸ Eesti iseseisvumise järel (1991) võttis professor Hovi kokku se- nised Soome Baltikumi ajaloo uurimise tulemused järgmiselt: *Peaaegu 20 doktorikraadiga teadlast on avaldanud üle kolmekümne teose Baltikumi ajaloost. Baltikumi rahvuste kõrval on soomlased suurimaks Baltikumi aja- lugu uurinud rahvusrihmaks*.¹⁵⁹

Baltikumi ja Eesti vabanemisprotsess juhtus ajal, mil 1960. aastate keskpaiku sündinud noored ajaloolased hakkasid endale otsima huvi- tavaid uurimisteemasid. Sellest põlvkonnast on tänaseks juba saanud arvuliselt Soome läbi aegade suurim Eesti (Baltikumi) ajaloo uurijate põlvkond. Eelnevaga võrreldes on uudiseks see, et noori ajaloodokto- reid, kes tegelevad Eesti ajaloo, on hakanud tulema ka teistest üli- koolidest peale Helsingi ja Turu.¹⁶⁰

Esimesena jõudis doktoritöö kaitsmiseni 1995. aastal **Heikki Roiko- Jokela** (s 1965) Jyväskylä ülikoolist. Soomekeelse väitekirja pealkirjaks oli *Ideaale ja reaalpoliitikat. Rudolf Holsti tegevus baltimaade rahvusvaheli- se de jure tunnustamise ja piiririikide koostöö eest aastatel 1918–1922*.¹⁶¹ Soome välisminister Holsti on läbi aegade olnud kuulus eelkõige kui piiriirigiorientatsiooni pooldaja ja edendaja ning tema poliitilist tege- vust selles sfääris oli uuritud juba enne Roiko-Jokelat.¹⁶² 1990. aasta- tel ja varemgi on tehtud mitmeid magistritööid piiriirigipoliitika tee- mal.¹⁶³ Võib öelda, et Roiko-Jokela väitekirja jätkab K. Hovi, O. Hovi ja

¹⁵⁷ Päiviö Tommila. Viro lokakuun alussa A.D. 1988. // Historiallinen Aikakauskirja. 1988. 3. S. 177–178.

¹⁵⁸ Kalervo Hovi. A propos Baltian historia. // Historiallinen Aikakauskirja. 1988. 1. S. 48–52.

¹⁵⁹ Kalervo Hovi. Toisen laitoksen esipuhe. / V. Niitemaa, K. Hovi. Baltian historia. Jyväskylä, 1991. S. 7.

¹⁶⁰ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Turussa. S. 128.

¹⁶¹ Heikki Roiko-Jokela. Ihanteita ja reaalipoliitikkaa. Rudolf Holstin toiminta Baltian maiden kansainvälisen de jure -tunnustamisen ja reunavaltioyhteistyön puolesta 1918–1922. Studia Historica Jyväskyläensia 52. Jyväskylän yliopisto. Saarijärvi, 1995 (With Summary and Abstract); Roiko-Jokela väitekirja retsensiooni vt: Kalervo Hovi. // Historiallinen Aikakauskirja. 1997. 3. S. 266–267.

¹⁶² Vt nt: Kalevi Holsti. The Origins of Finnish Foreign Policy 1918–1922. Rudolf Holsti's Role in the Formation of Policy. Ph. D. Diss. Stanford University, 1961.

¹⁶³ Vt nt: Henrik Schauman. Suomen reunavaltiopolitiikka Warsovan kongressiin 1922 saakka. Käsitkirjaline litsensitsiaaditöö. Abo Akademi ajaloo osakond, 1959; Jukka Seppänen. Reunavaltiopolitiikan maininjeja. Miksi reunavaltioiden ulkoministerien säännönmukaiset konferenssit päättyivät vuonna 1925? Käsitkirjaline magistratöö. Helsingi ülikooli poliitikaajaloo osakond, 1972; Henrik Slotte. Estland i Finlands randstadspolitik Rudolf Holstis privatpolitik 1923–1925. Käsitkirjaline magistratöö. Helsingi ülikooli poliitikaajaloo osakond, 1990; Juha Tuomaala.

S. Zetterbergi jälgedes Baltimaade iseseisvumisaastate rahvusvahelise konteksti selgitamist. Praegu töötab dotsent Roiko-Jokela Jyväskylä ülikoolis vanemassistendina. Ta on toimetanud mitmeid artiklite kogumikke¹⁶⁴ mh Eesti-Soome suhete teemal.¹⁶⁵ Roiko-Jokela on spetsialiseerunud lisaks oma väitekirja uurimisajastule veel Soome-Eesti suhete kitsaskohtadele Teise maailmasõja aegadest kuni tänapäevani.¹⁶⁶ Väga töökas Roiko-Jokela kavatseb jätkata oma intensiivset tööd 20. sajandi Eesti-Soome suhete valgustajana ka edaspidi.

Järgmisena kaitses 1996. aastal soomekeelse doktoritöö **Kari Alenius** (s 1966) Oulu ülikooli juures teemal *Töökus, areng, ülemeelsus. Eestlaste ettekujutus Soomest rahvuslikust ärkamisajast kuni tsaariaja lõpuni (u 1850. aastast kuni 1917. aastani)*.¹⁶⁷ Aleniuse teema on midagi täiesti uutset Soome Eesti ajaloo uurimise valdkonnas nii ajastu (19. sajand) kui ka teema (nn *image, kuvatutkimus*) poolest. Aleniuse uurimuse allikaline baas on väga tugev: ta on oma läbi vaadanud kõik uuritava perioodi Eesti tähtsamad ajalehed ja -kirjad, õppe- ja teadusraamatud, reisikirjeldused ning Soome-teemalise ilukirjanduse. Varasemale perioodile heidavad valgust rahvaluule andmed. Hästi eesti keelt valdav autor kogus oma materjali Eesti Kirjandusmuuseumi kar-

---

Helsingin Sanomat ja reunavaltipoliitikka keväästä 1919 tammikuuhun 1927. Käsikirjaline magistrinäkökulma. Oulu ülikooli ajaloo osakond, 1984; **Vesa Turtiainen**. Rudolf Holstin kasvaminen kansainliittopoliitikoksi. Käsikirjaline magistrinäkökulma. Helsingin ülikooli poliitikaajaloo osakond, 1978; **Kari Vesalainen**. Reunavaltipoliitikka vuosina 1919–1921 Viron näkökulmasta. Käsikirjaline magistrinäkökulma. Helsingin ülikooli poliitikaajaloo osakond.

¹⁶⁴ Siperiasta siirtoväkeen. Murrosaikoja ja käännekohtia Suomen historiassa. Toim. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä, 1996.

¹⁶⁵ Etelän tien kulkija – Vilho Helanen (1899–1952). Toim. Heikki Roiko-Jokela ja Heikki Seppänen. Jouko X. Jyväskylä, 1997; Virallista poliitikkaa – epävirallista kanssakäymistä. Suomen ja Viron suhteiden käännoskohtia 1860–1991. Toim. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä, 1997. Viimane kogumik valmis koostöös Tallinna Pedagoogikaülikooliga (professorid Toomas Karjahärm ja Mati Graf).

¹⁶⁶ Nt: **Heikki Roiko-Jokela**. Reaalipoliitiset edut vaativat rannikkomme eteläpuolelle ystävällisen maan. Baltia Suomen lähialuepolitiikassa 1918–1996. / Virallista poliitikkaa – epävirallista kanssakäymistä. Suomen ja Viron suhteiden käännoskohtia 1860–1991. Toim. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä, 1997. S. 65–94; **Heikki Roiko-Jokela**. Yli Suomenlahden – kohtalona Suomi. Toinen maailmansota suhteiden käännekohtana. / Virallista poliitikkaa – epävirallista kanssakäymistä. Suomen ja Viron suhteiden käännoskohtia 1860–1991. Toim. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä, 1997. S. 182–228; **Heikki Roiko-Jokela**. Virolaisten luovutukset Suomesta Neuvostoliittoon 1944–1948. Kipeä muisto suomalais-virolaisissa suhteissa. // Suomi ja Viro. Yhdessä ja erikseen. S. 158–172 (eesti keeles: **Heikki Roiko-Jokela**. Neist, keda saatus Soome viis. I–II. // Akadeemia. 1997. 8–9. Lk 1641–1656, 1943–1960).

¹⁶⁷ **Kari Alenius**. Ahkeruus, edistys, ylimielisyys. Virolaisten Suomi-kuva kansallisen heräämisen ajasta tsaarinvallan päättymiseen. (n. 1850–1917). Studia Historica Septentrionalia 27. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys. Jyväskylä, 1996 (With an English summary).

toteegi abil. Aleniuse väitekirja pälvis K. Hovi väga kiitva hinnangu.¹⁶⁸ Praegu töötab Alenius Oulu ülikoolis vanemassistendina. Ka tema on jätkanud intensiivselt tööd Eesti ja Baltikumi ajaloo uurijana. Ta on avaldanud mitmes teadusartiklite kogumikus lühiuurimusi, mis käsitlevad Soome ja Eesti omavaheliste suhete ajalugu kultuuri vaatenurgast.¹⁶⁹ 2000. aasta sügisel avaldas Alenius uue Baltikumi ajaloo üldkäsitluse *Eesti, Läti ja Leedu ajalugu!*¹⁷⁰ Nii on V. Niitemaa ja K. Hovi klassikalne *Baltikumi ajalugu* saanud endale järglase.

Järgmisena kaitses 1997. aastal Helsingi ülikooli politoloogia (*valtiotieteellinen*) teaduskonna poliitikaajaloo õppetooli juures väitekirja **Jari Leskinen** (s 1965). Tema õpetaja M. Turtola, kelle doktoriväitekirja (1984) teemaks oli Soome ja Rootsi Nõukogude Liidu ohu vastu suunatud salajane sõjaline koostöö maailmasõdade vahelisel perioodil, tegi 1980. aastate lõpul põneva avastuse, et paralleelne ülisalajane sõjaline koostöö eksisteeris ka Soome ja Eesti vahel.¹⁷¹ Leskinen huvitus Turtola poolt esitletud teemast ja süvenes sellesse. Ettevõtmisele tuli igati kasuks N Liidu lagunemine, mis võimaldas juurdepääsu Eesti ja Venemaa seni suletud arhiividele. Leskineni soomekeelse ja sensatsioonilise dissertatsiooni pealkirjaks on *Mahavaikitud Soome sild. Soome ja Eesti vaheline salajane sõjaline koostöö Nõukogude Liidu poolse ohu vastu aastatel 1930–1939.*¹⁷² Väitekirja äratas suurt tähelepanu Soomes, Rootsis, Eestis ja Venemaal.¹⁷³ Samal aastal sai Leskineni monograafia president Martti Ahtisaare poolt president Urho Kekkoneni 70. juubeli mälestusfondi tunnustusauhinna. 32-aastasest Leskinenist sai selle auhinna kõige noorem laureaat. Võib arvata, et kui auhind 1970. aastal

¹⁶⁸ **K. Alenius.** Ahkeruus, edistys, ylimielisyys; Aleniuse väitekirja retsensiooni vt: **Kalervo Hovi.** // Historiallinen Aikakauskirja. 1997. 3. S. 266–268.

¹⁶⁹ Vt nt: **Kari Alenius.** Veljeskansojen kahdet kasvot. Naapurimaa-kuva. // Virallista politiikkaa – epävirallista kanssakäymistä. S. 13–30; **Kari Alenius.** Kieli kultuurivaikutuksen ilmentäjänä. Suomen ja Viron tapaus. // Suomi ja Viro. Yhdessä ja erikseen. S. 139–157 (eesti keeles: **Kari Alenius.** Eesti kirjeldamine Soome kooliõpikutes pärast teist maailmasõda. Tõlkinud Kajar Pruul. // Akadeemia. 1994. 12. Lk 2488–2502).

¹⁷⁰ **Kari Alenius.** Viron, Latvian ja Liettuan historia. Jyväskylä, 2000.

¹⁷¹ **Martti Turtola.** Eräitä näkökohtia suomalais-virolaisiin sotilassuhteisiin 1920- ja 1930-luvulla. // Sotilashistoriallinen aikakauskirja. 1987. 6. Sotilashistoriallisen seuran ja sotatieteen laitoksen julkaisuja. Jyväskylä, 1987; **Martti Turtola.** Tornionjoelta Rajajoelle. Suomen ja Ruotsin salainen yhteistoiminta Neuvostoliiton hyökkäyksen varalle vuosina 1923–1940. Porvoo, 1984.

¹⁷² **Jari Leskinen.** Vaiettu Suomensilta. Suomen ja Viron salainen sotilaallinen yhteistoiminta Neuvostoliiton varalta vuosina 1930–1939. Bibliotheca Historica 20. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki, 1997 (With English Summary The Silenced Bridge of Finland. Secret Military Cooperation between Finland and Estonia against the Soviet Union, 1930–1939).

¹⁷³ Leskineni väitekirja retsensiooni vt: **Seppo Zetterberg.** // Historiallinen Aikakauskirja. 1997. S. 77–80.

asutati, ei osatud tollasel nn soomestumise ajajärgul ette näha, et selle pälvib tulevikus töö, mille sisuks on puhtalt N Liidu vastane sõjaline koostöö.

Tegelikult jätkab Leskineni töö Soome historiograafias väga vanu ja tugevaid Baltikumi sõjaajaloo Soome-aspekti uurimistraditsioone, aga lähiminevikku ülekantuna. Teadusmonograafiate tasemel kaasajastus kõige viimasena poliitiliselt ehk delikaatseim Baltikumi sõjaajaloo eriala; poliitilise ajalooga oli sama juhtunud kaksikümend aastat varem. Leskinen avaldas juba enne kaitsmist mitmeid artikleid Soome-Eesti salajase sõjalise koostöö teemadel.¹⁷⁴ 1999. aastal avaldas ta ajalises mõttes ulatuslikuma monograafia *Vendade riigisaladus. Soome ja Eesti sõjaline koostöö Nõukogude Liidu võimaliku rünnaku vastu aastatel 1918–1940*. Raamatu kirjastas Soome suurimate erakirjastuste hulka kuuluv WSOY.¹⁷⁵ Monograafiat märgati kohe ka Eesti ajakirjanduses¹⁷⁶ ja nüüdseks võib sellega tutvuda ka iga Eesti ajaloo huviline, kuna raamat on tõlgitud ka eesti keelde (2000).¹⁷⁷

Praegu on Leskinen Helsingi ülikooli dotsent. Tema monograafiad on olulisel moel mõjutanud ettekujutust Soome-Eesti suhete ajaloost. 1930. aastate Soome ja Eesti äärmiselt lähedane sõjaline koostöö on kogu maailma ajaloos harukordne nähtus: tegid ju ametlikult liitumata riigid salajasi ühisõppusi ja nende peastaabid olid merealuse kaabliga otseühenduses. Praegu jätkab Leskinen Soome lahe sõjaajaloo uurimist veidi teisest aspektist, vaadeldes Soome aastatel 1944–56 N Liidule kuulunud Porkkala baasi ajalugu, mida pole varem lähemalt uuritud. Vene keelt valdav Leskinen on kogunud töö jaoks materjale Venemaa arhiividest.

Kord jõudis ka Turu ülikooli üldajaloo osakonna kätte, kui 1998. aastal kaitses ingliskeelse doktori dissertatsiooni K. Hovi õpilane

¹⁷⁴ **Jari Leskinen.** Sotilaallinen Suomen silta? Suomen ja Viron sotilassuhteet 1930-luvulla. // Ajankohta. Poliittisen historian vuosikirja 1994. Toim. Mikko Majander. Helsingin yliopiston poliittisen historian julkaisuja. Helsinki, 1993; **Jari Leskinen.** Strateginen yhteistyö Viron kanssa esillä 1930-luvulla. // Helsingin Sanomat. 1993. 31. heinäkuuta; **Jari Leskinen.** Sulkusilta ja sukellusvenehyökkäyksiä. Suomen ja Viron sotilaallinen yhteistoiminta 1930-luvulla. // Sotilasajakauslehti. 1994. 4. Upseeriliiton julkaisu. Mikkeli, 1994; **Jari Leskinen.** Suomi valmistui puolustusyhteistyöhön Viron kanssa. // Kaleva. 1993. 22. maaliskuuta.

¹⁷⁵ **Jari Leskinen.** Veljien valtiosalaisuus. Suomen ja Viron sotilaallinen yhteistyö Neuvostoliiton hyökkäyksen varalle vuosina 1918–1940. Juva, 1999.

¹⁷⁶ Vt nt: **Tarmo Virki.** Eesti ja Soome vahel valitses täielik mõistmine. Relvad olid ühes kapis. Soome ja Eesti koostöö maailmasõdade vanel on Euroopas ainukordne. // Postimees. 1999. 17. september.

¹⁷⁷ Teose retsensiooni vt: **Eero Medijainen.** Helsingi sõjalise eelposti kujunemise lugu. // Ajalooline Ajakiri. 2000. 3 (110). Lk 132–134.

Marko Lehti (s 1965).¹⁷⁸ Lehti monograafia on esimene soome Baltikumi ajaloo teemaline uurimus, mis on avaldatud rahvusvahelises Peter Lange ülikooliseerias ja on hetkel kõige ulatuslikum ja põhjanevam selgitus 1920.–30. aastate nn piiriiriikide koostööst kogu maailmas. Lehti kasutab oma töös mõningaid postmodernseid metodoloogilisi vaatenurki, mis on uudiseks rahvusvahelises Baltikumi ajaloo uurimises (mh diskursuseanalüüsi).¹⁷⁹ Lehti on avaldanud mitmeid artikleid 1920. aastate piiriiriigipoliitika teemadel.¹⁸⁰ Ta on uurinud mh ka Soome ja Eesti suhteid rahvuslikul ärkamisajal ja oma juhendaja Hovi jälgedes vaatleb ka soomlaste Tallinnasse suundunud turismi ajalugu.¹⁸¹

Baltikumi ajaloo alal kaitses 1997. aastal Oulu ülikooli juures ingliskeelse doktori väitekirja **Jouko Talonen** (s 1953) teemal *Kirik stalinismi surve all. Läti NSV evangeelse-luterliku kiriku staatus ja tegevus aastatel 1944–1950*.¹⁸² Teema tähendas järjekordset uutele erialadele liikumist: autor vaatleb lähimeneviku Lätit, mitte Eestit, (Eesti kirikuajalugu on ta käsitlenud 1988. avaldatud monograafias) ja teemaks on intrigeeriv Stalini-aegne kirikuajalugu. Tegelikult oli Talonen alustanud oma teadlasekarjääri Helsingi ülikooli (luteri usu) teoloogia teaduskonna kirikuajaloo osakonnas professor Eino Murtorinne (s 1930) juhendamisel; Murtorinne kuulub professor-emeritpeapiiskop Mikko Juva aateajaloolise koolkonna esindajate hulka (M. Juva isa E. Juva oli kindralstaabi sõjaajaloo komitee asutaja ja Turu ülikooli kauaaegne Soome ajaloo professor). Osakonnas pöörati juba 1970. aastatel võimuste piires tähelepanu Ida-Euroopa kommunistlike maade lähiajaloo

¹⁷⁸ **Marko Lehti**. A Baltic League as a Construct of the New Europe. Envisioning a Baltic Region and Small State Sovereignty in the Aftermath of the First World War. European University Studies. Series III. History and Allied Studies 817. Frankfurt am Main, 1998–1999.

¹⁷⁹ **K. Hovi**. Baltian historian tutkimuksen perinteet Turussa. S. 129–130. Lehti väitekirja sisu kohta vaata täpsemalt: **Tiit Rosenberg**. III Soome-Eesti ajaloolaste päevad Helsingis. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 3/4 (106/107). Lk 238–239.

¹⁸⁰ **Marko Lehti**. Reunavaltiot talusalueena – idea ja toteutus. // Faravid 18/19. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys vuosikirja. 1994. S. 229–258. **Marko Lehti**. Unelma Itämeren liitosta. Baltian itsenäisyyden rakentaminen Skandinavian yhteyden kautta. // Virallista politiikkaa – epävirallista kanssakäymistä. S. 266–285.

¹⁸¹ **Marko Lehti**. Fennoaaniit Suomen siltaa rakentamassa. // Faravid 17. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys vuosikirja. 1993. Rovaniemi, 1995. S. 185–203; **Marko Lehti**. Suomalaisien Tallinnan-matkailun alkuvaiheet. // Matkakuumetta. Matkailun ja turismin historiaa. Turun yliopiston historian laitoksen julkaisuja no 31. Turku, 1994; **Marko Lehti**. Suomi Viron isoveljenä. Suomalais-virolaisten suhteiden kääntöpuoli. // Suomi ja Viro. Yhdessä ja erikseen. S. 84–115.

¹⁸² **Jouko Talonen**. Church under the Pressure of Stalinism. The development of the Status and Activities of Soviet Latvian Evangelical Lutheran Church during 1944–1950. Studia Historica Septentrionalia 25. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys. Oulu-Rovaniemi, 1997. Talonen on avaldanud mh: **Jouko Talonen**. Viron lestadiolaisuus. Studia historica Septentrionalia. 16. Jyväskylä, 1988.

küsimustele (näiteks usuõpetus Ida-Saksamaa koolides). 1990. aastatel on professor Murtorinne juhendamisel arenenud väga aktiivne kirikuajaloolaste koolkond, mille liikmed uurivad Ida-Euroopa endiste sotsialismiriikide kirikuajaloo küsimusi.¹⁸³ Murtorinne on avaldanud soome keeles kompakitse Eesti kirikuajaloo (1995).¹⁸⁴

Tema õpilastest on Eesti kirikuajalooga tegelenud näiteks eestlane **Riho Saard**¹⁸⁵ ja **Mikko Ketola**. Saardi väitekirja teemaks on Eesti rahvuslik liikumine ja luteri kirikuõpetajad Eesti ja Põhja-Liivimaa kubermangudes aastatel 1880–1917. Ajaliselt jätkab Saardi teemat Mikko Ketola, kelle 2000. aastal kaitstud ingliskeelse väitekirja pealkirjaks on *Rahvusküsimus Eesti evangeelses-luterlikus kirikus aastatel 1918–1931*.¹⁸⁶

Samuti 2000. aastal kaitses Eesti ajaloo teemalise väitekirja soomerootslane **André Sahlström** (s 1963) Helsingi ülikooli politoloogiateaduskonna poliitikajaloo osakonna juures. Kaitstud rootsikeelse dissertatsiooni pealkirjaks on *Sini-musta värv all. Eesti põhiseadusliku kriisi mõju Soome-Eesti suhetele aastatel 1934–1938*.¹⁸⁷ Sahlström käsitleb mh Eesti vapside ja Soome paremäärmuslastega seotud temaatikat, mis on 1990. aastatel olnud magistritööde tasemel¹⁸⁸ Soome ülikooli-

¹⁸³ **Markku Heikkilä**. Teologia. // Suomen tieteen historia 2. Humanistiset ja yhteiskuntatieteet. Toim. Päiviö Tommila. Porvoo, 2000. S. 49–52.

¹⁸⁴ **Eino Murtorinne**. Kirkolliset vaiheet. // Viro. Historia, kansa, kulttuuri. Toim. Seppo Zetterberg. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura Toimituksia. 610. Jyväskylä, 1995. S. 146–163.

¹⁸⁵ Vt nt: **Riho Saard**. Baptismi Viron ja Pohjois-Liivinmaan kuvernementeissa 1865–1920. Käsikirjaline magistritöö. Helsingi ülikooli üldise kirikuloo osakond, 1994; **Mikko Salo**. Ihanteena vapaa virolainen kansankirkko. Johan Köpp luterilaisena vaikuttajana ja kansallisuusmiehenä vuoteen, 1919. Käsikirjaline magistritöö. Helsingi ülikooli üldise kirikuloo osakond, 1996.

¹⁸⁶ **Mikko Ketola**. The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939. Finnish Society of Church History. Helsinki, 2000; Ketola on avaldanud mh: **Mikko Ketola**. Virolais-Suomalaiset pappeinkokoukset 1930-luvulla. Eesti-Soome kirikuõpetajate konverentsid 1930-ndatel aastatel. / Soome sild – Viron veräjät. Kahdeksan näkökulmaa suomalais-virolaisiin suhteisiin. Toim. Heikki Rausmaa. Helsinki, 1992.

¹⁸⁷ **André Sahlström**. Under blåsvarta färger. Den estniska konstitutionella krisens verkningar i de finsk-estniska relationerna åren 1934–1938. Bibliotheca Historica. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki, 2000.

¹⁸⁸ Nt: **Häkkinen Vesa**. “Viron mäntsälä.” Viron vapsien vallankaappausyritys 1935. Käsikirjaline magistritöö. Helsingi ülikooli poliitikajaloo osakond, 1996; **Anne Hänninen**. Vanha demokraatti diktatuurin tiellä. Konstantin Pätsin toiminta Virossa vuosina 1931–1940 Suomen lehdistön kuvaamana. Käsikirjaline magistritöö. Turu ülikooli poliitikaajaloo osakond, 1995; **Antti Nissinen**. Viro isänmaallisen kansanliikkeen kohtalona 1935–1939. Käsikirjaline magistritöö. Jyväskylä ülikooli ajaloo osakond, 1998; **Mika Pohjanen**. Suomen suhteet Viroom vuosina 1931–1937. Käsikirjaline magistritöö. Oulu ülikooli ajaloo osakond, 1993; **Hanna Räsänen**. Viron perustuslaillinen kriisi ja sen heijastumat Suomen poliitiseen keskusteluun 1930-luvulla. Käsikirjaline magistritöö. Helsingi ülikooli poliitikaajaloo osakond, 1996; **Jari Sipilä**. Vapsit suomalaisessa mielipiteessä. Viron Vapausoturiin liiton toiminta suomalaisen lehdistön ja Suomen Tallinnan lähetystön raporttien valossa vuosina 1932–1936. Käsikirjaline magistritöö. Joensuu ülikooli ajaloo osakond, 1995.

des ülipopulaarne teema. Sahlströmi puhul on ainuke ootamatus see, et autor on soomerootslane.

2000. aastal kaitses soomekeelse doktori väitekirja veel **Jarkko Kemppi** Joensuu ülikoolis teemal *Eesti kaitseliitude organiseerumine ja tegevus aastatel 1917–1924*.¹⁸⁹ Arvestades Baltikumi sõjaajaloo uurimise pikki (W. Tawaststjerna väitekirja valmis 1875. aastal!) traditsioone Soome historiograafias, pole ehk nii üllatav, et esimese põhjaneva uurimuse Eesti Kaitseliidu sünniaastatest on kirjutanud soome ajaloolane ja et 1990. aastatel on 20. sajandi Eesti (Baltikumi) sõjaajalugu muutunud väga populaarseks uurimisteenaks.¹⁹⁰

Ka järgmine soomekeelne doktoritöö kaitsi Joensuu ülikoolis (2001): autoriks oli **Timo Rui**, kelle teemaks oli *Välismaa teadlased Tartu Ülikoolis ja eestlaste õppereisid välismaale aastatel 1919–1940*.¹⁹¹ Võib öelda, et selle teemaga on soome ajalooteadus jõudnud eestluse *pühale maale*. Rui ise kehastab tänapäeva moodsaid trende: ta on töötanud *Euroopa pealinnas* Brüsselis Soome Euroliidu ametnikuna.

2001. aasta mais kaitsi järjekordne töö, seekord Turu ülikooli juures: K. Hovi õpilase **Pertti Grönholmi** (s 1965) dissertatsiooni teemaks on *Eesti Vabariik Nõukogude Liidu historiograafias*.¹⁹² Autor kasutab moodsat diskursuseanalüüsi ja narratoloogiat nõukogude historiograafia taotluste selgitamisel.

Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et Eesti uuel iseseisvusajal on Soomes

Joonis 9. Pertti Grönholm.
[<http://www.utu.fi/hum/historia/yh/henk/pertti.jpg>]. 10.12.2001

¹⁸⁹ **Jarkko Kemppi**. Viron suojeluskuntien organisoituminen ja toiminta vuosina 1917–1924. *Studia Historica*. Joensuu, 2000 (Summary).

¹⁹⁰ Nt: **Heikki Rausmaa**. Viron suhteet luoteisarmeijaan marraskuusta 1918 tammikuuhun 1920. Käsikirjaline magistratöö. Helsingi ülikooli üldajaloo osakond, 1990; **Jouni Sillanmäki**. Junalla kotiin. Pohjan poikien rykmentti Viron vapaussodassa. Käsikirjaline magistratöö. Turu ülikooli poliitikaajaloo osakond, 1994.

¹⁹¹ **Timo Rui**. Ulkomaalaiset tiedemiehet Tarton yliopistossa ja virolaisten opintomatkat ulkomaille 1919–1940. Historian tutkimuksia – Studies in History 21. Joensuun yliopisto. Joensuu, 2001 (Summary). Samal teemal on Rui avaldanud varem nt: **Timo Rui**. Suomen silta tieteen kulkuväylänä. Tiedonsiirrot virolaisten kansallisten tieteiden rakentajana. // Suomi ja Viro. Yhdessä ja erikseen. S. 116–138.

¹⁹² Väitekirja on seni avaldatud vaid CD-ROM-formaadis ja raamatu kuju saab teos arvatavasti 2002. aasta sügisel. Vt ka: **Pertti Grönholm**. Kansallisen epäonnistumisen historia. Neuvostovirolaisen historiankirjoituksen kertomus ja tulkinnat Viron tasavallan ajasta (1920–1940). Käsikirjaline litsentsiaaditöö. Turu ülikooli üldajaloo osakond, 1999; **Pertti Grönholm**. Rahvusliku ebaõnnestumise ajalugu. Eesti vabariigi aeg Eesti NSV üldkäsitlustes. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 1 (104). Lk 43–55.

(1995–2001) kaitstud kokku kümme akadeemilist väitekirja, mille teemaks Eesti-Baltikumi ajalugu. Lisaks on Soome ülikoolides 1990. aastatel kirjutatud sel teemal kümneid magistritööid. Kui eelneval kõrgperioodil 1970. aastatel valmisid sellesisulised väitekirjad suure uurimisprojekti osana, siis 1990. aastatel on toimunud hoopis vabam areng: mitmed noored ajaloolased on samaaegselt ja enamasti omaalgatuslikult (selgeks erandiks Helsingi ülikooli kirikuajaloo osakond) valinud endale teema Eesti-Baltikumi ajaloo alalt. Praeguseks väitekirja kaitsnud on aga vaid jäämäe tipp, sest hetkel on Soome ülikoolides tegemisel umbes 30 tööd (magistri-, litsentsiaadi- ja doktoritööd), mille teemaks on Eesti-Baltikumi ajalugu.

Teema praegust populaarsust Soomes seletab paljuski see, et antud juhul pole tegemist mingi tõelise välisajalooa. Sageli uuritakse Eesti (ja Baltikumi) ajalugu sellisest aspektist, mis seostub Soome ajalooa ehk kõige rohkem uuritakse Soome ja Eesti omavahelisi suhteid 20. sajandil, eriti esimese Eesti Vabariigi perioodil (1917–44). Just selle ajastu Soome ajalugu on viimased 30 aastat olnud Soome historiograafia üheks lemmikperioodiks. Seetõttu iseloomustab selline suunitlus ka aastatel 1995–2001 valminud Eesti-Baltikumi ajalugu puudutavaid väitekirju: nendest koguni seitse käsitleb esimese Eesti Vabariigi perioodi (Roiko-Jokela, Leskinen, Lehti, Ketola, Sahlström, Kemppi, Rui), üks tsaariaega (Alenius) ja kaks N Liitu kuulumise perioodi (Talonen, Grönholm). Kolme väitekirja teemaks on Soome-Eesti omavahelised suhted (Alenius, Leskinen, Sahlström) ja kahes on olemas Soome-Baltikumi omavahelise suhtlemise dimensioon (Roiko-Jokela, Lehti). Veel üks töö puududab mh Eesti-Soome suheteid (Rui). Viis tööd vaatleb Eesti-Läti ajalugu rohkem siseriiklikust vaatenurgast (Talonen, Ketola, Kemppi, Rui, Grönholm), aga totaalselt Soome-dimensioon puudub vaid Taloneni ja Grönholmi töödest. Tööde seostust Soome ajalooa näitab ka trükitud väitekirjade keel, mis on enamasti soome-, mitte inglise- või saksa keel nagu 1970. aastatel.

Väitekirjadest kolm kuulub välispoliitikaajaloo valdkonda (Roiko-Jokela, Lehti, Sahlström), kaks käsitleb sõjaajalugu (Leskinen, Kemppi) ja viis kultuuriajaloo küsimusi (Alenius, Talonen, Ketola, Rui, Grönholm). Muidugi võib öelda, et kultuuriuurimustest kaks (Taloneni ja Grönholmi) kuulub samuti ka poliitikaajaloo valdkonda. Kaks kultuuriloolist uurimust on täpsemini öeldes kirikuajaloo (Ketola, Talonen). Kultuuriajalooline lähenemine on midagi uutset Soome historiograafia Baltikumi ajaloo erialal. Vanadest suundadest on seega jätkunud sõjaajalugu ja 1960. aastatel alguse saanud poliitiline ajalugu, seevastu vanad peamised erialad, pikkade traditsioonidega sotsiaala ja majandusajalugu, on vähemalt ajutiselt varju jäänud.

Kõik uued väitekirjad käsitlevad mingit moodi Eesti-Baltikumi rahvusliku olemasolu põhiküsimusi: kas rahvusliku identiteedi või riikliku julgeoleku seisukohalt. Sellisele pagasile tuginedes oli 1999. aastal aeg küps selleks, et korraldada Soome-Eesti ajaloolaste omavaheline kokkusaamine. S. Zetterbergi, H. Roiko-Jokela ja K. Hovi eestvedamisel korraldaski *Suomen Historiallinen Seura* Helsingis 20.–21. maini 1999 III soome-eesti ajaloolaste päevad, mis tegelikult pidid toimuma juba 60 aastat varem 1939. aastal!¹⁹³

KOKKUVÕTE

Soome historiograafia huvi eestlaste vastu tekkis 19. sajandi teisel poolel rahvusromantilisel pinnal ja põhines hõimutundel. Selle oluliseks koostisosaks oli kaastunne ikestatud ja karmi saatusega sugulase vastu. Soome ajaloolasi huvitas kuni 1960. aastateni eestlaste orjastamise ajalugu: kuidas eestlased hakkasid keskajal kaotama oma vabadust ja kuidas neist said sunnismaised (Snellman-Virkkunen, Korhonen ja Niitemaa). Vana-Liivimaa ajalugu vaadeldi siis eelkõige ühiskonna- ja majandusajaloo vaatenurgast ja Baltikumi põlisrahvuste seisukohalt. Teiseks eriti populaarseks teemaks oli Baltikumi 16.–17. sajandi sõjaajaloo Soome-dimensioon. Nendes uurimustes oli Baltikum rohkem taustaks soome sõdurite kangelastegudele ja kannatustele (Tawaststjerna, Korhonen). Vana-Liivimaa keskaja ajaloo uurimise kuldajastu Soomes jääb 20. sajandi keskpaika.

1960. aastatel toimus oluline pööre. Järgmisel aastakümnel valmis ulatusliku Läänemere regiooni-projekti raames mitu väitekirja, mille teemaks oli hoopis 20. sajandi esimese poole poliitiline ajalugu. Soomes uuriti Baltimaade iseseisvuse saavutamise (1917–21) ja kaotamise (1938–44) teematikat selle rahvusvahelises kontekstis (Myllyniemi, Hovi, Zetterberg). Seevastu kaasaja Eesti NSV ajalugu oli tabuteemaks kuni N Liidu kokkuvarisemiseni. Võib öelda, et eestlaste vabaduse küsimus köitis soome ajaloolasi endiselt, aga huvi koondus Eesti Vabariigi sünni- ja surma ajajärgule. 1990. aastest alates on Eesti ja Baltikumi ajalugu Soomes populaarsem kui kunagi varem. Praegu pööratakse tähelepanu eriti Soome ja Eesti suhetele Eesti Vabariigi perioodil.

Kokkuvõttes on Soome ajaloolasi huvitanud rohkem need perioodid, mil Eesti ja Soome on olnud teineteisele lähemal (näiteks Roots suurriigi ja esimese Eesti Vabariigi periood). Kõige vähem on uuritud

¹⁹³ Loe lähemalt: T. Rosenberg, III Soome-Eesti ajaloolaste päevad Helsingis. Lk 233–241.

18. sajandit, mil Baltikum kuulus juba Vene koosseisu. Seni ongi Eesti ajaloo puhas Vene-dimensioon jäänud Soome historiograafiale võõraks.

K. Hovi on tõdenud, et Soome ajaloolased on uurinud Baltimaade ajalugu juba viie põlvkonna ja koguni üheksa poolpõlvkonna jooksul. *Soome Baltikumi ajaloo uurimisele on olnud iseloomulik pürgimus selgitada selliseid teemasid, mida pole Baltimaades uuritud või saadud uurida.* Mitmed soomlaste kirjutatud monograafiad Baltikumi ajaloost on saavutanud rahvusvahelise tunnustuse (mh Mickwitz, Niitemaa, Hovi) ja need tööd on suutnud mõjutada Baltikumi ajaloo üldkäsitlust maailmas.¹⁹⁴ Praegu Soomes käsil olevad kümned Baltikumi ajaloo uurimisteemad ei lange professor Hovi teadmiste järgi kokku nende teemadega, mida Eestis hetkel uuritakse. Võib omakorda küsida, mida see tõsiasi räägib Soome ja Eesti historiograafia traditsioonidest ja tänapäevast?¹⁹⁵

Käesolev artikkel on ilmunud sihtfinantseeritava uurimisteema TFLAJ 0532 "Eesti ajaloo historiograafia" raames.

¹⁹⁴ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Turussa. S. 117.

¹⁹⁵ Artiklis esitatud Soome ajaloolaste elulooandmed on kogutud mitmetest biograafilistest materjalidest, mida pole viidetesse eraldi märgitud.

Dissertatsioonid

Auctorem opus laudat

Martin Hallik. Tartu Ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaarorientalistikas (1802–1940). *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis*. IV. 2001. 263 lk.

Otsesõnul pälvib pealkirjas märgitud tõdemust allakirjutanu arvates TÜ ajaloo-osakonna lähiajaloo õppetooli lektori **Martin Halliku** doktoriväitekiiri *Tartu Ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaarorientalistikas (1802–1940)*, millele akadeemiline ajaloolaste pere selle aasta 16. oktoobril loorberid andis. Töö, mis valmis ajaloo-doktorite Olaf-Mihkel Klaasseni ja Jüri Andi juhendamisel ja mida arvustasid akadeemik Karl Siilivask ning professor Kalle Kasemaa, on terviklik peatükk auväärse õppe- ja teadusasutuse kroonikas. Tema avamisel ei saa mööda ka aktuaalsuse tähendusest – seisame ju kahe sajandi möödumise lävepakul ülikooli taasavamisest.

Kui välja arvata lühiekskursioonid *Academia Gustaviana* ja *Gustavo-Carolina* samuti Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli 1940. aastale järgnenud kümnenditesse, kujutab väitekiiri endast ühelt poolt kõrgetasemelist tõsiteaduslikku uurimust, teisalt ülevaatlikku teost *alma mater'* i panusest humanitaarorientalistika-alasesse teadusloomesse.

Uurimustöö teema valik on piisavalt põhjendatud ning välistab ebatäpsused sellega seotud mõistetes. Süvenemata ülikooli õppejõudude ja kasvandike erialaselt teaduslik-teoreetiliste tööde probleemidesse valis autor nende humanitaarorientalistika alase panuse käsitlemisel ajalooteadusliku lähenemisviisi. Nõnda leiavad olulist lisa siinsete teadlaste ja antud valdkonnaga seotud vilistlaste biograafiad, eelkõige aga nende tegevus Idamaade keelte, ajaloo, filosoofia, geograafia, ja etnoloogia tundmaõppimisel, uurimisel ja õpetamisel toonase hariduspoliitika üldtaustal ning arvestades Tartu Ülikooli eripära. Uurimustöö objekti määratledes annab autor hinnalist lisa selle teoreetilisse käsitluse.

Väitekiiri tugineb väga rikkalikul allikmaterjalil, arhiiviallikad pärinevad valdavalt Tartust. Selle põhivaramuks võib ilmselt pidada õppejõudude ja üliõpilaste isikutoimikuid, samuti paljusid teisi ülikooli elu ja tegevust kajastavaid dokumente. Historiograafiline osa, mis põhineb mahukal teaduslikul, õppemetoodilisel ja teabekirjandusel, on hoolikalt süstematiseeritud, allikakriitiliselt analüüsitud ning võetud lähtealuseks põhieesmärkide püstitamisele. Kuna erilise vaatluse alla

on võetud teaduspublikatsioonid, on autor nad liigitanud sõltuvalt põhisuunitlusest kaheksasse alagruppi ning püüdnud võimalusel anda oma hinnang vähemasti toonase Euroopa teadustöö kõrgtase-mele vastanutele. Kuigi autor on oma valikutes vaba, soovinuks siinkohal leida A. M. K von Bulmerincqi, K. G. A. Harnacki jt teadlaste kõrval ka prof J. Chr. W. Volcki kui viljaka arabisti, heebrea, piibliaramea (kaldea) ja semi keeli uurinud rahvusvaheliselt tuntud teadlase ja suurepärase pedagoogi nime. Oli ta ju TÜ õppejõud pikka aega (aastail 1861–98). Historiograafilises ja allikaid käsitlevas osas on autor tänuväärsest esile toonud Keiserliku Tartu Ülikooli õppejõudude ja kasvandike ekspeditsioonide jt lähetuste põhjal koostatud nii käsikirjalisi kui publitseeritud ülevaateid, päevikuid, märkmeid, mis neile seatud tähtsamate ülesannete täitmise aruandluse kõrval sisaldavad ka humanitaarorientalistika aspektist lähtuvat üliolulist teavet. Neist nähtub, kuidas koguti ja analüüsiti Ida rahvaste mütoloogiat, usundit, etnoloogiat, keeli ja murdeid, rahvaluulet jm vaadeldavasse valdkonda kuuluvat (nt materjalid A. Th. von Middendorffi ja P. L. von Schrenki ekspeditsioonidelt).

Uuritud materjali rohkus, eripalgelisus, ent eelkõige uurimusliku objekti laialdane skaala on oluliselt mõjutanud töö struktuuri, mistõttu see jaotub sissejuhatusesse ja üheksaks peatükiks. Nagu nähtub väitekirja sisust, on valitud ülesehitus aidanud esitatavat hästi tervikuks vormida ning osutunud seetõttu igati õigustatuks. Võibolla tulnuks kasuks mõningate väikeste kordamiste vältimiseks peatükkide lõpul toodud üldistuste ja järelduste lõigud koondada töö lõpul antud kokkuvõttesse (sellest võitnuks ka küllaltki napivõitu *Summary*)?

Väitekirja esimene peatükk on oma sisult vajalikuks täienduseks sissejuhatusesele, sisaldades vajalikku taustinformatsiooni teema edasisele arendusele. Selles leidub põgus ülevaade orientalistikast 17.–18. sajandil ülikooli Tartu ja Pärnu perioodist ning mis valdavalt toetub varasematele käsitlustele teaduskirjanduses ja teatmeteostes. Järeldatakse, et *Academia Dorpatensis* rajas orientalistika õppimise ja uurimise traditsiooni kõrghariduse stuudiumisse (lk 26). Humanitaarorientalistika arengut 17.–18. sajandi Venemaal iseloomustavas osas leiavad kajastust seda soodustanud vastavad riiklik-poliitilised taotlused ja tellimused (koloniaalimpeeriumi vajadused eriti ida suunal). Osutades mitme autori viimaste aastate uurimustele (Heldur Palli, Raimo Pullat, Arvo Tering) antakse täiendust Tartu Ülikooli taasavamise eelloole. Iseloomustades kõrghariduse kulgu 19. sajandi Venemaal antakse üldpilt *studia orientalia* edenemisest sealsetes noortes ülikoolides, samuti Teaduste Akadeemia ja tema allasutuste ning ühiskondlike institut-

sioonide panusest sellesse – ikka isevalitsuse poliitika tõmbetuultes. Kuigi peatüki koostamisel on kaasa rääkinud mõningane struktuuriline killustatus ja aine esituse kohati ülevaatlik laad, annab ta tervikuna vajaliku teabe töö järgnevate osade hõlpsamaks avamiseks.

Dissertatsiooni põhiosa – humanitaarorientalistika Keiserlikus Tartu Ülikoolis – paikneb süstematiseeritult järgnevas kuues peatükis. Neist kaks esimest on usuteaduskonna-kesksed. Töö teine peatükk vaatab teaduskonda orientalistika baaskeskusena. Iseloomustanud Tartu ülikooli struktuurilisi erinevusi võrreldes Venemaa teiste kõrgkoolidega kui protestantlikku balti-saksa ülikooli (kuni sajandi viimaste, venestamis-kümnenditeni), selgitatakse siinse usuteaduskonna erandlikku seisundit ülikoolide süsteemis. Tema ülesandeks oli ette valmistada kõrgharidusega vaimulikke kogu Venemaal paiknevatele protestantlikele kogudustele ning akadeemilist järelkasvu teoloogiliseks teadus- ja õppetööks. Teistes Venemaa paikades täitsid neid ülesandeid vaimulikud akadeemiad, seminarid jt asutused – sõltuvalt elanikkonna konfessionaalsest kuuluvusest. Valdavalt sellest jootus ka Idamaade ajaloo, etnoloogia, keelte ja kirjanduse, geograafia jt uurimissuundade koondumine peamiselt usuteaduskonna pädevusse. Töö keskmes seisid enamasti ida keelte ja kirikuloo õppejõud. Oma panuse andsid ka süstemaatilise ja praktilise usuteaduse ning eksegeesi õppejõud. Suuremal või vähemal määral on uurimuse autor nende tegevusele hinnangu andnud ning osutanud nende vastava loomingu paremikule.¹ Uudseks ja huvipakkuvaks osaks on alalõik, milles vaadeldakse ülikooli kasvandike-misjonäride tegevust Idamaades. Need olid usuteaduskonna üliõpilased, kes ei rahuldunud üksnes akadeemilistest kokkupuudetest orientalistikaga, vaid püstitasid oma eesmärgiks vaimuliku rahvalalgustusliku tegevuse, misjonitöö. Paljud neist sidusid oma vaimuliku-tegevuse Idamaade rahvaste lähema tutvustamisega Eesti üldsusele. Nad koostasid ja kirjastasid misjonialast kirjandust ja ajakirjandust, pidasid misjonijutlusi, -tunde ja -seminare, korraldasid kohtadel kokkusaamisi praktiliste misjonäridega erinevatest maadest. Mitmed neist siirdusid ise tegelikule misjonitööle Aiasse või Aafrikasse (lk 63). Neist viiel peatutakse töös lähemalt.

Semitoloogia alasele teadus- ja õppetööle TÜ usuteaduskonnas 19. sajandil on pühendatud uurimuse kolmas peatükk, kus mainekamate õppejõudude tegevuse käsitlusele on eraldatud iseseisvad alapeatükid. Ühisesse alapeatükki on siiski paigutatud professorid A. M. K

¹ Siinkoha väike täpsustus: prof Janos Kvacala suri 4. juunil 1934 Viedenis, toonases Tšehhoslovakkias.

von Bulmerincq ja O. E. Seesemann. Nagu paljudes Lääne-Euroopa ülikoolides tavaks, seisis siinsegi usuteaduskonna õppekavades olulisel kohal Ida keelte, eelkõige heebrea ja araabia keele õpetamine. TÜ 1803. aasta põhikirja kohaselt tehti see ülesandeks eksegeesi professorile. Esimesena asus seda täitma taasavatud ülikoolis Euroopa kõrgkoolides tunnustust pälvinud prof J. W. Fr. Hezel, kelle loomingu leidus vähemalt 17 keeleteaduslikku uurimust; tema õpikud leidsid kasutust ka väljaspool kolme kubermangu piire. Ta luges stabiilselt kursusi süüria keelest ja selle dialektidest, episoodiliselt pärsia ja etioopia keele kursusi. Talle järgnenud õppejõud S. G. R. Henzi,² A. F. Kleinert, J. K. Fr. Keil on igaüks neid piire laiendanud küll keelte ja dialektide valikul, küll teaduslikes publikatsioonides ja meetoodilistes käsiraamatutes. Loetletuist viimase – prof Keili (nagu ka paljude teiste tegevus olgu siis teaduskonnas, Usuteaduse Seminaris või teistes institutsioonides) – pälvinuks ehk enam tähelepanu Ajalooarhiivi rikkalike allikate taustal, nii üliõpilaskui ka õppejõuaastatest. Ehkki Keil traditsioonilist heebrea keelt ei õpetanud, luges ta üliõpilastele kavakindlalt araabia, süüria, piibli-aramea ja sanskriti keeli kasutades selleks toona kõige ajakohasemat õppekirjandust. Sanskriti õpetades viis ta oma kuulajaid muinasindia kirjandusilma. Üks tema põhiteoseid – *Handbuch der biblischen Archäologie* (1857, 2. väljaanne 1875) – oli kaua käibel õppevahendina. Raamat tõlgiti ka inglise keelde. Mainekad olid Keili Piibli-kommentaariid, osa neist ilmus koostöös tuntud saksa teoloogi Fr. Delitzchiga. Sajandi teise poole suurtest pedagoogidest ja teadlastest annab autor lähemat teavet semi keelte õppetooli (see eksisteeris alates 1865. aastast teaduskonnas iseseisva üksusena) esimese professori J. Chr. W. Volcki ja talle järgnenud A. M. K. von Bulmerincq'i teaduslikust ja pedagoogilisest tegevusest, Viimane oli samuti aastakümneid ülikooliga seotud (töötas Keiserlikus TÜ-s, *Landesuniversität'* is ja Eesti Vabariigi aegses TÜ-s). Bulmerincq' il olid tihedad kontaktid oma välismaiste kolleegidega. Ta osales arvukatel orientalistide kongressidel jt kokkutulekutel, aktiivsuse eest selles töös esitas Prantsuse valitsus teda akadeemia aunimetuse *Officier d'Académie* saamiseks, 1908. aastal valiti ta Aberdeeni Ülikooli teoloogia audoktoriks. Lõigule, mis eraldatud O. E. Seesemanni tegevusele, lisatagu, et mõningail andmeil hukkus ta nõukogude tankirünnakus sõjapõgenike kolonnile Megow's Pyritzil lähedal Saksamaal 9. veebruaril 1945.

² Täpsustuseks lk 70 antud vihjele: S. G. R. Henzi biograafia on ilmunud nüüd Eesti teaduse biograafilise leksikoni 1. köites.

Uurimuse neljas peatükk, mis käsitleb võrdlevat keeleteadust ning indoloogiat TÜ *studia orientalia's*, annab esmalt lühiülevaate orientalistika osast võrdleva keeleteaduse kujunemisloos ning selle protsessi konkreetsetest etappidest. Indoloogia süstemaatilise õpetamise algust TÜ-s seostab autor prof Leo Meyeri tegevusega (õppejõud aastatel 1865–98). Selle õppeprotsessi taustaks olid Euroopa ja Aasia teadlaste uurimused ning ka TÜ professorite Keili ja Volcki esimesed sammud vaadeldaval teel. Veel studiumi päevil Göttingeni Ülikoolis huvitus Meyer indo-germaani keelte võrdlemisest, selle huvi viis ta enesega kaasa õppejõu ametisse esmalt Göttingeni, siis TÜ-sse. Juba esimeses suuremahulises teadustöös³ tõi ta neile keeltele võrdluseks sanskriti grammatika. Hiljem otsis ta gooti keele häälikute seoseid kreeka, ladina ja sanskriti omadega. Haridus- ja teadusringkonnad pidasid teda väljapaistvaks teadlaseks, Euroopa mõistes mainekaks keelemnõukaks kujunes Meyer just Tartu perioodil. Võrdleva keeleteaduse küllap üheks viljakamaks uurijaks kujunes TÜ enda kasvandik ja hilisem õppejõud, väsimatu rännumees L. A. von Schroeder, kelle sanskritoloogia-alane teadusloome oli Euroopas kõrgelt hinnatud. Schroederit käsitlevas alajaotuses leidub ka kena väike ekskurss rahvaluuleteadlase Oskar Philipp Kallase toonastesse tegemistesse ja nende viljadessegi (lk 101–102). Peatükis leiame pilguheitideid (hilisema Kiievi Ülikooli professori) M. Fr. Knaueri võrdleva keeleteaduse alasele loominguile ning põhjalikuma käsitluse etnoloogiliste huvidega orientoloogi D. Kudrjavski ning siin lühemat aega töötanud sanskritoloogi A. Aleksandrovi töödest.

Viies peatükk iseloomustab *studia orientalia* arengu teisi valdkondi 19. sajandi TÜ filosoofia- ja ajaloo-keeleteaduskonnas ja kasvavat huvi ka teistes teaduskondades. Lähemalt on peatutud võimalustel, mida pakkusid ajaloo, filosoofia ja geograafia õpetamine. Esimestest on antud kõrgem hinnang prof Fr. K. H. Kruse tegevusele (1828–63) TÜ-s, kes oma loengutes tutvustas süstemaatiliselt ka Idamaade ajalugu, hilisematest kümnenditest aga tervele bütsantoloogide põlvkonnale: V. Regelile, A. Vassiljevile, A. Jassinskile, samuti mõnedele teistele Oriendiga seotud ajaloo valdkondi tutvustanud õppejõududele. Idamaade filosoofiat tutvustati filosoofia ajaloo kursuse raames alates G. B. Jäsche'lt, M. C. Posseltist kuni ülemaailmse kuulsusega kroonitud G. Teichmüllerini ja tema rajatud koolkonnani. Teichmülleri põhiteose⁴

³ Vergleichende Grammatik der Griechischen und Lateinischen Sprache. I–II. Berlin, 1861–1863.

⁴ G. Teichmüller. Religionsphilosophie. Breslau, 1886.

veergudelt tsiteeritud hinnangud Idamaade usunditele kõlavad tänase maailma realiteetidele kantuna üpris ajakohaselt.

Eraldi on vaadeldud geograafide, eriti M. L. von Engerlhardti jt õppejõu panust Idamaade ja nende probleemide kirjeldamisse, samuti selle töö allikmaterjale.

Veel leidub selles alajaotuses pikem käsitlus K. A. Hermannii püüdlustest seostada soome-ugrilaste, ka eestlaste põlvnemist Oriendist, tema etnoloogilistest ja filoloogilistest järeldustest selles küsimuses.

Allakirjutanule pakkusid kõige enam huvi uurimuse 6., 7. ja 8. peatükk, kuivõrd eelnenutes sisalduv on varasemas teadus- ja teatmekirjanduses suuremat või vähemat tähelepanu leidnud. Nimetatud peatükid moodustavad töö kõige väärtuslikuma osa – tervikliku sisu, laitmatu esituses. Osa, mis oluliselt määratleb uurimuse teadusliku kestvuse, selle koha teadusajaloos. Jutt on kuuendast peatükist, mis räägib väljaspool Eestit *studia orientalia'* t edendanud TÜ kasvandikest ja ka välismaail orientalistideks õppinud eestimaalastest – V. von Rosenist, rahvusvaheliselt tuntud arabistist, Fr. Martensist, eestlasest juristist, kelle doktoriväitekirja rajanes Oriendi probleemidel, F. A. von Schiefnerist, Berliini Ülikoolis orientalistikat õppinud viljakast teadlasest. Ulatuslikumalt tutvustatakse budoloog A. W. von Stael-Holsteini, sanskritisti ja indo-euroopa muinasusundi uurija P. von Bradke, iranist-ossetoloog R. O. G. von Stackelbergi ja A. H. E. Bretschneideri elutööd ning teadusloomingut. Lootusrikkalt algas TÜ usuteaduskonna lõpetanud R. Lenzi, energilise ja andeka sanskritoloogi teadlasetöö: kaheaastane teaduskomandeering Londonisse, töö Peterburis avas ulatuslikud tegevuskavad, kuid 28. eluaastal saabunud surm tegi neisse oma korrektiivid. Uurimuses käsitletakse veel Lenzi eakaaslase, meie suure keelemehe F. J. Wiedemanni kokkupuuteid orientalistikaga, samuti arstiteaduskonna lõpetanud Fr. W. von Bocki, teoloog K. G. A. Harnacki ning krahv H. A. Keyserlingi panust sellel teel. Tihti osutus see eriti hinnaliseks, kuna välismaal puudusid ideoloogilis-poliitilised kitsendused orientalistika mitmete alade uurimisel.

Peatükk, mis jutustab TÜ kasvandikest Vene riigi ja hiljem ka EV diplomaatilises teenistuses, sisaldab palju uut, muuhulgas teavet nende osast luuretegevuses, eelkõige aga nende tohutust tööst keelelise, majandusliku, geograafilise, sotsiaalse informatsiooni kogumisel, süstematiseerimisel ja üldistamisel – eelseisva diplomaaditöö huvides. Huvitav on peatükk, mis vaatlleb TÜ õppejõudude ja kasvandike osa teadusekspeetsioonides, olgu need siis organiseeritud riiklikult, teadusasutuste kaudu või TÜ enda poolt Venemaa erinevate piirkon-

dade (Siberi, Kaug-Ida, Kesk-Aasia) täpsemaks tundmaõppimiseks, sealsete rahvaste ja nende keelte ning kultuuriga lähemaks tutvumiseks. Seegi uurimuse osa köidab nii sisult kui vormiliselt esituselt.

Viimane, humanitaarorientalistikat TÜ-s aastail 1919–40 käsitlev peatükk kinnitab 19. sajandil edukalt kulgenud suundumuste jätkumist niivõrd – kuivõrd selleks oli jõude ja võimalusi. Siin tõestub, et jagus küllaldaselt nii huvi kui ka praktilisi vajadusi. Töö edasivijateks olid peamiselt ajaloolased, usu- ja keeleteadlased. Kartmata uurimuse ajaraamidest üle astuda, on autor osundanud mõnegi selle perioodi teadlase koostatud uurimuse lõpuleviimisele juba uutes ajalootingimustes, mis neid hoopiski ei soosinud. Ja ta on õigesti talitanud.

Õnnitledes Martin Hallikut väitekirja eduka kaitsmise puhul tuleb ühtlasi õnnitleda TÜ ajaloolaste akadeemilist peret kõrgeima kvalifikatsiooniga noore täienduse, ajalooteadust ennast aga hinnalise, tipptasemelise uurimuse valmimise puhul. Selle tööga on järgnevatele *promovendustele* kvalifikatsioonilatt küll väga kõrgele tõstetud. Head rügamist!

Lembit Raid

Retsensioonid ja tutvustused

Stiernhielmi juubelikogumikust ja muust skandinavistika osakonnas toimuvast

Stiernhielm 400 år. Föredrag vid internationellt symposium i Tartu 1998. Redaktörer Stig Örjan Ohlsson, Bernt Olsson. Nordistica Tartuensia. 4. Stockholm, 2000. 365 s.

2000. aasta alguses ilmus Stockholmis kogumik *Stiernhielm 400*, mille sisu puudutab suurel määral Eestit ja Tartu Ülikooli. Kogumiku toimetajateks on professorid Stig Örjan Ohlsson Tartu Ülikoolist ja Bernt Olsson Lundi Ülikoolist. Neist esimene on rootsi keele külalisprofessorina ametis alates 1994. aastast. Enne Tartusse tööle asumist oli ta tegev Kopenhaageni Ülikoolis, kuid ka seal oli üheks tema uurimisobjektiks Georg Stiernhielmi tegevus.

Georg Stiernhielmi nimi ei ole eestlastele eriti tuttav, kuid Rootsisis on ta tuntud esmajoones *rootsi luulekunsti isana*, kes kohandas esimest korda klassikalise värsimõõdu rootsi keelele ning kirjutas heksameetrilise poemi *Hercules*. Eestlastele võib suuremat huvi pakkuda tema tegevus keeleuurijana, kuna ühena esimestest leidis ta sarnaseid jooni soome ja ungari keele vahel. Suure osa oma elust, täpsemalt aastatel 1630–56, elas ja töötas ta Tartus ja nii pakub suuremat huvi ka see peiriõod.

Vaatlusalune kogumik ilmus Tartu Ülikooli skandinavistika osakonna sarja *Nordica Tartuensia* neljanda raamatuna ja selles on ära toodud 4.–8. augustini 1998 Tartus toimunud Georg Stiernhielmi 400. sünniaastapäevale pühendatud rahvusvahelise sümposiooni ettekan- ded. Autoriteks on teadlased Rootsist, Saksamaalt, Eestist, Inglismaalt, Prantsusmaalt ja Taanist. Oma ajastule kohaselt oli Stiernhielm väga mitmekülgsete huvidega kirjanik, jurist ja teadlane, seetõttu on kirju ka teemadering, mis nii sümposioonil kui ka kogumikus käsitlemist leidsid. Alljärgnevalt on lühidalt käsitletud olulisemaid artikleid, mida raamatust võib leida.

Kogumiku keskne artikkel on professor **Helmut Piirimäelt** ning käsitleb Georg Stiernhiemi ja Tartut. Kindralkuberner Johan Skytte õhutusel alustas tema õpingukaaslane Stiernhielm 1630. aasta sügisel tegevust Tartus äsjaasutatud õuekohtu assessorina. Toona kandis ta küll Greifswaldi Ülikoolis õppides võetud nime Göran Lilia, mille vahetas 1631. aastal pärast kuningat Gustav II Adolphi poolt aadlisesusse

tõstmist Gustav Stiernhielmiks. Puudutatud on ka tema tegevust koh-tuniku ja konsistooriumi assessorina. Olles aktiivseks osalejaks Tartu linna elus, sattus Stiernhielm konflikti perekond Wrangelitega, kellega oli juba varem olnud teravaid vaidlusi kohtuasjades ning ühe suurema tüli käigus 1641. aastal sai ta tõsiselt vigastada ning kaotas oma parema käe. Ametikohaga kaasnevalt sai Stiernhielm Vasula mõisa omanikuks ning see oli Stiernhielmide perekonna valduses 1921. aastani.

Joonis 1. Gerorg Stiernhielm. David Klöcker Ehrenstrahlsi õlimaal 1663. (Stiernhielm 400 år. S. 9).

ne käsitleb suhtumist aadelkonda. Professor **Rolf Lindborg** Lundi Ülikoolist läheneb teise nurga alt, toonitades, et matemaatika mõju-tas palju Stiernhielmi maailmapilti ning praktikuna tegi ta ettepanekuid ratsionaliseerida mõõdu- ja kaalusüsteemi, viia sisse detsimaal-süsteem ning luua vastav rootsikeelne terminoloogia.

Vähemalt sama palju kui matemaatika huvitas Stiernhielmi ka kee-leteadus. Eelpool peatusime juba tema katsetustel fenno-ugristika val-las, kuid põhiliselt pühendus ta rootsi keelele ja üritas muuhulgas luua uut rootsi grammatikat. Dotsent **Herbert Blume** Braunschweigi Tehnikaülikoolist demonstreerib Stiernhielmi keelevaateid võrreldu-na samaaegsete saksa keeleteadlaste omadega.

Stiernhielmist kui luuletajast, kuid ka rootsi keele patrioodist saab ülevaate **Gösta Holmi** kirjutisest, mis käsitleb Stiernhielmi luules ka-sutatud rootsi keelt. **Bernt Olsson** võrdleb Stiernhielmi keelt teiste sa-maaegsete kirjameestega ning **Birger Bergh** analüüsib tema ladina-

Professor **Stig Örjan Ohl-son** tutvustab Stiernhielmi te-gevust keeleteadlasena, täpse-malt tema keeleteaduslikku ter-minoloogiat, ning annab ülevaa-te ka Stiernhielmi katsetustest fenno-ugristika vallas. Väljatoo-dud arutlused hõlmavad sarnas-te sõnade esinemist soome ja un-gari keeles ning oletusi, et soom-lased on hõim kreeka koloonia-dest ning eesti ja saami keel on soome keele dialektid.

Stiernhielmi maailmapilti käsitlevad professorid **Kurt Johannesson** ja **Lars Gustafsson** Uppsala Ülikoolist, kellest esi-mene peatub tema suhtumisel ühiskonda ja religiooni ning tei-

keelset luulet. Kõik eelpoolmainitud autorid on Lundi Ülikooli professorid.

1930. aastatel oli Tartu Ülikooli rootsi keele professoriks muuhulgas Stiernhielmi uurijana tuntud Per Wieselgren. Seda uurimistraditsiooni jätkab tema tütar professor **Sigbrit Swahn** Uppsala Ülikoolist, kes esitleb käesoleval juhul Stiernhielmi kriitilist suhtumist prantsuse keelde ja kultuuri.

Professor **Peter Brask** Roskilde Ülikoolist artikkel sisaldab struktuuranalüüsi ühele osale poemist *Hercules* ning antiigiuurija **Jesper Svenbro** analüüsib sonetti *Emblema auctoris*.

Kuigi Stiernhielm ise ei tegelenud muusika loomisega, pakub tema suhe muusikaga teadlastele siiski huvi ja vastavasisulised kirjatööd on muusikateadlastelt **Gunnar Larssonilt** ja **Hans Åstrandilt**. Stiernhielmi suhet teatrikunstiga valgustab dotsent **Gunilla Dahlberg** Lundi Ülikoolist.

Doktorant **Thomas Lawrence** Londoni Ülikooli Kolledžist võtab vaatluse alla ringkonna, kellega Stiernhielm suhtles ja esitab ülevaate sellest põhiliselt ametnikest ja õpetlastest koosnevast inimtüüpide kogumist.

Professor **Kjell Åke Modéer** Lundi Ülikoolist valgustab Stiernhielmi tegevust õigusteaduste valdkonnas nii kohtuniku kui ka seadusloojana.

David Ehrenstrahlsi maalitud Georg Stiernhielmi portree saamisluhu kirjeldab kogumikus kunstiteadlane **Göte Ask**. Koopia sellest teosest jäi Rootsi Instituudi kingitusena ka Tartu Ülikooli skandinavistika osakonda.

Olulise isikuna rootsi kultuuriloos väärib Stiernhielm senisest suuremat tähelepanu ka Eestis. Suure osa oma elust oli ta eelpooltoodust nähtuvalt tegev toonase Rootsi suurriigi Baltikumi provintsid. Vaadeldav kogumik annab hea võimaluse laiahaardelise ülevaate saamiseks erinevatest valdkondadest, millega see tõeliselt mitmekülgne renessansiinimene tegeles. Samas võib raskendavaks teguriks osutada keelebarjäär, kuna raamatus ilmunud artiklid on vastavalt autorite päritolule esitatud rootsi, taani või inglise keeles.

Nordistica Tartuensis sarjas avaldatakse teoseid, mis käsitlevad Põhja- ja Põhjamaid puudutavaid teemasid või Eesti ja Põhjamaade suhteid. Seni on lisaks eelpoolnimetatud Stiernhielmi-kogumikule seal ilmunud Juhan Tuldava *Eesti keele õpik* (1997, Tallinn), Stig Örjan Ohlssoni *Urban Hiärne and Cartesian Phonetics* (1997, Lund) ja Georg Stiernhielmi ning Samuel Columbuse näitemängu *Hercules* väljaanne paralleelselt rootsi ja Jaan Kaplinski tõlkes eesti keeles (1998, Tartu). Peatselt on ilmumas ko-

gumik, milles avaldatakse ettekanded, mis peeti professor Stig Örjan Ohlssoni 60. juubelile pühendatud konverentsil 1999. aasta detsembris Tartus.

Lisaks õppetööle ja raamatusarjale on skandinavistika osakonnas käivitatud eraldi teadusprojektid. Üks neist on Eesti-Rootsi leksikograafia projekt ERLEKS. 1994. aastast on ERLEKS-i projekt olnud TÜ rootsi filoloogia eriharus domineerivaks teadusprojektiks. See hõlmab tegelikult kahte projekti: rootsi-eesti sõnaraamatu ning rootsi-eesti paralleeltekstikorpuse koostamist. Alguses pidid need projektid olema omavahel tihedalt seotud ja teineteist täiendama, kuid viimasel ajal funktsioneerivad nad põhimõtteliselt iseseisvalt.

Esimese projekti eesmärk oli koostada esmalt uus mahukas rootsi-eesti sõnaraamat. 2000. aastal alustati ka uue eesti-rootsi sõnaraamatu koostamist. Selle käsikiri valmis aastaid tagasi, kuid alles nüüd on leitud võimalus selle väljaandmiseks.

Teise projekti eesmärk on koostada paralleeltekstikorpus, mida saaks kasutada mitmesuguste teadustööde materjalina võrdleva ja kontrastiivse keeleteaduse alal. Korpuse eeskujudeks on Norras, Rootsis, Soomes, Taanis, Saksamaal, ja Suurbritannias koostatud sarnased korpused, kuid ERLEKS-i korpuses kasutatakse rootsi- ja eestikeelseid paralleeltekste.

Veel üks projekt puudutab arhiivindust ning kujutab endast andmebaasi koostamist, mis sisaldab Põhjamaade uurijatele potentsiaalselt huvi pakkuvat materjali Eesti Ajalooarhiivis.

Järgmine suurem TÜ skandinavistika osakonna korraldatav üritus on VII rootsi keele ajaloo konverents Tartus, mis toimub 25.–26. aprillil 2002 ning kuhu on oodata arvukalt vastava ala spetsialiste. Lisaks toimuvad skandinavistika ruumides regulaarselt Põhjamaade kõrgemad seminarid, mille käigus esinevad külalislektorid ettekannetega ning toimub diskussioon aktuaalsete teemade üle.

Lähemat infot toimuva kohta saab TÜ skandinavistika koduleheküljelt <http://www.ut.cc/nord/>.

Mart Laidmets

Kroonika

Akadeemilise Ajalooseltsi juhatuse aruanne 2000. aasta tegevusest

Akadeemilisele Ajalooseltsile oli 2000. aasta nii 80. juubeliaastaks kui ka taasasutamist silmas pidades teiseks tegevuseaastaks. 7. jaanuaril 2000 peetud aastakoosolekul moodustati juhatus, mille esimeheks sai vastavalt seltsi põhikirjale rotatsiooni korras 1999. aasta esimene aseesimees Enn Küng. Juhatuse ülejäänud liikmeteks valiti Valter Lang esimese aseesimehe, Aadu Must teise aseesimehe, Eero Medijainen laekuri ja Birgit Kibal kirjatoimetaja kohale. 1. jaanuari 2001. aasta seisuga oli seltsil 122 liiget, neist 5 välisliiget ja 1 auliige. 2000. aasta jooksul astus seltsi 8 uut liiget.

Võrreldes 1999. aastaga oli juhatus 2000. aastal seltsi tegevuse korraldamisel tunduvalt soodsamas olukorras, kuna ei pidanud enam keskenduma töö käivitamisele, vaid sai rohkem tegeleda sisulise tööga. Seltsi töö põhivormiks olid valdavalt ettekandekoosolekud, kuid toimus ka üks konverents ja seminar.

Juhatuse tööorgan – juhatuse koosolek – käis 2001. aastal koos neljal korral. Peamised arutlusteemad olid seltsile laekunud uute liikmekandidaatide avalduste rahuldamine ja seltsi kodukorra väljatöötamine, eetikakomisjoni moodustamine ja kollektiivliikmete leidmine. Juhatuse koosolekutel arutati ka ettekandekoosolekute, kevadkonverentsi ja suvepäevade korraldamist.

Juhatuse koosolekute tähtsamad otsused olid:

1. 13. märtsil kinnitas juhatus seltsi kodukorra, milles fikseeriti seltsi eesmärgid ja üritused, koosolekute läbiviimise kord, seltsi liikmeskond, seltsi liikmete õigused ja kohustused jt küsimused.

2. Teistest seltsi põhidokumentidest oli arutluse all eetikakomisjoni reglemendi väljatöötamine. 3. mai juhatuse koosolek arutas reglemendi teksti, kuid dokument jäi vastu võtmata, kuna otsustati eetikakomisjoni tulevase töö, kompetentsi, õiguste ja kohustuste üle veel konsultatsioone pidada.

3. Seltsi juhatuses oli arutluse all seltsi kollektiivliikmete probleem. Meenutuseks niipalju, et vastavalt seltsi põhikirjale peavad kollektiivliikmed tasuma seltsile liikmemaksu kümnekordses mahus, millega kaasneb õigus delegeerida oma esindaja sõnaõigusliku liikme-

na seltsi nõukokku. Kui kollektiivliige tasub liikmemaksu 33-kordses mahus, on tema esindajal õigus osaleda seltsi nõukogu töös hääleõigusliku liikmena. 13. märtsi koosolekul leidis seltsi juhatus, et kuna AAS on registreeritud Tartu Ülikooli ajaloo osakonna juures, siis oleks korrektne, kui seltsi esimeseks kollektiivliikmeks astub ajaloo osakond. Ka mitmed ajaloo uurimisega tegelevad institutsioonid, näiteks Rahvusarhiiv, kes olid valmis kollektiivliikmeks astuma, soovisid teha seda ajaloo osakonna järel. Selles küsimuses kohtus juhatus liige prof Aadu Must ajaloo osakonna juhataja prof Jaak Kangilaskiga, kellelt aga saadi teada, et osakonnal puuduvad rahalised vahendid kollektiivliikmeks astumiseks. Seetõttu ei pidanud seltsi juhatus enam korrektseks teistele institutsioonidele vastavat ettepanekut esitada.

2000. aasta üritustest

2000. aasta jooksul oli seltsil 12 üritust, mis kõik toimusid ettekannete vormis. Otseselt ettekandekoosolekuid oli 9.

7. jaanuari aastakoosolekul pidas ettekande **MA Enn Küng**: Rootsi unistus Venemaa turust 16/17. sajandil (osalejaid 55, neist 52 seltsi liiget ja 3 külalist).

27. jaanuar. *PhD Tõnu Tannberg*: Nõukogude Liit 1953. aastal: Lavrenti Beria reformid ja nende tasalülitamine (44, 28, 16).

10. veebruar. *MA Jaak Valge*: Elatustase Eestis 20. sajandil (44, 26, 18).

9. märts. Ajal. kand. **Sirje Kivimäe**: Naisajaloo uurimisest meil ja mujal (43, 13, 30).

27. aprill. Prof **Tiit Rosenberg**: Isikuid ja kavasad AASI alguses. (10, 8, 2).

22. juuni. Prof **Jüri Ant**: Kas 1940. aasta juunisündmused olid eesti rahva saatuses paratamatud? (41, 19, 22).

22. september. *MA Anti Selart*: Piiskop Alberti Venemaa-sugulased ja Otepääl tapetud Vene vürstinna ehk Jäälahingu põhjused. (51, 19, 32).

19. oktoober. *MA Indrek Jürjo*: KGB dokumendid ajaloo allikana. (50, 21, 29).

15. november. *MA Indrek Jääts*: Komi rahvusluse suhted õigeusuga. Georgi Lõtkin vs Kallistrat Žakov. (14, 7, 7).

6. aprillil korraldas AAS koostöös Rahvusarhiivi uurimistöo- ja publitseerimisosakonnaga konverentsi **Rootsi suurriik versus Läänemere provintsid 16.–17. sajandil**. Konverentsil peeti 9 ettekannet (prof A. Loit, prof H. Piirimäe, B. Kibal, ajal. kand. T. Veispak, ajal. kand. Ü. Tarkiainen, prof E. Tarvel, prof A. Must, A. Põldvee, mag E. Küng). Konverentsi raames avati Ajalooarhiivi fuajees Liivi tn 4 Birgit Kibali

ja Enn Küngi koostatud näitus *300 aastat Põhjasõja algusest*, mille kohta ilmus ka näitusekataloog. Samuti on konverentsi ettekanded plaanis avaldada kogumikuna. Konverentsil osales 78 inimest, neist olid 39 seltsi liikmed.

18. mail korraldas AAS koos Nõukogude Aja Uurimiskeskuse ehk S-Keskusega ühisseminari **Eesti haritlaskonna koostöö nõukogude võimuga**. Seminari oli kutsutud vedama MA Viktor Niitsoo ja esinema Jaan Isotamm ning ajal. kand. Linnart Mäll. Ehkki seminaril vaatluse alla võetud teema on aktuaalne ja arutlemistvääriv, ei õnnestunud seltsi mitmete liikmete arvates seminaril seatud eesmärki saavutada. Seminari stenogramm on avalikustatud S-Keskuse koduleheküljel¹ ja jätab kõigile võimaluse toimunud aruteluga tutvuda ja selle teaduslikku taset hinnata. (54, 19, 35).

29.–30. juulil toimusid Virumaal Vihasool **seltsi suvepäevad**. Ümbruse arheoloogilise ülevaate andis prof Valter Lang ja piirkonna ajalugu pidepunktidega Ilumäe kabelil, Palmse, Sagadi ja Vihula mõisal tutvustas prof Enn Tarvel. Suvepäevadest võttis osa 26 inimest, neist olid seltsi liikmed 14.

Kokku esines seltsi ees 2000. aastal 22 inimest, neist kaks (prof. E. Tarvel ja MA E. Küng) kahel korral. Kõigile seltsis ettekandjatele siinkohal suur tänu!

Seltsi muudest ettevõtmistest ja asjaajamistest

Probleemiks on olnud seltsi raamatukogu loomine. Kui AAS taasloodi, anti seltsile üle 1980. aastate lõpul ja 90. aastate algul Tartus tegutsenud ajalooüliõpilaste ajaloo seltsi peamiselt välisannetuste teel saadud raamatud. Need olid pea kümme aastat seisnud Ajalooarhiivi keldris. 2000. aasta algul koostati raamatutele esmane kataloog. Hetkel on seltsil kokku 161 raamatut, 53 aastakäiku ajakirjandust (44 ak *Historiallinen Aikakauskirja*). Seltsi raamatukogu koondamine Ajalooarhiivi ei pea tähendama, et see jääbki arhiivi hoida. Pigem on see arhiivipoolne vastutulek. 1999. aastal kaalus seltsi juhatus võimalust raamatute deponeerimiseks ülikooli humanitaarteaduste seminari raamatukokku, kuid vastavad läbirääkimised jäid pooleli. Kui seltsil on nüüd oma raamatukogu alge olemas, siis tasuks kaaluda kellegi määramist selle hoidjaks.

¹ [<http://www.torvandi.ee/s-keskus>]. 3.12.2001.

Alates taasasutamisest on olnud seltsi üheks prioriteediks välissidemete loomine. Sel eesmärgil koostati 2000. aasta algul põhjalik infokiri, mis saadeti sõsarorganisatsioonidele ja mõningatele uurimiskeskustele Põhjamaades, Saksamaal ja Ameerika Ühendriikides. Seltsi kirjatoimetaja Birgit Kibal tutvustas seltsi AABS'i väljaandes *The Baltic Studies: Newsletter* 2000. aasta märtsinumbris.² Otsene side on hetkel tekkinud Taani ajaloolastega, kuid seda sealtpoolt saadetavate info-bülletäänide ja Taani Ajaloo Ajakirja (*Historisk Tidsskrift*) näol. Seltsil endal esialgu puudub hetkel võimalus kirjandust vastu saata.

Lisaks välissuhtluse loomisele on selts püüdnud teavitada oma olemasolust ka teisi Eestis tegutsevaid akadeemilisi ühendusi. Nii osales seltsi esimees E. Küng Eesti Teaduste Akadeemia ja Riigikogu Kultuurikomisjoni poolt Tallinnas 26. mail 2000 korraldatud seminaril *Teadusseltsid ühiskonnas*. Mitmete teiste juba pikema tegutsemiskogemusega akadeemiliste seltside kõrval kõnelesin meie varasemast ajaloost, taasasutamisest, võetud eesmärkidest ja nende realiseerimisel tekkinud probleemidest. Seminaril materjalid avaldati eraldi kogumikuna.³ Seminarist osavõtt oli kasulik, kuna lisaks AAS-i olemasolu teadvustamisele sai lähemalt kuulda n-ö vanade seltside töö- ja suhtlemisvormidest nii oma liikmeskonnaga kui ka ühiskonnaga laiemalt. Seminaril tõdeti:

Nagu igasuguseks tegevuseks, nii on ka edukaks seltsitegevuseks eelkõige vaja raha. See ei saa tulla ainult seltsiliikmete taskust liikmemaksude näol, vaid ka ühiskond peab seltsidele oma öla alla panema. Nendeks *kateldeks*, kust raha ammutada, on mitmesugused fondid. Fondidest raha saamine eeldab aga konkreetsete projektide olemasolu.

Seltside ja ühiskonna suhe on sageli ebamäärane. Iseloomulik on, et ühiskond ei teadvusta teadusseltside vajalikkust. Sellest tulenevalt ei kajastu ka seltside tegevus näiteks meedias. Seltse puudutav info ei liigu. Kuid ka riiklikud teadusinstituutsioonid, näiteks ülikoolid, Teaduste Akadeemia jt kipuvad ära unustama või alahindama seltsidest lähtuvat teaduslikku potentsiaali. Samas tegelevad seltsid sageli uurimisteedadega, millega riiklikult finantseeritavad teadusasutused tegeleda ei jõua.

Eelöeldule ja oma aastasele esimehekogemusele tuginedes mõlgu-taksin veel veidi mõtteid, millises suunas ja kuidas meie selts võiks edasi liikuda:

² Birgit Kibal. The Estonian Historical Association (Akadeemiline Ajalooselts). // Association for the Advancement of Baltic Studies. Baltic Studies Newsletter. Vol. XXIV. Nr. 1 (93). March 2000. P. 14–15.

³ Teadusseltsid ühiskonnas. 26.05.2000 seminaril materjalid. Riigikogu kultuurikomisjon ja Eesti Teaduste Akadeemia. Tallinn, 2000.

Seltsi juhtimisega seonduv. Minu arvates ei ole õigustatud põhikirjast tulenev seltsi esimehe roteerumise põhimõte. Kuna selts on paratamatult eelkõige oma esimehe ja siis alles juhatuse ning liikmeskonna nägu, siis peaks seltsi esimehel olema võimalus kujundada seltsi teaduspoliitikat ning seda ellu viia pikema perioodi jooksul kui aasta. Loomulikult ei välista see iga-aastasi valimisi, kus esimees kas saab seltsi toetuse oma mõtetele ja tegevusele või vahetatakse ta uue vastu välja. Samuti võiks kaaluda juhatuse laiendamist.

Kolmanda taastegevusaasta alguses peab AAS jõudma selgele arusaamale, miks on seltsi vaja: 1) laiemalt võetuna ühiskonnal, 2) kitsamalt meie ajaloolaskonnal. Või teisipidi küsides, mida on seltsil pakuda ühiskonnale, ajaloolaskonnale ja igale konkreetsele seltsi liikmele. N-ö innuga tegutsemise aeg ei kesta kaua. Olles neile küsimustele vastanud, saame hakata ka seltsi liikmetelt nõudma enam distsipliini, näiteks liikmemaksude õigeaegset maksmist.

Peame jõudma selgusele, kas AAS koondab ja esindab ainult n-ö Tartu ajaloolasi või suudetakse ühiseid huvipunkte leida ka Tallinna ja teiste piirkondade kolleegidega. Minu arvates on näiteks Tallinna ajaloolaste osakaal hetkel meie seltsis ja seltsi üritustel kurvastavalt tagasihoidlik. Loomulikult on tänane seis kriitika nii seltsi senistele esimeestele kui ka juhatustele, kuid samas oli 2000. aastal juhatuse püüdluseks tuua seltsi esinema inimesi väljastpoolt Tartu ajaloolaste ringkonda. Samuti ei tohiks seltsi enda üritused olla ainult Tartukesksed. Nagu ühistöö Tallinna teadlastega, nii peaks selts leidma koostöövorme ajalooõpetajatega üle vabariigi.

Meie seltsielu põhivormiks ei tohiks olla ainult ettekandekoosolekud. Konkreetsematele küsimustele suunatud konverentsi ja seminari toimumine 2000. aastal näitas nende töövormide õigustatust. Kuid teatavasti kõik suulised ettekanded, kui neid ei publitseerita ega refereerita kirjasõnas, lähevad ajapikku kuulajaskonnale kaduma. Seetõttu oleks minimaalselt vajalik mõelda oma väljaannetele, st selts peab tegelema ka kirjastamisega. Oma väljaanne tagab ka info liikumise. Ka seltsi poolt ette võetavad teadusprojektid peavad leidma väljundi kas elektroonilise publikatsiooni või paberalusel väljaande näol. 2000. aastal kujundati seltsile küll kodulehekülgi internetis,⁴ mis aga kahjuks ei ole olnud kogu aeg varustatud värskel informatsiooniga. Loodan, et 2001. aastast saab kodulehekülgi informatiivsemalt toimima.

Enn Küng

⁴ [<http://www.history.ee/aas/>]. 3.12.2001.

Summaries

The Current State and Tasks of Our Earlier Historiography

The earlier Baltic historiography was directly based on the examples of Western Europe, more precisely, on those of Germany from where the majority of writers had come and been educated. When looking for one's own internal lines of development then the subject matter, events and characters were *one's own*, however, predominantly it was the history of the German upper strata. History was a considerable vehicle in the political struggle and activities in Old Livonia as well as in the areas under Polish and Swedish power.

Konrad Gadebusch who in 1772 wrote the first overview of the Livonian historiography could mention only Henricus de Lettis and Thomas Horner from the period of Old Livonia. More essential facts were added only in the latter half of the 19th c., thanks to libraries and archives of various countries when new works and texts were discovered, one after another, among them, e.g., the earliest copy of the chronicle *Codex Zamoscianus* by Henricus de Lettis, probably from the turn of the 13th–14th cc. By leaps and bounds, the knowledge of researchers about the earlier Baltic historiography increased. The first systematic treatments of the Baltic historiography up to the middle of the 18th c. were offered by Leonid Arbusow jun. The most profound and, in point of fact, the only specialised monographic treatment belongs to Lemmit Mark but, regrettably, it was never published and therefore its possibilities of use are limited. Mark is rather critical as far as the Middle Ages are concerned because he notes that the historiography of that period is rather scanty and, with the exception of the chronicle of Henricus de Lettis, not particularly outstanding for its achievements. At the moment the most recent comprehensive work is *Baltisaksa historiograafia* [Baltic-German Historiography], published in 1986, in which the section on *history* was edited by Georg von Rauch, the medieval historiography is treated by Norbert Angermann, the historiography in the 16th c. by Arved von Taube, in the Polish-Swedish period – by Gottfried Etzold and in the period of Enlightenment – by Hubertus Neuschäffer.

The beginning of the scientific research of the earlier Baltic historiography may be dated back as far as the first publication in print of the chronicle of Henricus de Lettis by the Hanover librarian Johann Daniel Gruber in 1740. Since then, for more than two and a half centuries the subject matter has remained a research object for talented

representatives of numerous generations of historians and scholars of literature and the results achieved are hard to overestimate. Above all, Baltic-German and German historians have been involved but considerable contributions were made by researchers from Estonia, Latvia, Lithuania and several other countries. Of all the other sources, the work of the Latgal priest Henricus has been observed most frequently and most thoroughly, totally in 17 independent editions. Considering the number of publications, translations and researches among other Baltic historiographers, a comparison of the work by Henricus de Lettis can be drawn only with *Liivimaa provintsi kroonika* [Livonian Chronicle], written in Low Saxon by Balthasar Russow. It is conceivable that the chronicle of Henricus de Lettis was not the very first historical work in this area. Historical events were recorded, probably in the form of annals, in Livonia at the time of Bishops Meinhard and Berthold and at the beginning of the tenure of Bishop Albert, either by the bishops themselves, Toreida Theoderich or some other persons, close to the former. Weighty arguments speak in favour of a particular historiography in the Order of the Brethren of the Sword, besides, numerous lines in the earlier verse chronicle indicate further independent writings about single historical events.

Speaking about what has been accomplished within the last decade it appears somewhat surprising that the subject has been particularly intensively dealt with in the U.S.A. where Professor William Urban from Monmouth (Illinois) College is the most distinguished leader of the research into the history of the Baltic countries. Likewise, there are numerous Baltic historiographers in Germany – Martin Linde at the University of Munich has published a monograph on Timann Brakel's *Kristlikust kõnelusest* [On Christian Discourse], explicating the author's world view and apprehension of history, Karsten Brüggemann has offered new aspects in the representation of Russia in the chronicle of Russow, Ulrich Müller has published his dissertation on Johann Lohmüller and his Livonian chronicle, Hartmut Kugler has treated the older Livonian verse chronicle (the structure, genre and objectives of the same chronicle have been viewed from a fresh viewpoint in England by Alan V. Murray), Hermann Helewegh's personality and his chronicle, called *Punane raamat* [The Red Book] have newly been subjected to research by Thomas Brück. In Latvia both the chronicle of Henricus and the older verse chronicle have appeared again, the latter has been specifically researched by Kaspars Kļaviņš. In Lithuania Juozas Jurginis has translated both chronicles, by Henricus and Wartberge by Hermann. In Estonia, besides the new edition of the chronicle of Henricus, the Estonian translation of Renner's Livonian

history 1556–1561 has appeared and Ivar Leimus is completing the translation of the chronicle of Kelch. The Estonian translation of the chronicle of Dionysius Fabricius will soon be presented by Jaan Unt. So far an excellent translation of the Livonian older verse chronicle, completed by Erik Kross is still in the form of manuscript as is Katri Raik's MA thesis that contains considerably new information about Franz Nyenstede's Livonian history. The Estonian version of the older verse chronicle will soon be sent to print by Priit Raudkivi. The author here has published a paper on the book of Wigand of Marburg, the chronicler of the Prussian Order, as a source of the course of events of the St. George's Night rebellion as well as a treatment of the history of Livonian wars by Tilmann Bredenbach-Philipp Olmen. The papers, written on the chronicles of Moritz Brandis and Fabian von Wrangell at the seminar of Estonian history at the Department of History in Tartu University, promise the emergence of new young researchers in this field.

Sulev Vahre (1926) Prof. Dr. em.

Were the Germans' Ships Always Cogs in the Ancient Fight for Freedom?

An Analysis Based on the *Chronicon Livoniae* of Henricus de Lettis

The first descriptions of naval battles and manoeuvres in the battles that took place in our areas originate from *Chronicon Livoniae* of Henricus de Lettis when narrating about the Estonians' and Latvians' ancient fight for freedom. Certainly, Henricus as a missionary cannot be expected to have had any specific knowledge of the classification of vessels and nautical terminology. Despite that Henricus divided vessels into full nine categories and therefore his Livonian chronicle has a definite significance in submarine archaeology. In seven episodes Henricus mentioned cogs (*coggo*). Before discovering wrecks of those ships, the connection between the cog-type ship and Hanseatic history was based mainly on the models of vessels that corresponded to the information about cogs in written records and, as a result, were depicted on seals of Hanseatic towns. In 1962 a medieval, an excellently preserved wreck of a cog was found near Bremen. The cog-type vessel was a large ship, with high boards and very wide, having a clinker-planking hull on a straight plank keel and both the stem and the sternpost were rectilinear. In places the cogs varied, the most conspicuous variation was the location of the mast and presence of battlements, besides that, cogs varied in their measurements. That is

one of the reasons the chronicler could not be certain of the type of the vessel and therefore Henricus used the most generalising term “ship” (*navi*). But depending on the description of an event or a place of action it is possible to suppose what type of the vessel was used. The cog-type vessels could have been those that made the local people end the assault and flee; probably also the vessels lying at the mouth of the river Daugava on the sea as a supply base. At the same time, those vessels were probably not cogs that were plying along the river Lielupe, full of rapids, because the cog was too large a vessel and sitting deep in the water. An analysis of some descriptions of battles shows that the Germans did not use cogs with high boards only because then the Estonians would have had no chance of trying to entrap them by their low Viking-type vessels – which was one of the main manoeuvres in naval battles of that time as the Chronicle notes.

Kristin Ilves (BA)

Who won St. George’s Night Rebellion?

The senior researcher of the Estonian History Museum **Ivar Leimus** (1953, cand. hist) observes the external-political background of the Estonians’ uprising – the St. George’s Night rebellion – that took place in April 1343. In connection with the weakening of the King’s power in Denmark in the 1320s–1330s, a number of persons in the Dukedom of Estonia, then under Danish power, gained certain legal rights. In 1329 Estonia was enfeoffed to the Swedish nobleman Knut Porse by the King Kristoffer II. After the death of the latter the rights were handed on to his sons Håkon, Knut and to Magnus Eriksson, later the King of Sweden and Norway. Squire Otto (the older son of Kristoffer II) handed Estonia as a compensation for dowry over to Margrave of Brandenburg, Ludwig (the son of German Kaiser Ludwig), on the occasion of his marriage with Margareta, the daughter of Kristoffer II. In spite of that, Otto’s younger brother Valdemar (later the King of Denmark Valdemar IV) did not surrender his rights to Estonia. It is worth mentioning that the Danish princes were brought up at court of German Kaiser.

After the death of Kristoffer II in 1332 disturbances began both in Denmark and Estonia. Antagonism deepened between the local Danish administration and Harju-Viru vassals and was solved in favour of the Danes by the Grand Master of the Teutonic Order. The vassals in their turn seemed to look for support from Magnus Eriksson. Magnus Eriksson ruled Finland and Skåne already and, by

conquering Estonia, the Baltic Sea would have become the Swedish inland sea. Therefore the potential strengthening of Swedish power agitated also the Kaiser of Germany who in 1339–1340 concocted a complicated diplomatic plan for resolving the fate of Estonia. In accordance with this, the Order had to take power in Estonia, then turn it over to Valdemar who in his turn would have handed it over to Ludwig of Brandenburg, who again would have yielded Estonia up to the Order. This way interests and rights of everybody concerned would have been assigned (Valdemar and Ludwig needed money, the Order was interested in territories) and the growing threat from Sweden would have been eliminated.

Negotiations for purchase and sale prices broke off due to the Estonians' uprising in April 1343. Contemporaries' testimonies allow to suppose that it happened in close cooperation with Swedish authorities who at the same time sent their troops under Tallinn. Unfortunately they were late for a couple of days. Despite that the bailiff of Turku Dan Nicklisson who at that time was represented by the bailiff of Viljandi Goswin von Herike declared war against the Danes. But after the Estonians were defeated, the Swedes under Tallinn had not enough might and on 21 May a truce was concluded between the parties. The final armistice agreement between the King Magnus and the Estonian representatives of Denmark was probably sealed in September 1344. The uprising of the Estonians gave a strong impulse to the bargaining over Estonia and, apparently under the pressure of the Kaiser of Germany, in 1346 Valdemar succeeded in getting 19,000 silver marks for it from the Order. In addition to this, the Order had to pay 6,000 silver marks to Margrave Ludwig for his dowry. Settling the prices was started immediately and by 1349 the debts were collected. But even in 1348 the Estonian vassals attempted to seek protection for their rights from Magnus Eriksson and in 1349 the Order tried to get hold of the enfeoffment given to Knut Porse by Valdemar IV, so that the rights of Magnus Eriksson were guaranteed in Estonia. However, by 1350 Magnus Eriksson seems to have given up his pretensions in Estonia.

Observing the external-political struggle waged for Estonia, two groups of influence may be noticed. On the one hand, there was the Kaiser of Germany, backing up his son Ludwig, Margrave of Brandenburg, and his ward Valdemar, the King of Denmark. The active operation of the Order in the interests of Denmark attracts attention, on the other hand, because it was the Order that solved the antagonism between the Danish Tallinn capetaneus and vassals and stifled the Estonians' uprising in time, doing it in the areas that did not

belong into its competence. Did the Livonian Order not become, by the Stensby agreement of 1238, a vassal of the King of Denmark, at that getting Järvamaa, on certain terms, from Valdemar II? Thus the activity of the Order in the Dukedom of Estonia in 1330–1340 could be considered not simply as the seizing of power but also as its feudal service. The opposition of the forces mentioned was formed by the King Magnus Eriksson of Sweden who collaborated in Estonia both with vassals and native peasants. It was very close to the joining of Finnish-Estonian forces under Tallinn. And in that case one can never know what the outcome of the decisive Sõjamäe Battle could have turned out to be, and consequently the future of the whole Baltic Sea area.

Estonian History in Finland. II

In Part II of her paper **Helena Sepp** (Ph.D. student of the University of Turku, lecturer of the History Department of the Tallinn Pedagogical University) observes the research into Estonian and Baltic countries' histories in Finland in the period after WWII. Until the 1960s Finnish historians were interested in the history of the Estonians' enslavement and the history of Old Livonia was first treated from the aspect of the histories of society and economy as related to the Baltic indigenous peoples. The second particularly popular speciality with Finnish historians was the Finnish dimension in the 16th–17th cc. military history of the Baltic countries. In their researches the Baltic countries were viewed more like a background for Finnish soldiers' heroic deeds and sufferings (Tawaststjerna, Korhonen). In Finland the golden age of the research into the medieval history of Old Livonia rests in the middle of the 20th c.

A substantial breakthrough took place in the 1960s. Within the following decade a number of dissertations appeared in the framework of an extensive regional project of the Baltic area, dealing with the political history of the former half of the 20th c. Finnish historians wrote on the topics of the gaining (1917–1921) and losing (1938–1944) of the Baltic independence in an international context, at the same time minding the Estonians' viewpoint (Myllyniemi, Hovi, Zetterberg). On the other hand, the history of the Estonian SSR was a taboo topic until the collapse of the Soviet Union. The questions related to the freedom of the Estonians attracted Finnish historians as earlier, now focusing on the periods of the birth and fall of the Republic of Estonia.

Since the 1990s the research into the histories of Estonia and the Baltic area, in general, are more popular in Finland than ever before. The main emphasis is placed on the relationships between Finland and Estonia during the existence of the Estonian Republic before the war. In sum, Finnish historians have always paid more attention to the periods when Estonia and Finland were in closer contacts (e.g. the periods of Great-Sweden and the pre-war Estonian Republic). The least-researched period is the 18th c. when the Baltic countries were under Russian power already but Finland was still in the West. A number of monographs written by Finnish historians are internationally recognised (incl. Mickwitz, Niitemaa, Hovi) and have made a considerable impact on the general treatment of the histories of the Baltic countries all over the world.

Dissertation

Lembit Raid (Ph.D. in history) presents a thorough overview of a Ph.D. dissertation on the history of the University of Tartu, defended at the Chair of Contemporary History of the TU Department of History in October 2002. **Martin Hallik's dissertation on *the Role of Tartu University and Its Lecturers in Classical Oriental Studies (1802–1940)*** addresses the subject connected with the activities of *alma mater* and both its scientists and graduates in finding out about, researching and teaching Oriental languages, history, philosophy, geography and ethnology against the background of the education policy of the period and considering the peculiarity of Tartu University.

Miscellanea / Editorial Notes

In 1998 the 400th birth anniversary of the Swedish researcher and writer Georg Stiernhielm was celebrated. Acknowledged as the creator of Swedish poetic art, Stiernhielm lived in Tartu and worked at Tartu University for the best part of his life (1630–56), and is first of all known for his linguistic work. At the beginning of 2000 a collection of papers "**Stiernhielm 400**" was published in the serial of the Department of Scandinavian Studies *Nordica Tartuensis* in Stockholm. The collection

presents the papers read at the international symposium dedicated to the 400th birth anniversary of Georg Stiernhielm in Tartu, 4–8 August 1998. An overview of the collection and other activities of the Department of Scandinavian Studies is given by **Mart Laidmets** (1975, BA, a grant-aided scholar of the Swedish Institute at the University of Uppsala).

In the news items, **an activities report of the Academic Society of Historians of the year 2000** was presented by the Chairperson of the society, **Enn Küng** (Ph.D. in history). The second year of the activities of the Academic Society of Historians was successful with nine meetings where presentations were made, besides, in cooperation with the national Archives, a conference *Rootsi suurriik versus Läänemere provintsid 16.–17. sajandil* [Swedish superpower versus Baltic provinces in the 16th–17th cc.] was organised and together with the S-Centre a joint seminar *Eesti haritlaskonna koostöö võimuga* [On cooperation between Estonian intellectuals and administration] was carried out. The library of the society was put in order, foreign contacts were fostered and the web site of the society was introduced on 3 December 2001 [<http://www.history.ee/aas/>].

451-